

T.C.

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ÇOK DİNLİ TOPLUMLARDA BİRLİKTE YAŞAMA FIKHI

Hanaa ALTAAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Prof. Dr. Sahip BEROJE

Bingöl - 2026

T.C.
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

ÇOK DİNLİ TOPLUMLARDA BİRLİKTE YAŞAMA FIKHI

Hanaa ALTAAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Sahip BEROJE

Bingöl 2026

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	I
TEZ KABUL VE ONAY	II
ÖNSÖZ	III
ÖZET	III
ABSTRACT	V
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ	1
Araştırma Yöntemi.....	1
Araştırmanın Önemi.....	2
Araştırmanın Problemi	2
Araştırmanın Amacı	3

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM HUKUKUNDA BİRLİKTE YAŞAMA: KAVRAM, TEMELLER VE FİKHÎ UYGULAMALAR

1.1. Teayuş (التعايش) Kavramının Sözlük ve Terim Anlamı	6
1.2. Silmî (السلمي) Kelimesinin Sözlük ve Terim Anlamı	8
1.3. Barışçıl Birlikte Yaşamın Türleri (Sosyal – Siyasi – Kültürel – Dini)	11
1.3.1. Barışçıl Birlikte Yaşamın Türleri.....	12
1.3.1.1. Birlikte Yaşam	12
1.3.1.2. Kültürel Birlikte Yaşam	12
1.3.1.3. Siyasi Birlikte Yaşam.....	14
1.3.1.4. Dini Birlikte Yaşam	14
1.3.2. Barışçıl Birlikte Yaşamın Temel Dayanakları	17
1.3.2.1. Ötekinin Varlığını Kabul Etmek	17
1.3.2.2. Adaleti Tesis Etmek ve Ondan Sapmamak.....	18
1.3.2.3. Güvenliği Muhafaza Etmek	20
1.3.2.4. Ahidlere, Akitlere ve Antlaşmalara Vefâ Göstermek	20
1.3.2.5. İnsanlar Arasında Eşitliği Sağlamak	22
1.3.2.6. Yapıcı Diyalog Yoluyla Uzlaşmak	22

1.3.2.7. Gayrimüslimi İslâm'ı Kabul Etmeye Zorlamamak.....	22
1.3.2.8. Barışçıl Birlikte Yaşamı Gerçekleştirmek İçin Ötekiyle Yardımlaşmak	23
1.3.2.9. Hukukun Üstünlüğüne Başvurmak:	23
1.3.3. İslam'ın Barışçıl Birlikte Yaşam Metodolojisi	24
1.3.4. İslam'ın Doğuşundan Önce Birlikte Yaşamın Durumu.....	25
1.3.5. İslam'ın Barışçıl Birlikte Yaşam Metodolojisi	27
1.4. Barışçıl Birlikte Yaşamın Şer'i Temelleri	31
1.4.1. Kur'an-ı Kerim'de Barışçıl Birlikte Yaşam	31
1.4.2. Kur'an-ı Kerim'de (التعايش) ve (السلم) Lafızları.....	32
1.4.3. Kur'an-ı Kerim'deki Barışçıl Birlikte Yaşamın Tezahürleri	33
1.4.4. Sünnet-i Seniyye'de Barışçıl Birlikte Yaşam	39
1.4.4.1. Hz. Peygamber'in Barışçıl Birlikte Yaşama Dair Tavsiyeleri.....	39
1.4.4.2. Medine Vesikası.....	41
1.4.4.3. Barışçıl Bir Arada Yaşamayı Somutlaştıran Nebvî Tutumlar	43
1.5. Barışçıl Bir Arada Yaşamaya Dair İslam Hukukunun Gayeleri	46
1.5.1. İslam Hukukunun Gayeleri Hakkında.....	47
1.5.2. Beş Temel Esasın Korunmasının Barışçıl Bir Arada Yaşamaya Etkisi.....	50
1.6. Barışçıl Bir Arada Yaşamaya Dair Fıkhî Uygulamalar	52
1.6.1. Mali Muamele Hükümleri.....	52
1.6.2. Gayrimüslimlerle İlgili İslami Mali Mevzuat	53
1.6.3. Gayrimüslimlerle Mali Muamele Şekillerinden Bazıları	54
1.6.4. Sosyal Muamele Hükümleri.....	57
1.6.4.1. İslam Toplumunda Gayrimüslimlerin Kısımları	58
1.6.4.2. Gayrimüslimlerle Sosyal Muamele Hükümlerine İlişkin Meseleler.....	59
1.6.4.3. Siyasi ve Medeni Haklar	69
1.7. Hz. Peygamber Dönemindeki Devlet Modeli	71
1.8. Özgürlük Herkes İçin Temel Bir Hak	72
1.9. Adalet	73
1.10. İfade Özgürlüğü	75
1.11. Sosyal Adalet	75
1.12. Kamu Görevlerini Üstlenme	76

İKİNCİ BÖLÜM
ÇAĞDAŞ BARIŞÇIL BİR ARADA YAŞAMA İÇİN SORUNLAR VE
ÖNERİLEN ÇÖZÜMLER

2.1. Dini Çatışmaların Nedenleri	81
2.1.1. Günümüzde Çatışmaların Temel Nedeni Din mi?	82
2.1.2. Dini Çatışmaların Nedenleri	85
2.2. İslam Fıkhnın Mezhep Çatışmalarına Yaklaşımı	87
2.2.1. Kur'an-ı Kerim'in Fitnelere Karşı Uyarısı	89
2.2.2. Sünnet'in Fitnelere Karşı Uyarısı	92
2.2.3. Selef-i Salihin'in Mezhepsel Fitnelere Karşı Tutumu	97
2.3. Çağdaş Gerçeklikte Barışçıl Bir Arada Yaşama	100
2.3.1. Çağdaş Zorluklar	100
2.3.1.1. Genel Zorluklar	101
2.3.1.2. Müslümanların Toplum İçinde Azınlık Olma Durumuna Özgü Zorluklar	105
2.3.2. Modern Devletlerin Anayasalarında Bir Arada Yaşama	108
2.3.2.1. Modern Literatürde Azınlıkların Hukuki Statüsü	108
2.3.2.2. Modern Uluslararası İlişkilerde Dinin Rolü	110
2.3.2.3. Modern Anayasalarda Bir Arada Yaşama	111
2.3.3. Başarılı Tarihsel Deneyimler	114
2.3.3.1. İslami Deneyim	114
2.3.3.2. Başarılı Uluslararası Deneyimler	117
2.3.4. Barışçıl Birlikte Yaşamı Teşvik Edecek Pratik Mekanizmalar	119
2.3.4.1. BM Çabaları	120
2.3.4.2. Araştırma Çabaları	122
SONUÇ	129
KAYNAKÇA	133
ÖZGEÇMİŞ	143

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım " *Çok Dinli Toplumlarda Barışçıl Birlikte Yaşama Fıkhi*" adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

10/09/2026

İmza

Hanaa ALTAAN

TEZ KABUL VE ONAY
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Hanaa ALTAAN tarafından hazırlanan " *Çok Dinli Toplumlarda Barışçıl Birlikte Yaşama Fikhi* " başlıklı bu çalışma, 10/09/2026 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda oybirliğiyle başarılı bulunarak jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda Yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı ,Adı ve Soyadı)

Danışman (Başkan): Prof. Dr. Sahip BEROJE	İmza
Üye: Doç. Dr. İsmail NARİN	İmza
Üye: Doç. Dr. Rifat YILDIZ	İmza

ONAY

Bu tez, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun/..../20.. tarih ve Sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Emrah AKYÜZ

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Küreselleşen dünyamızda farklı inançlara, kültürlere ve etnik kökenlere sahip insanların bir arada yaşaması, günümüzün en temel sosyal gerçekliklerinden biri haline gelmiştir. Bu durum, farklılıkların bir çatışma nedeni değil, bilakis bir zenginlik olarak görülmesini sağlayacak hukuki, ahlaki ve insani bir zemine duyulan ihtiyacı her zamankinden daha fazla hissettirmektedir. İslam fıkhi, tarih boyunca farklı inanç mensuplarının bir arada barış, adalet ve güven içinde yaşamasını sağlayan köklü ilkelere ve zengin bir pratik tecrübeye sahiptir. Bu çalışma, İslam'ın çok dinli toplumlarda barışçıl birlikte yaşamayı temin eden fikhî altyapısını, Makâsıdü's-Şeria çerçevesinde günümüz meselelerine ışık tutacak şekilde yeniden okuma gayretinin bir ürünüdür.

"Çok Dinli Toplumlarda Barışçıl Birlikte Yaşama Fıkhi" başlıklı bu yüksek lisans tezini hazırlarken, meselenin sadece tarihsel ve teorik boyutunu değil, aynı zamanda çağdaş dünyadaki pratik yansımalarını, nefret söylemi ve aşırılıkla mücadele yollarını da ele almaya gayret ettik. Bu zorlu fakat bir o kadar da ufuk açıcı akademik yolculukta birçok kişinin maddi ve manevi desteğini yanımda hissettim.

Öncelikle, tez konusunun belirlenmesinden araştırmanın tamamlanmasına kadar geçen her aşamada kıymetli vakitlerini ayıran, engin bilgi ve tecrübeleriyle bana yol gösteren, ufuk açıcı yönlendirmeleri ve akademik nezaketiyle her daim destekçim olan değerli danışman hocam Sayın Prof. Dr. Sahip BEROJE'ye en derin şükranlarımı ve saygılarımı sunarım.

Çalışmamızın değerlendirilmesi aşamasında jürimizde yer alarak kıymetli eleştiri ve katkılarıyla tezin olgunlaşmasına destek veren saygıdeğer hocalarımız Doç. Dr. İsmail NARİN ve Doç. Dr. Rifat YILDIZ'a, ayrıca akademik hayatım boyunca üzerimde emeği olan Bingöl Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi ve Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nın tüm değerli hocalarına teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak, eğitim hayatım boyunca maddi ve manevi hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan, varlıklarıyla bana güç veren, sabır ve dualarını hiçbir zaman esirgemeyen kıymetli aileme yürekten teşekkür ederim.

Hanaa ALTAAN

Bingöl, 2026

ÖZET

Tezin Başlığı : Çok Dinli Toplumlarda Birlikte Yaşama Fıkhi
Tezin Yazarı : Hanaa ALTAAN
Danışman : Prof. Dr. Sahip BEROJE
Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı : İslam Hukuku
Kabul Tarihi :
Sayfa Sayısı : V (ön kısım) + 124 (tez)
Bu araştırmada, günümüzde farklı din mensupları arasında diyalog, hoşgörü ve karşılıklı saygı değerlerini pekiştirmeye duyulan şiddetli ihtiyaçtan yola çıkılarak, çok dinli ve çok kültürlü toplumlarda bir arada yaşama fıkhi konusunu ele alınmıştır. Bu çalışma, İslam'ın Müslümanlar ile diğer kesimler arasındaki ilişkileri düzenlemek için belirlediği şer'i ve fikri temelleri açıklamayı; toplumsal barışı güçlendiren ve toplumsal istikrarı destekleyen ahlaki ve insani boyutları ön plana çıkarmayı amaçlamıştır. Çalışma, Kur'an naslarına ve Nebevi Sünnete başvurma yanı sıra, çağlar boyunca fakihlerin içtihatlarına dayanarak analitik ve karşılaştırmalı bir yöntem benimsemiş; ayrıca dini bir arada yaşama ve insan hakları alanındaki çağdaş çalışmalardan istifade etmiştir. Bu çalışma sonucunda barışçıl bir arada yaşamının İslam fikhında tali bir seçenek olmadığını, aksine canın, dinin, aklın, malın ve ırzın korunmasını amaçlayan makasidü's-şeria'da kendini gösteren asil bir ilke olduğunu tespit edilmiştir. Bu durum, Medine Vesikası ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) gayrimüslimlerle yaptığı antlaşmalar gibi tarihi örneklerde açıkça tezahür etmiştir. Araştırma ayrıca, İslam fikhının Müslüman toplumdaki dini azınlıkların haklarını güvence altına almak için hassas kurallar ve ölçütler koyduğunu; her türlü ikrahı ve zulmü reddetmesine karşılık adalet, eşitlik ve merhamet değerlerini vurguladığını ortaya koymuştur. Çağdaş bağlamda, nefret söylemi ve aşırılıkla mücadele etmede ve güven ile istikrarı sağlayacak şekilde aynı toplumun bileşenleri arasında iş birliği köprüleri kurmada fikhın önemi açıkça öne çıkmaktadır.
Anahtar Kelimeler: Bir Arada Yaşama, İslam Fıkhi, Makâsıdü's-Şeria, Dini Azınlıklar, Toplumsal Barış.

ABSTRACT

Title of the Thesis: The Jurisprudence of Coexistence in Multi-Religious Societies
Author : Hanaa ALTAAN
Supervisor : Prof. Dr. Sahip BEROJE
Department: Department of Basic Islamic Sciences
Sub-field: Islamic Law
Date :
Number of Pages: V (preliminary pages) + 124 (thesis)
In this research, I addressed the topic of the jurisprudence of peaceful coexistence in multi-religious and multicultural societies, stemming from the urgent need in our current era to promote the values of dialogue, tolerance, and mutual respect among followers of different religions. The study sought to elucidate the legal and intellectual foundations established by Islam to regulate relations between Muslims and others, and to highlight the moral and humanitarian dimensions that enhance social peace and support societal stability. The study adopted a comparative analytical approach by referring to Quranic texts and the Prophetic Sunnah, in addition to the independent reasoning of jurists throughout the ages, while benefiting from contemporary studies in the field of religious coexistence and human rights. We found that peaceful coexistence is not a secondary option in Islamic jurisprudence; rather, it is an inherent principle manifested in the objectives of Sharia, which aim to protect life, religion, intellect, wealth, and honor. This was evident in historical models such as the Charter of Medina and the treaties of the Prophet with non-Muslims. The study also clarified that Islamic jurisprudence has established precise regulations to guarantee the rights of religious minorities in a Muslim society, emphasizing the values of justice, equality, and mercy, while rejecting all forms of coercion and injustice. In the contemporary context, the importance of jurisprudence emerges in countering hate speech and extremism, and in building bridges of cooperation among the components of a single society in a manner that achieves security and stability.
Keywords: Peaceful Coexistence, Islamic Jurisprudence, Objectives of Sharia, Religious Minorities, Social Peace.

KISALTMALAR

ö. : Ölüm Tarihi

t.y. : Tarih Yok

s. : Sayfa

b. : Baskı

h. : Hicri

b. Veya **bs.** : Baskı / Basım

c. : Cilt

s. : Sayfa

sy. : Sayı

t.y. Veya **ts.** : Tarih Yok

b.y. : Basım Yeri Yok

çev. : Çeviren

haz. : Hazırlayan

GİRİŞ

Günümüz dünyası, halklar ve uluslar arasındaki etkileşimi kaçınılmaz bir gerçeklik haline getiren derin bir dönüşüm ve gelişim sürecinden geçmektedir. Modern toplumlar; dinlerin, etnik kökenlerin ve çeşitli kültürlerin iç içe geçtiği karmaşık bir dokuya dönüşmüştür. Bu durum, toplumların istikrarını teminat altına alacak ve bireylerin onurunu koruyacak sağlam temellerin araştırılmasını zorunlu kılan yeni bir realiteyi beraberinde getirmiştir. Yüce Allah'ın bir sünneti olan bu insani çeşitlilik bağlamında; diyalog, hoşgörü ve ötekini kabul etme değerlerinin kökleştirilmesi; küresel barış ve güvenliği tehdit eden her türlü dışlama ve bağnazlığın aşılması hayati bir ihtiyaç olarak öne çıkmaktadır.

Bu çerçevede barış içinde bir arada yaşama fıkıhı, titiz bir okuma ve derinlikli bir temellendirme gerektiren en önemli şer'î ve fikrî çalışma alanlarından biri olarak belirginleşmektedir. Bu kavram, İslam'ın beş temel zarureti korumayı hedefleyen makâsıdü'sh-şerîa ilkelerinde açıkça tezahür eden asli bir İslami prensip ve yüksek bir değerdir. İslam tarihi, bu fıkıhın ameli tatbikine dair eşsiz örnekler sunmuştur. Hz. Peygamber'in Müslümanlar ile diğer unsurlar arasındaki ilişkiyi vatandaşlık, karşılıklı hak ve ödevler temelinde düzenleyen ilk sivil anayasa niteliğindeki Medine Vesikası'ndan başlayarak; dini azınlıkların inanç özgürlüğünü ve toplumsal güvenliğini güvence altına alan ahitnamelere kadar geniş bir birikim mevcuttur. Bu fikhî ve tarihi miras, İslam'ın dinde zorlamayı reddettiğini; insani ilişkileri iyilik, adalet ve merhamet esasları üzerine inşa ettiğini şüpheye yer bırakmayacak şekilde teyit etmektedir.

Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışma, bir arada yaşama konusunu teorik ve pratik boyutlarıyla eksiksiz bir şekilde ele alabilmek amacıyla birbiriyle bütünleşik üç bilimsel yönteme dayanmaktadır. İlk olarak tümevarımcı ve analitik yöntem kapsamında araştırmacı, Kur'an ve Sünnet'teki ilgili şer'î metinleri izleyerek bir arada yaşama, barış, güvenlik ve gayrimüslim hakları ile ilgili kavramları ve fakihlerin görüşlerini tespit etmektedir. Ardından, toplumsal barışı ve temel değerleri korumayı hedefleyen genel şer'î amaçları anlamak için bu metinlerin delaletlerini, bağlamlarını ve fikhî içtihatları analiz etmektedir. İkinci olarak karşılaştırmalı yöntem aracılığıyla, bir arada yaşamaya

dair muteber fıkıh mezheplerinin ve fakihlerin görüşleri delilleriyle birlikte ortaya konmaktadır. Bu görüşler günümüz gerçekliği ışığında mukayese edilerek; donukluktan veya tavizden uzak, çok kültürlü toplumlarda bir arada yaşamayı sağlayacak, özgünlük ile esnekliği birleştiren uygun fikhî yaklaşım belirlenmektedir. Son olarak uygulamalı yöntem ile fikhî teori ve insani tecrübe arasında bağ kurulmaktadır. İslam toplumunda bir arada yaşama değerlerini somutlaştıran tarihteki parlak örnekler incelenmekte, bu teorilerin günümüz gerçekliğindeki uygulama imkânları araştırılarak fikhî görüşlerin toplumsal ilişkileri düzenleyen davranışsal pratiklere ve yasalara dönüştürülmesi hedeflenmektedir.

Araştırmanın Önemi

Araştırmanın önemi, İslam'ın diğer din mensuplarıyla ilişkilerindeki aydınlık ve medeni yüzünü ortaya koymasında yatar. Bu mesele artık entelektüel bir lüks değil, modern gerçekliğin merkezinde yer alan temel bir konudur. Dünyadaki coğrafi yakınlaşma ve nüfus iç içeliği, çoğulculuğu kaçınılmaz bir gerçeklik kılmıştır. Bu bağlamda araştırma; modern uluslararası sözleşmelerden asırlar önce İslam'ın adalet ve hoşgörü değerlerini nasıl tesis ettiğini gösteren köklü bir çalışma sunması bakımından değerlidir. Çalışmanın kıymeti ayrıca, İslam'ı şiddet veya dışlayıcılıkla ilişkilendirmeye çalışan hatalı algıları ve dar bakış açılarını düzeltme çabasında gizlidir. Araştırma, bu şüpheleri şer'î deliller ve tarihi vakalarla çürüterek; barış ve uyumun, Müslümanın başkalarıyla ilişkisindeki asıl unsur olduğunu ispatlamaktadır. Nihayetinde bu çalışma, medeniyetler arasındaki boşlukları doldurmayı; nefret ve radikalizm çağrılarına karşı toplumsal istikrarı ve insani dokuyu koruyacak diyalog ve bir arada yaşama dilini hâkim kılmayı amaçlamaktadır.

Araştırmanın Problemi

Araştırmanın temel problemi, naslarda ifade edilen ilkeler ile toplumsal düzlemde gözlemlenen vakıalar arasındaki çelişkide ve çok dinli toplumlarda barış içinde bir arada yaşama kavramına dair net bir fikhî tasavvurun eksikliğinde yatmaktadır. Naslar halklar arası birlikteliği teşvik ederken, gözlemlenen gerçeklik çatışmalarla doludur. Bu durumun metinlerin anlaşılamamasından mı yoksa uygulanmamasından mı kaynaklandığı sorusu, çalışmanın odağını oluşturmaktadır. Bu doğrultuda çalışma; barış içinde bir arada yaşama fikhinin mahiyeti, İslam'daki fikhî temelleri, bu temellerin çok dinli toplumlarda toplumsal barışı ve İslami değerleri

koruyacak şekilde nasıl etkinleştirilebileceği, İslam tarihindeki uygulama örnekleri ve bu fıkıhın hayata geçirilmesinde karşılaşılan güncel zorluklar üzerine odaklanmaktadır.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırma, barışçıl bir arada yaşama (*te'âyyüş-i silmî*) kavramını; Kur'an-ı Kerîm, Sünnet-i Nebeviyye ve fakihlerin ictihadlarında dayandığı temelleri, boyutları ve anlam çerçevelerini açıklamak suretiyle şer'î ve fikhî açıdan temellendirmeyi amaçlamaktadır.

Araştırma; adalet, *birr* (iyilik), *kıst* (hakkaniyet), insan onurunun korunması, ahde vefâ, inanç hürriyeti, diyalog ve ortak maslahatlarda yardımlaşma başta olmak üzere, müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki ilişkiyi düzenleyen şer'î dayanakları ve değerleri belirlemeyi hedeflemektedir.

Araştırma, barışçıl bir arada yaşama ile *makāsıdü'ş-şerî'a* (İslâm hukukunun gayeleri) arasındaki ilişkiyi ortaya koymayı; toplumun istikrar ve güvenliğinin dinin, canın, aklın, malın ve neslin korunması gayelerinin (*zarûrât-ı hamse*) tahakkukundaki etkisini tespit etmeyi amaçlamaktadır.

Ayrıca müslümanların gayrimüslimlerle ilişkilerine dair sosyal, malî, medenî ve siyasî alanlardaki fikhî hüküm ve uygulamaları incelemeyi; bu hükümlerin belirlediği karşılıklı hak ve sorumlulukları açıklamayı hedeflemektedir.

Araştırma, Medine Vesikası'nı, Hz. Peygamber'in antlaşmaları ile tutumlarını ve toplumdaki farklı unsurlar arasındaki ilişkiyi düzenleyen diğer uygulamaları incelemek suretiyle, dinî ve sosyal çeşitliliğin yönetimindeki Nebevî modeli ön plana çıkarmayı amaçlamaktadır.

Bununla birlikte, bir arada yaşama alanındaki İslâm tarihine ait tecrübeleri tümevarımsal bir yaklaşımla (*istikrâ*) incelemeyi ve farklı dinî ve kültürel gruplar arasındaki ilişkinin düzenlenmesine katkı sağlayan ilke ve mekanizmaların tespitinde bu tecrübelerden istifade etmeyi hedeflemektedir.

Araştırma, barışçıl bir arada yaşamının önündeki güncel sorunları; özellikle dinî taassup, mezhepsel çatışmalar (*fitne*), nefret söylemi, aşırılık, kimliğin siyasallaştırılması ve bunlarla bağlantılı olarak toplumların güvenliği ile istikrarı üzerinde oluşan etkileri analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Aynı şekilde, çağdaş toplumlardaki dinî ve müslüman azınlıkların mevcut durumunu incelemeyi; bu azınlıkların hakları, toplum ve devletle ilişkileri bağlamında öne çıkan fikhî, sosyal ve hukuki problemleri ortaya koymayı hedeflemektedir.

Araştırma, bir arada yaşamayı düzenleyen bazı fikhî ilkeleri, çeşitliliğin yönetimi ile hak ve hürriyetlerin korunması alanında modern sistemler ve anayasalar tarafından benimsenen kurallarla mukayese etmeyi; böylece aralarındaki kesişim ve ayrışma noktalarının tespitine katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Ayrıca İslâm fikhinin; sahip olduğu kaideler, *makāsıd* ve ictihadî esneklikle, çok dinli ve çok kültürlü toplumların tecrübe ettiği dönüşümlere cevap verebilme kapasitesini ortaya koymayı ve bu alandaki güncel meselelere (*nevâzil*) yönelik çözümler sunmayı hedeflemektedir.

Araştırma sonuç olarak, çağdaş gerçeklikte barışçıl bir arada yaşama fikhinin işlevsel kılınmasına, diyalog ve çeşitliliğe saygı kültürünün güçlendirilmesine, taassup ve nefret söyleminin sınırlandırılmasına katkı sağlayacak; böylelikle toplumsal barışı ve istikrarı destekleyip toplumun farklı unsurlarının haklarını koruyacak bir dizi pratik mekanizma önermeyi amaçlamaktadır.

Gelecekteki Araştırmalar İçin Öneriler:

1. Medine Vesikası ile dinî çeşitliliğin yönetimine dair modern uluslararası sözleşmeler arasında mukayeseli bir çalışma.
2. İslâm fikhinde “vatandaşlık” kavramının farklı dönemler boyunca geçirdiği tarihî gelişimin analizi.
3. Çağdaş dinî söylemin, gençlerin barışçıl bir arada yaşama tutumları üzerindeki etkisinin ölçülmesi.
4. Arap ülkelerindeki eğitim müfredatının hoşgörü (*tesâmuḥ*) değerlerini pekiştirmedeki rolü üzerine uygulamalı bir araştırma.
5. İslâm hukuku ve uluslararası hukuk perspektifinden nefret söyleminin suç sayılması (*tecrim*) üzerine fikhî-hukuki bir çalışma.
6. İslâm dünyasındaki çok dinli devletlerin politikalarının analizi ve bunların “birlikte yaşama fikhî” ile uyum düzeyinin değerlendirilmesi.

7. Seçilmiş bir şehirde dinî gruplar arası ilişkilerin mevcut durumu ile gruplar arasındaki bir arada yaşama veya gerilim modelleri üzerine saha araştırması.

8. İslâm toplumlarında toplumsal barış kültürünün inşasında kadının rolü üzerine bir çalışma.

9. Sosyal medyanın, dinî ve kültürel bağlamda öteki algısının inşası üzerindeki etkisinin analizi.

10. İslâm mirasında komşuluk hukuku (*fikhü'l-civâr*) ile modern sosyal bilimlerdeki birlikte yaşama teorileri arasında bir mukayese.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM HUKUKUNDA BARIŞÇIL BİRLİKTE YAŞAMA: KAVRAM, TEMELLER VE FIKHÎ UYGULAMALAR

1.1. Teayüş (التعايش) Kavramının Sözlük ve Terim Anlamı

Sözlükte, hayat ve hayatın kendisiyle kaim olduğu şeyler anlamına gelen (العيش) kökünden türetilmiştir. Aynı zamanda; birlikte ikamet etmek, sevgi, muhabbet, ülfet, yardımlaşma ve iyi komşuluk konularında uzlaşmak anlamlarına gelir. Biriyle birlikte yaşadığında veya muâşeret ettiğinde (عايشه معايشة) denilir. (تعاشوا) ifadesi, sevgi ve muhabbet üzere yaşadılar demektir. Birlikte yaşamada ortaklık kurmak, uyum ve barış içinde bir arada yaşamak anlamını taşır. Buradan hareketle (التعايش), geçim sebeplerini temin etmek için çabalamak anlamına gelir. (التعايش السلمي) ise; din, mezhep ve eğilim farklılıklarına rağmen insanlar arasında bir arada yaşama, barış, yardımlaşma ve ülfet halini ifade eder.¹

Sözlükte aynı zamanda yaşamak ve geçim anlamındaki (عاش يعيش عيشًا ومعايشًا) kelimeleriyle de ilişkilidir. (العيش), hayata ve bekaya delalet eder. Halil bin Ahmed, (العيش) kelimesinin hayat anlamına geldiğini belirtir. (المعيشة), yeme, içme ve insanın hayatta kalmasını sağlayan her türlü geçim kaynağıdır. Nitekim Yüce Allah'ın (وجعلنا) (Nebe: 11) ayeti, gündüzün hayatın idame ettirildiği vakit olduğunu ifade eder. Bir kimse teayüş ettiğinde, birlikte yaşamış olur. "Komşular teayüş etti" denildiğinde, sevgi, yardımlaşma ve iyi komşuluk üzere yaşadıkları kastedilir. Devletlerin kendi aralarında barış içinde bir arada yaşaması ise, birbirlerine saldırmaksızın bir arada yaşama konusunda anlaşmaları demektir.²

¹ Cemaleddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali İbn Manzur el-Ensari, *Lisanü'l-Arab* (Beyrut: Daru Sader, 3. Baskı, 1414), 9/321-322; Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye, *el-Mu'cemü'l-Vasit* (Kahire: Mecmau'l-Luğati'l-Arabiyye, 2. Baskı, 1972), 2/639-640; Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye, *el-Mu'cemü'l-Veciz* (Kahire: Mecmau'l-Luğati'l-Arabiyye) 443, (عيش) maddesi.

² hmed b. Faris b. Zekerriyya el-Kazvini er-Razi, *Mu'cemü Mekayisi'l-Luğa*, nşr. Abdusselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü Mustafa el-Babi el-Halebi, 2. Baskı, 1969), 4/194; Ahmed Muhtar Ömer, *Mu'cemü'l-Luğati'l-Arabiyyeti'l-Muasıra* (Kahire: Alemü'l-Kütüb, 1. Baskı, 2008), 2/1583.

Teayuş kelimesinin terim anlamı ise şöyledir:

Modern dönemde küresel çatışmaların ortaya çıkmasıyla kullanımı yaygınlaşan modern terimlerden biridir. Siyasi, ekonomik veya kültürel, medeni ve dini bir anlamı kastediyor olabilir.³ Siyasi anlamda Teayuş (التعايش السلمي) ile kastedilen; halklar ve devletler arasında barış içinde bir arada yaşama durumudur. Anlamı, farklı güçler arasındaki çatışmayı veya ihtilafı sınırlandırmak ve halklar arasında şiddet ve savaştan uzak bir anlayış ortamı yaratmaktır. Veya farklı siyasi sistemlerin, her birinin kendi karakterini ve inancını koruyarak barış içinde yan yana yaşamasını amaçlayan uluslararası bir eğilimdir.⁴

Ekonomik anlamda Teayuş ile kastedilen; doğrudan veya dolaylı olarak hukuki, ekonomik ve ticari meselelerle bağlantılı hususlarda farklı hükümetler ve halklar arasında iş birliği ilişkileri kurmaktır.⁵ Dini, kültürel ve medeni anlamda (التعايش) ise; tüm taraflarda görünürde değil, gerçek bir hoşgörü bulunmadıkça gerektiği gibi gerçekleşemez.⁶

İslam; Allah'a ve Resulüne savaş açan ve Müslümanlara karşı tuzak kuran harbîler (الحربيين) olarak adlandırılanlar dışındaki tüm insanlara karşı iyilik (البر) yapmayı, ihsanda bulunmayı, marufu yaymayı ve nasihat etmeyi teşvik eder.⁷ Bu ortak yaşam, Müslüman toplum veya Müslüman devletler arasında olmasıyla, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında olması bakımından farklılık gösterir.

Müslüman devletler arasında Teayuş kastediliyorsa bunda hiçbir sorun yoktur; aksine asıl olan budur: İslam beldelerinin, bölgeleri ne kadar farklı, ülkeleri ne kadar çeşitli olursa olsun sevgi, ülfet, anlayış, iyilik ve ihsan üzere yardımlaşmaya dayanmasıdır. Eğer Müslümanlar ile diğer din mensupları arasında Teayuş kastediliyorsa; İslam'ın ve mensuplarının izzetini ve otoritesini koruyan, onları

³ Nasır b. Muhammed b. Meşri *el-Ğamidi, Fıkhu't-Teayüş fi'l-İslam ve Davabituhu* (Mecelletü'l-Camiatü'l-Irakıyye, Sayı: 46, Cilt: 3, 2020), 104.

⁴ el-Ğamidi, *Fıkhu't-Teayüş fi'l-İslam ve Davabituhu*, 104.

⁵ Abdulaziz b. Osman et-Tüveyciri, *el-İslam ve't-Teayüş beyne'l-Edyan fi Ufuki'l-Karni'l-Hadi ve'l-İşrin* (Rabat: İslami Eğitim, Bilim ve Kültür Organizasyonu -ISESCO-, 1998), 3.

⁶ Şevki Ebu Halil ve Hani el-Mübarek, *el-İslam ve't-Tefahüm ve't-Teayüş beyne's-Şuub* (Şam: Daru'l-Fikr, 2011), 22.

⁷ Abdullah b. İbrahim et-Turayki, *et-Teamül mea Ğayri'l-Müslimin Usulü Muameletihim ve İsti'malihim Dirasetün Fıkhiyyetün* (Riyad: Daru'l-Fazile, 1. Baskı, 2007), 16.

düşmanlara karşı zillet veya boyun eğme konumuna düşürmeyen ya da dinlerinden herhangi bir taviz vermeye zorlamayan şer'i kurallarla sınırlandırılmadığı sürece bu ortak yaşama mutlak anlamda onay verilemez. Zira bu sınırsız ortak yaşamının İslam ve Müslümanlar üzerinde olumsuz etkileri doğabilir. Bu durumda İslam anlayışına göre doğru olan (التعايش): Gayrimüslimlerle hikmet, yumuşaklık, iyilik, adalet ve özgürlük çerçevesinde muamele etmektir; bu muamele ister hitapta isterse genel davranışlarda olsun şer'i kurallara uygun şekilde gerçekleşmelidir.⁸

Teayuş terimi, adaleti, güvenliği ve istikrarı sağlayan insani değerleri ifade eden diğer terimlerle bağlantılıdır. Teayuş; hoşgörü, diyalog ve başkalarıyla iyi geçinmenin yollarından biri olarak kabul edilir. Bireyin toplumda aktif bir unsur olmasını, toplumun güvenliğini, istikrarını ve gelişimini korumasını sağlar. Teayuş kavramının çeşitli türleri vardır. Bunlardan biri de öteki ile diyalog kurarak gerçekleşen sosyal teayüştür. Bu durum, ötekiyle ortak insani değerlerin inşasına yardımcı olur. Buna, medeniyetler ve dinler arası diyalogu temsil eden dış diyalog adı verilir. Bu diyalog türleri aracılığıyla herkes "ötekinin" sosyal kültürlerini tanıyabilir ve onlardan faydalanabilir.⁹

1.2. Silmî (السلمي) Kelimesinin Sözlük ve Terim Anlamı

Üç harfli (سَلِمَ) fiilinden gelen (السَّلْمُ) kelimesine nispet edilmiştir. Lisanü'l-Arab'a göre bu kökün ifade ettiği temel anlamlar sağlık, afiyet, barış, bağışlama, hayır, (السلامة) güvenlik ve emniyettir.¹⁰

(المسالمة), (السلام) kökünden gelir. "Benimle barışanla ben de barış (سَلِمَ) içindeyim" denir. (تسالمو) barıştılar, (المسالمة) ise musalaha anlamına gelir.

İbnü'l-Esir şöyle der: Sin harfinin fethası veya kesresiyle rivayet edilir, her ikisi de barış anlamına gelen iki lehçedir. Sin ve lam harflerinin fethasıyla (السَّلْمُ), teslim olmak ve boyun eğmek anlamına gelir. Nitekim (وَأَلْقُوا إِلَيْكُمُ السَّلْمَ) (Nisa: 90) ayetinde, size teslim olurlar ve boyun eğler anlamındadır.

⁸ el-Ğamidi, *Fıkhu't-Teayüş fi'l-İslam ve Davabituhu*, 104-114.

⁹ Anud Fehd Cebr en-Nuaymi, *et-Teayüşü's-Silmi beyne'l-Hazarat ve'l-Edyan* (Doha: Hamad B. Khalifa Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, 2019), 22.

¹⁰ İbn Faris, *Mu'cemü Mekayisi'l-Luğa*, 3/90.

Sin harfinin kesresiyle okunan (السِّلْم) ise, (السلام) kökünden gelir, savaşın zıddı olan barış anlamına gelir. Yüce Allah'ın (وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلَامِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ) (Enfal: 61) ayetinde bu anlamdadır, yani barışa yönelirlerse onlarla barış yap demektir. (ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً) (Bakara: 208) ayetinde olduğu gibi teslimiyet (İslam'a girmek) anlamına gelmesi de caizdir.¹¹

İbn Manzur, (سِلْم) fiilinin (السلام) ve (السلامة) kökünden geldiğini belirtir. (تَسَلَّمَ مِنْهُ), ondan uzaklaştı etti demektir. İbnü'l-Arabi, (السلامة) kavramının afiyet olduğunu söyler. (وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا) (Furkan: 63) ayetinin anlamı; bir kurtuluş ve beraat ifadesi olarak "aramızda ne bir hayır ne de bir şer vardır" şeklindedir. Buradaki (السلام), selamlama amacıyla kullanılan bir ifade değildir; çünkü ayet Mekkî'dir ve o dönemde Müslümanlara müşriklere selam vermeleri emredilmemişti. Bunların tamamı Sibeveyh'in görüşüdür. Sibeveyh, Ebu Rebia'nın şöyle dediğini iddia etmiştir: Falan kişiyle karşılaştığında (سَلَامًا) teslimiyet de. Kimileri de (سَلَام), benim ve senin durumumuz ayrışma ve birbirimizi terk etme halidir, der. İbn Arefe, "(سَلَامًا) dediler" ifadesini, içinde haddi aşma veya günah bulunmayan, kurtuluşa erdikleri bir söz söylediler şeklinde açıklar. (سَلَامٌ عَلَيْكُمْ) sözü de bir bakıma (المسالمة) alameti ve orada savaşın olmadığına göstergesidir. Ebu Mansur: "Sizden gelen bir selamla kurtuluşa ereriz, size karşı cahillik etmeyiz" demiştir. Bir başka görüşe göre "(سَلَامًا) dediler" ifadesi, doğru ve boş söz barındırmayan ölçülü bir söz söylediler anlamındadır. Ferra, (سَلَامٌ هِيَ حَتَّى) ve (سَلَام) kelimelerinin aynı anlamda olduğunu belirtir. Yüce Allah'ın (مَطْلَعُ الْفَجْرِ) (Kadr: 5) ayeti, o gecede hiçbir hastalık bulunmadığını ve şeytanın o gecede hiçbir şey yapamayacağını ifade eder.¹²

Silmî kelimesinin terim anlamı ise şöyledir:

Terim olarak, zahiri ve batını afetlerden uzak olmak demektir.¹³ (السلام) kelimesi sözlükte sağlık ve afiyet anlamına gelir ve nadir durumlar haricinde tüm kiplerinde bu anlam geçerlidir. İbn Faris, sin, lam ve mim kökünün büyük oranda sağlık ve afiyet anlamına geldiğini, bundan sapan anlamların az olduğunu belirtir. (السلامة), insanın afet

¹¹ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, 12/293; Ebu'l-Kasım el-Hüseyin b. Muhammed el-İsfahani, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'an*, Nşr. Safvan Adnan ed-Davudi (Beyrut: Daru'l-Kalem, 1. Baskı, 1412), 1/423; İbn Faris, *Mu'cemü Mekayisi'l-Luğa*, 3/91.

¹² İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, 12/289.

¹³ Ebu'l-Kasım el-Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal el-İsfahani, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'an* (Şam: Daru'l-Kalem; Beyrut: Daru's-Şamiyye), 1/412.

ve eziyetten korunmasıdır. İlim ehli, Yüce Allah'ın (السلام) olduğunu; zira O'nun, mahlukata arız olan ayıp, noksanlık ve yok oluştan salim bulunduğunu ifade etmişlerdir.¹⁴

Diyalog ve Teayuş terimleri arasında bir iç içe geçme durumu söz konusudur. Zira Teayuş, ancak diyalog aşamasından geçtikten sonra gerçekleşebilir. Bizden din, kültür ve ırk bakımından farklı olanlarla çeşitli şekillerde bir arada yaşamaya diyalog yoluyla ulaşırız. Teayuş sayesinde, farklılıklara rağmen özgürlük hakkı, adaletin tesisi ve hoşgörü gibi bir arada yaşayan tarafların haklarını güvence altına alabiliriz. Bu değerlerin bir araya geldiğini gördüğümüzde, birbirleriyle ne kadar bağlantılı olduklarını açıkça idrak ederiz. Bu değerler, özgürlükleri ve hakları güvence altına alan, herkesi aralarındaki farklılık hakkına saygı duymaya zorlayan sağlam bir toplum inşa etmenin temel direklerini oluşturur; zira hayat herkese yeter ve fikirler tartışılabilir.¹⁵

Ayrıca (التعايش السلمي) terimi, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan modern kavramlardan biridir. Bu kavramla, farklı sosyal sistemlere ve siyasi bloklara sahip ülkelerin içinde bulunduğu (السلام) durumu kastedilir. (التعايش السلمي); ötekini kabul etmek, onunla olan farklılıkları kabullenmek, varlığını tanımak, eşitlik temelinde ilişkiler kurmak, insan onurunu ve öz değerleri korumaktır. Halkların tarihinde yıkıcı savaşların ve hiçbir şeyi geride bırakmayan muharebelerin çoğunu azınlıkların ve milletlerin kaynaklarına hükmetme tutkusu, kıskançlık ve kin ateşlemiştir. (التعايش السلمي), çok dinli ve çok kültürlü toplumdaki tüm akıl sahiplerinin arzuladığı bir hedeftir. Bu hedef ancak, toplumun tüm bileşenlerinin insanlar arası ilişkilerde hoşgörünün öneminin farkına varmasıyla gerçekleşebilir. Hoşgörünün sosyal ilişkilerde baskın nitelik olabilmesi için özel şartlara ihtiyaç vardır. Şiddet, öfke, çatışma ve benzeri eğilimler insan ilişkilerinde kolayca ortaya çıkabilen dürtülerdir ve harekete geçmek için sadece kötülük yapma, meydan okuma gibi duygusal etkenlere ihtiyaç duyarlar.¹⁶

¹⁴ Muhammed el-Garavi, *es-Selam fi'l-Kur'an ve'l-Hadis* (Beyrut: Daru'l-Adva, 1. Baskı, 1411), 25.

¹⁵ en-Nuaymi, *et-Teayüşü's-Silmi beyne'l-Hazarat ve'l-Edyan*, 21; Yüksek lisans tezidir.

¹⁶ Rukiye Şakir Mansur ez-Zübeydi, *Mezahiru Vesatiyyeti'l-İslam ve Eseruha fi't-Teayüşü's-Silmi*, Mecelletü Camiati'l-Enbar li'l-Ulumi'l-İslamiyye, İslami İlimler Fakültesi, Irak, Cilt: 9, Sayı: 37, (2018), s. 370.

Semavi dinler, insani değerlerin kalıcılığını güvence altına almış ve bu değerleri hayatın anlamını gerçekleştirmenin bir gayesi kılmıştır. Semavi dinlerin güvence altına aldığı bu değerlerden biri de insan onurunun korunmasıdır. Bu nedenle dini metinler; Allah'ın insanı mükerrem kıldığını bildirme, özgürlüğü güvence altına alma, (السلام) değerini ve güvenlik hakkını tesis etme konularında açık ifadeler kullanmıştır. İslam dininde insan onurunun büyük bir yere sahip olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim Yüce Allah kitabında: (ولقد كرمنا بني آدم) (İsra: 70) buyurmuştur.¹⁷ Kur'an'daki pek çok ayet, haklı bir neden olmaksızın cana kıymayı yasaklamıştır. Bu Kur'ani hitapla, insani değerlerin ve insan haklarının İslam dini tarafından korunduğunu görmekteyiz; Yahudilik ve Hristiyanlıkta da daha önce gelen öğretiler bunu teyit etmektedir.¹⁸

İslam toplumunda dinler arasında (التعايش السلمي) uygulamasının en belirgin örneklerinden biri, Medine-i Münevvere'de gerçekleşendir. Medine; İslam'a inanan Muhacirler ve Ensar ile putperestlik ve şirk inancında kalanların veya Yahudiler gibi İslam'dan önceki semavi din mensuplarının yaşadığı bir şehirdi. Herkesi eşit şekilde bağlayan Medine Antlaşması veya Vesikası'nın maddelerinin içerdiği siyasi, ekonomik, sosyal ve askeri ilişkiler çerçevesinde onların kendilerine ait hakları ve yerine getirmekle yükümlü oldukları sorumlulukları vardı.

Hız. Peygamber (s.a.v.) Medine'ye hicretinden sonra, tarihi kaynaklarda "Sahife" veya "Vesika" olarak bilinen bir belge imzalayarak şehir halkı arasındaki ilişkileri düzenlemiştir. Bu vesika; Müslümanların kendi aralarındaki iç ilişkilerini, onların Yahudiler ve müşriklerle olan ilişkilerini ve genel olarak Medine halkının şehir dışındakilerle olan dış ilişkilerini kapsamaktaydı.¹⁹

1.3. Barışçıl Birlikte Yaşamın Türleri (Sosyal – Siyasi – Kültürel – Dini)

Barışçıl birlikte yaşam meselesi, toplumsal barış ve güvenliğin sağlanmasındaki büyük rolü, yaşamın devamlılığında, milletlerin inşasında, gelişiminde ve refahında sahip olduğu derin etki sebebiyle son derece önemli meselelerden biridir. Zira toplum birbiriyle kenetlenmiş, tutarlı bir bütündür; içindeki her bir birey diğerini tamamlar.

¹⁷ İsra Suresi: 70.

¹⁸ Anud en-Nuaymi, *et-Teayüşü's-Silmi beyne'l-Hazarat ve'l-Edyan*, 28.

¹⁹ Sami Ebu Zühri, *Yehudu'l-Medine fi'l-Ahdi'n-Nebevi Evzauhumü'l-İctimaiyye ve'l-İktisadiyye ve's-Sekafiyye* (Gazze: İslam Üniversitesi, 2004), 113.

Barışçıl birlikte yaşamın olmadığı milletlerin akıbeti yok olmak ve tarih sahnesinden silinmektir. Bu krizden çıkmak için önümüzde iki yol vardı: Birinci Yol: İstisnasız tüm halklar için en kötü sonuçları doğurabilecek olan güdümlü füzeler ve hidrojen bombaları çağında savaşmak. İkinci Yol: Hoşunuza gitmese bile komşularla barışçıl birlikte yaşamak. Zira ötekiyle bir anlayış zemini bulmaktan başka çare yoktur; çünkü tüm insanlar için bu dünyadan başka bir yaşama alanı bulunmamaktadır ve bu dünya herkesindir.²⁰

1.3.1. Barışçıl Birlikte Yaşamın Türleri

Barışçıl birlikte yaşamın, bireylerin aynı toplum içinde veya dışında birbirleriyle nasıl iletişim kurduklarını gösteren çeşitli türleri vardır. Bu türlerden bazıları şunlardır:

1.3.1.1. Birlikte Yaşam

İslam ile öteki arasındaki ilişkide sosyal birlikte yaşamın büyük bir önemi vardır. Zira bu ilişki birçok sosyal kural ve kültürler arası diyalog aracılığıyla şekillenmiştir. Kur'an-ı Kerim, insani kültürlerin çeşitliliğinin ve insanların dinlerindeki farklılıkların yaratılış gayelerinden bir durum olduğunu pek çok ayette açıklamıştır. Farklılık, muhalif olana karşı delil ikame edilmesi maksadıyla irade edilmiş kaderi bir durumdur; ancak bu asla savaşmak ve çatışmak için değildir. Zira tek başına küfür, kâfiri öldürmeyi ve canını almayı mubah kılan bir sebep değildir. Irklarda, soylarda, renklerde ve dillerdeki çeşitlilik ise çatışma ve ayrılık için değil, tearüf ve yakınlaşma içindir.²¹ Sosyal barış; başta yaşama hakkı olmak üzere insan haklarının uygulanmasını güvence altına alan barışın pozitif kavramıdır.

1.3.1.2. Kültürel Birlikte Yaşam

Kültür, milletin ruhunu ve kimliğini yansıtan bir göstergedir; milletlerin inşasında ve kalkınmasında temel dayanaklardan biridir. Zira her milletin kendi unsurlarını, yapı taşlarını ve özelliklerini şekillendirdiği bir kültürü bulunmaktadır. Nitekim her medeniyet ve kültür havzasının, her bilgi sisteminin, söz konusu çevre veya sistemle uyumlu bir anlama sahip kendine özgü kavramları vardır. Bu durum,

²⁰ Abdullah b. Musa Yelkoy, *et-Teâyüş Dirâse Nakdiyye fî Dav'i'l-İslâm* (San'a: Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, 2008), 30.

²¹ Abdüsselam Hamûd Gâlib, "Eseru'l-Hivâr fî't-Teâyüş maa'l-Âhar" (Hindistan: Aligarh İslam Üniversitesi, internette yayımlanmış makale), 20.

diğer insanlık kültürlerinin kazanımlarından ve yeni ilmî kavramlardan yararlanma gerçeğini ortadan kaldırmaz. Bilakis, söz konusu kültürlerden ve kavramlardan yararlanma süreci, çıkış noktası ve yönelim bakımından birbirinden farklı olan bir gerçeklik veya düşünce sisteminden diğerine doğrudan kavramsal aktarımlar yoluyla gerçekleşmez. Bize göre insanlığın kültürel kazanımlarından yararlanmanın ve bunları medeniyet bağlamında işlevsel hâle getirmenin yolu, “uyarlama” teorisi doğrultusunda gerçekleşmektedir. Bu yaklaşım, söz konusu kültürel veya kavramsal kazanımı özümsemeye çalışmayı ve onu yeni ve yerel öz bilgi sistemine dâhil etmeyi ifade etmektedir.

İnsan toplumları, tabiatları gereği çeşitlilik ve çoğulculuk içerisinde varlıklarını sürdürürler. Farklılık kavramı ile eşitlik kavramı arasındaki bağın koparılması, farklı unsurlar ve dışavurumlar arasında olumsuz bir ilişkinin ortaya çıkmasına ve bu ilişkinin kalıcı bir zemin kazanmasına yol açmaktadır. Bu itibarla temel sorun, insanlar arasındaki farklılık ve temayüzden kaynaklanmamakta; bilakis farklılık ile eşitlik arasında bir uçurum ve mesafe oluşturulmasından doğmaktadır. Dolayısıyla farklılık ile eşitlik arasındaki uçurumu kapatmaya yönelik her çaba, birlikte yaşamaya ilişkin bir gayret niteliğindedir ve aynı vatanın evlatları arasında barışçıl bir arada yaşama idealine hizmet etmektedir.²²

Nitekim geçmişte ve günümüzde İslâm âlimleri, Hz. Peygamber’in, “Kim dünyada şöhret elbisesi giyerse, Allah da kıyamet gününde ona zillet elbisesi giydirebilir.”²³ hadisiyle amel ederek kültürel birlikte yaşama mefkûresine önem vermişlerdir. “Şöhret elbisesi”, meslek erbabı ile toplumun farklı tabakaları ve kesimleri arasında hâkim olan örfe aykırı kıyafetleri ifade etmektedir. Hz. Peygamber, şöhret elbisesi giyilmesini yasaklamıştır. Şöyle ki, bir kimse sarık sarılan bir memlekette bulunuyorsa sarık sarmalı, sarık sarılmayan bir memlekette bulunuyorsa sarık sarmamalıdır. Bu durum, kılık ve kıyafet konusunda Sünnet’in, haram kılınmış bir husus içermediği sürece, kişinin insanların âdet edindiği örfe tâbi olması gerektiğine işaret ettiğini göstermektedir.²⁴ Şöhret elbisesinin yasaklanması, ayrılıkçı

²² Muhammed Mahfûz, “Nazarât fi’l-te’âyüş ve’s-silmi’l-ictimâ’î”, *Mecelletü’l-Kelime* (Müntedâ el-Kelime li’d-dirâsât ve’l-ebhâs, 2024), 12.

²³ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî, *Şu’abü’l-îmân*, thk. Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl (1. Basım, 2000), hadis no: 6228.

²⁴ İbn Useymîn, *Likâ’âtü’l-bâbi’l-meftûh*, 24/160.

ruhun ve farklı halklara tek tipleşmeyi dayatabilecek tahakkümcü görüşlerin, neticede savaşırlara yol açabilecek çatışmaları beraberinde getirme tehlikesinden kaynaklanmaktadır.

Zira kültürlerin çatışması, birbirleriyle çarpışması ve uzlaşılarnaması, devlet için ortak kanunların ve ortak bir anayasanın oluşturulması ile devletin egemenliği hususlarında çıkmaza girilmesine yol açabilmektedir. Kontrol altına alınamayan kültürel kutuplaşmalar, toplumdaki uyum ve kaynaşma ruhunun zedelenmesine neden olmaktadır. Bu durum, etrafındaki her şeyi yakıp yıkan amansız bir savaşın, yani günümüzde bazıları tarafından “iç savaş” olarak adlandırılan çatışmanın patlak vereceğinin habercisidir.²⁵

1.3.1.3. Siyasi Birlikte Yaşam

Bu kavram, Soğuk Savaş döneminde sosyalist ve kapitalist bloklar arasındaki ideolojik ihtilafın yatıştırılmasına ve sınırlandırılmasına işaret eder. Siyasi birlikte yaşam; medyada ve sokakta fikri her biçimde ifade etmek için demokratik bir atmosfer sağlar. Otoritenin ve siyasi kurumların yönelimlerine muhalif tutumları ifade etme ve gösteri yapma hakkına saygı gösterilmesi yoluyla gerçekleşir. Bu durum, bir toplum veya devlet içinde kamuoyunun oluşmasına katkıda bulunan çeşitli unsurların bir araya gelmesiyle şekillenen kamuoyunun canlılığına ve dinamizmine katkıda bulunur.²⁶

1.3.1.4. Dini Birlikte Yaşam

İslâm, farklı ekollerine rağmen diğer dinleri ve mezhepleri bünyesinde barındırabilmiş yegâne din olarak kabul edilmektedir. Tarih boyunca başka hiçbir kültürün veya din mensuplarının, kendilerine muhalif olanları bünyelerinde barındırabildikleri görülmemiştir; bilakis aralarındaki savaşlar, çoğunlukla kökünü kazıma ve yok etme savaşı olmuştur.

İslâm dini, zuhurundan itibaren İslâm'ın onuruna, ilkelerine ve esaslarına dokunulmadığı sürece, herhangi bir taassuba kapılmaksızın diğer dinler ve inançlarla bir arada yaşamaya davet etmiştir. Zira insan hayatında asıl olan, toplumların

²⁵ Mebrûk Bûtukûka, “et-Tenevvu‘u’s-sekâfi”.

²⁶ Âişe Belhâc, “el-Müctemau'l-Medenî ve İmkânâtü't-Teâyüşî's-Siyâsî” (Fas Yerel Yönetim ve Kalkınma Dergisi, Sayı: 170, 2023), 12.

birbirleriyle iletişim kurması ve belirli bir alanla sınırlı kalmayarak dinî, sosyal, ekonomik ve benzeri birçok alanda halklar ve toplumlar arasındaki yardımlaşmayı içeren pozitif birlikte yaşamayı mümkün kılan çeşitli ortak paydalar aracılığıyla bir arada bulunmasıdır. Asırlar boyunca kesintisiz olarak sürdürülen davet söylemi de ötekilerle birlikte yaşamının temellerini oluşturacak bir çıkış noktası meydana getirmek amacıyla ortak kesişim noktaları bulmaya çalışmaktadır.²⁷

Burada söz konusu edilen bu bakış açısı, Müslümanlara dışarıdan ithal edilmiş yabancı kültürlerin bir ürünü değildir; bilakis İslâm medeniyetinin gücünün zirvesinde bulunduğu bir dönemde İslâm fakihleri tarafından bizzat temellendirilmiş bir yaklaşımdır. Nitekim Kâsânî²⁸ Bedâi‘u’s-sanâi‘ adlı eserinde şöyle demektedir:

“Eski kilise ve havralara gelince, bunlara dokunulmaz ve hiçbir kısmı yıkılmaz. Yeni bir kilise inşa edilmesine gelince, Müslümanların şehirlerinden biri hâline gelmiş yerlerde buna engel olunur. Zira Hz. Peygamber s.a.s., ‘İslâm’da [İslâm yurdunda] kilise inşası yoktur’ buyurmuştur. Şayet bir kilise yıkılacak olursa, zimmîlerin onu eskiden olduğu gibi yeniden inşa etme hakları vardır. Zira bu binanın aslen varlığını sürdürmesine ilişkin bir hüküm bulunmaktadır. Onların mevcut olanı muhafaza etme hakları bulunduğundan, yıkılanı yeniden yapma hakları da vardır. Ancak onu bir yerden başka bir yere taşıma hakları yoktur. Çünkü bir kiliseyi bir yerden başka bir yere taşımak, hükmen yeni bir kilise inşa etmek anlamına gelir. Köylere veya Müslümanların şehirlerinden olmayan yerlere gelince, buralarda açıktan içki ve domuz satılmasına engel olunmadığı gibi, daha önce açıkladığımız sebeplerden ötürü kilise ve havra inşa edilmesine de engel olunmaz. Şayet imam, İslâm devlet başkanı olarak harp ehli bir topluluğa galip gelir ve onları zimmî statüsüne geçirip başlarına cizye, arazilerine de harac vergisi koymayı uygun görürse, kilise ve havra edinmelerine, açıktan içki ve domuz satmalarına engel olunmaz. Çünkü yasaklanan husus, İslâm şeâirinin açıktan yaşandığı bir yer olan Müslüman şehirlerinde küfür şeâirinin açıktan

²⁷ Abdüsselâm Hammûd Gâlib, “Eserü’l-hıvâr fi’t-te‘âyüş me’a’l-âhar” (Çevrimiçi Makale) (Aligarh: Câmi‘atü Aligarh el-İslâmiyye), 20.

²⁸ Ebû Bekr b. Mes‘ûd b. Ahmed el-Kâsânî: “Melikü’l-ulemâ” (Âlimlerin Meliki) lakaplı Alâüddîn el-Hanefî. Fıkhı Alâüddîn es-Semerkandî’den öğrenmiş, *musannefâtının* (eserlerinin) büyük bir kısmını ona okumuş ve onun *Tuhfe* adlı eserini şerh etmiştir. Semerkandî bu şerhi çok beğenmiş ve kızıyla onu evlendirmiştir. Eserlerinden bazıları: *Bedâi‘u’s-sanâi‘*, *es-Sultânü’l-mübîn*. Vefat tarihi: 587 H. Geniş bilgi için bk. Abdülkâdir el-Kuraşî, *el-Cevâhirü’l-mudiyye fi tabakâti’l-Hanefiyye* (Karaçi: Mektebetü Mir Muhammed, ts.), 4/25; İbn Kutlûboğa, *Tâcü’l-terâcim*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf (Dımaşk: Dârü’l-Kalem, 1992), 84.

yerine getirilmesidir ki burada bu durum söz konusu değildir. Ancak sulh yoluyla zimmî statüsüne geçmeleri durumu bundan farklıdır. Şöyle ki, harp ehli bir topluluk canları ve arazileri üzerinden belirlenmiş bir bedel ödemek ve İslâm hükümlerinin kendilerine uygulanması şartıyla bizden zimmî statüsüne geçmeyi talep eder ve biz de bu şartlar üzere onlarla musalaha yaparsak, yani barış gerçekleştirsek, bu durumda onların arazileri tıpkı Şam'ın arazileri gibi şehirler, köyler, kırsallar ve kasabalar hükmünde olur. Onların eski kiliselerine dokunulmaz. Fakat bunlara yeni şeyler eklemek veya yeni yapılar inşa etmek isterlerse buna engel olunur; zira orası Müslümanların şehirlerinden bir şehir hâline gelmiştir. Müslüman şehirlerinden birinde kilise ihdas edilmesine gelince, bu şer'an yasaklanmıştır. Zira imamın kurduğu şehir, Müslümanların şehridir. Nitekim Hz. Ömer'in r.a. Kûfe ve Basra'yı kurması gibi. Şayet zimmîlerden bir grup bu şehirlerde evler satın alıp buraları kilise yapmak isterlerse, az önce zikrettiğimiz nedenden dolayı buna imkân tanınmaz. Aynı şekilde bir kişi tekkesine veya manastırına çekilip ibadet etmek isterse buna engel olunur; zira bu da kilise edinmek anlamına gelir. İmamın savaş yoluyla ele geçirdiği her müşrik şehir de böyledir.”²⁹

Bu metin, İslâm'ın toplum içerisindeki her fırka ve grubun hususiyetini, inandıkları yüce değerlerin tahrif edilmemesini ve sahte bir akışkanlığa veya belirsizliğe dönüşmemesini güvence altına alacak şekilde koruduğunun açık bir delili ve apaçık bir burhanıdır. Bu sebeple, söz konusu siyasete göre yönetilen İslâm toplumlarının, mezhepsel çatışmaların ve fitnelerin nadiren görüldüğü toplumlar olduğunu müşahade etmekteyiz. Dinî birlikte yaşama, anlaşmazlıkları çözme ve çatışmaları sona erdirmeye mekanizması olarak birlikte yaşama incelemeleri içerisinde en büyük payı almıştır. Bu bağlamda dinî birlikte yaşama mefkûresi için pek çok tanım yapılmıştır. Bunlardan biri şöyledir: “Birlikte yaşama, âdet, inanç veya din bakımından birbirinden farklı iki taraf arasındaki karşılıklı etkileşimdir; bu durum, bireyleri kültür, din veya ırk bakımından farklı kökenlere mensup olan çok dinli ve çok kültürlü toplumlarda gerçekleşir.”³⁰ Keza, “Dinler arası diyalog ve birlikte yaşamının temelleri; şiddeti reddetme, karşılıklı özür dileme, mütekabiliyet gerekliliğinin yanı

²⁹ Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'* (Mısır: Şirketü'l-matbû'âtî'l-ilmiyye, 1. Basım, 1328/1910).

³⁰ Ali Atıyye el-Kâ'bî, *et-Te'âyüşü's-silmî beyne'l-edyânî's-semâviyye fî'l-Endelüs mine'l-fethi'l-İslâmî hattâ nihâyeti devleti't-tavâif* (Bağdat: Mektebetü Adnân li't-Tıbâ'a ve'n-Neşr, 1. Basım, 2014), 36.

sıra, dinler arasındaki farklılıklara saygı duyulması ve uluslararası sözleşmelerin şartsız olarak kabul edilmesiyle tahakkuk eder.”³¹

1.3.2. Barışçıl Birlikte Yaşamın Temel Dayanakları

Barışçıl birlikte yaşamın doğru bir şekilde gerçekleşebilmesi için, ötekiyle ilişkilerde üzerine bina edileceği temellerin ve rükünlerin olması zorunludur. Bu temellerin en önemlileri şunlardır:

1.3.2.1. Ötekinin Varlığını Kabul Etmek

Allah, insanları farklı renklerde, ırklarda ve dinlerde yaratmıştır. İnsanın tabiatı, kendi kimliğinden hareketle o kimliğin özellikleriyle iftihar etmesini, kurallarına bağlı kalmasını ve bu doğrultuda diğer insanlarla iletişim kurarak onlarla birlikte yaşamasını gerektirir. Zira ötekinin varlığını tanımak, hiçbir şekilde onun içinde erimek veya asimile olmak anlamına gelmez. Bununla birlikte bu yaklaşımın olumsuz bir yöne sapmaması ve ırkçılığın aşamalarına ulaşmaması için Kur'an-ı Kerim'in öğretileri ve Sünnet-i Nebeviyye, insanların renkleri ve ırkları farklı olsa da eşit olduklarını açıkça ortaya koymuştur. Hz. Peygamber s.a.s. şöyle buyurmuştur:

“Ey insanlar! Şüphesiz Allah sizden Câhiliye kibrini ve atalarla övünme âdetini gidermiştir. İnsanlar iki kısımdır: Biri itaatkâr, birr sahibi, takvâlı ve Allah katında değerli olan kişi; diğeri ise günahkâr, fâcîr, bedbaht, şakî ve Allah katında değersiz olan kişidir. İnsanlar Âdem'in çocuklarıdır ve Allah Âdem'i topraktan yaratmıştır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: ‘Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık ve birbirinizle tanışmanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır.’³²

Hız. Peygamber s.a.s. bir başka hadisinde şöyle buyurmuştur:

³¹ el-Kâ'bî, *et-Te'âyüſü's-silmî beyne'l-edyânî's-semâviyye fi'l-Endelüs*, 36; Hannâ İſâ, “Üſüſü'l-hıvâr ve't-te'âyüş beyne'l-edyân tekûnû bi-zarûrâtı nebzi'l-unf”, *Semâ el-İhbâriyye* (Eriſim, 2017).

³² Kur'an-ı Kerim, Hucurât 49/13; Ebû İſâ Muhammed b. İſâ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Mısır: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1975), hadis no: 3270.

“Ey insanlar! Dikkat ediniz, Rabbiniz birdir, babanız birdir. Dikkat ediniz, ne bir Arap’ın Acem’e, yani Arap olmayana, ne bir Acem’in Arap’a, ne kızıl derilinin siyah deriliye ne de siyah derilinin kızıl deriliye takvâ dışında bir üstünlüğü yoktur.”³³

Takvânın mahalli kalp olduğundan, Hz. Peygamber s.a.s. bu sözüyle kişinin ten rengi, kökeni ve benzeri kendi iradesi dışında belirlenen özelliklerinden dolayı hesaba çekilmeyeceğini öğretmektedir. Bilakis her Müslümanın insanlara herhangi bir ayrım gözetmeksizin eşit şekilde yaklaşması vaciptir. Buna göre yegâne üstünlük ölçütü takvâdır.

Nitekim Yüce Vahiy’de yer alan bütün diyalog çeşitleri, ötekini tanımanın birer tezahürünü temsil etmektedir.³⁴ Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

“Rabbin dileyseydi insanları tek bir ümmet yapardı. Fakat onlar ihtilaf etmeye devam edeceklerdir.”³⁵

1.3.2.2. Adaleti Tesis Etmek ve Ondan Sapmamak

Allah Teâlâ adaleti takvânın bir göstergesi kılmış ve şöyle buyurmuştur:

“Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa duyduğunuz öfke, sizi adaletsizliğe itmesin. Adil olun; bu, takvâya daha uygundur...”³⁶

Bu ayetin tefsirinde şöyle denilmiştir:

“Düşmanlar ile dostlar arasında eşit derecede adaletli olun; işte bu adalet, Allah korkusuna ve takvâya daha uygundur.”³⁷

Nesefî³⁸ tefsirinde şöyle der:

³³ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1. Basım, 2000), hadis no: 23489.

³⁴ Muhammed Abdülkerîm Receb Abdülâtî, “Menheciyyetü’l-hıvâr fî’l-Kur’âni’l-Kerîm”, *Mecelletü’s-şerî’a ve’l-kânûn* 35 (2008), 194.

³⁵ Kur’an-ı Kerîm, Hûd 11/118.

³⁶ Kur’an-ı Kerîm, Mâide 5/8.

³⁷ *et-Tefsîrü’l-müyyesser*, hzr. Heyet (Suudi Arabistan: Mecmau’l-Melik Fehd li-tıbbâ’ati’l-Mushafî’s-Şerîf, 2. Basım, 2009), 1/108.

³⁸ Ebü’l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî: Mâverâünnehir bölgesindeki Soğd beldelerinden Nesef’e (iki fethayla) nispet edilmiştir. Döneminde eşsiz ve kâmil bir imamdı. Fıkıh ve usul ilminde otorite (*re’s*) olup, hadis ve manaları konusunda mahirdi. Şemsüleimme

“{Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, bil-kıst adaletle şahitlik eden kimseler olun}; adaletle. {Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi adaleti terk etmeye sevk etmesin}. Arapça metindeki yecrimenneküm fiili, alâ harf-i ceri ile geçişli yapılarak başka bir fiilin manasını tazammun etmiştir. Sanki ‘Bir topluluğa duyduğunuz nefret, sizi onlara karşı adaleti terk etmeye sürüklemesin’ denilmiştir. {Adil olun; bu, takvâya daha uygundur}. Yani adalet takvâya daha yakındır. Allah Teâlâ önce onları, nefret duygusunun kendilerini adaleti terk etmeye sevk etmesinden nehyetmiş; ardından isti’nâf yoluyla yeni bir başlangıç yaparak, tekit ve pekiştirme amacıyla onlara adaletli olmayı açıkça emretmiş; daha sonra da {bu, takvâya daha uygundur }buyurarak adaleti emretmesinin gerekçesini zikretmiştir. Kâfirlere karşı bile adaletin vacip, yani farz olması böylesine güçlü bir vurguyla ifade edilmişken, Allah’ın dostları olan müminlere karşı adaletli olmanın vücûbu hakkında ne söylenebilir? {Allah’a karşı gelmekten sakının}, yani O’nun emir ve yasakları hususunda.”³⁹

Dolayısıyla barışçıl bir arada yaşama, ancak zulmün, dışlamanın ve ötekileştirmenin reddedilmesi; insanların haklarının yenmesine, değerlerinin küçümsenmesine veya özgürlüklerinin ellerinden alınmasına rıza gösterilmemesi ve ötekinin haklarının tam olarak verilmesiyle gerçek anlamını bulur. Ötekilerle birlikte yaşarken Müslümanların da bu tür haksızlıklara ve zararlara maruz kalmaması gerekir. Aksi takdirde birlikte yaşama mefkûresi anlamını yitirerek yararsız ve anlamsız hâle gelir.⁴⁰

Adalet, hak sahibinin hakkına en kestirme ve en kolay yoldan ulaşmasını sağlar. Adalet ve hakkaniyet, İslâm toplumunda doğrudan İslâm inancından neşet eden temel değerlerden biridir. Zira Yüce Allah’ın, “İnsanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder”⁴¹ buyruğu gereğince, İslâm toplumunda yaşayan bütün insanların adalete ve adaletin sağlayacağı güven duygusuna hakkı vardır.

Muhammed b. Abdüssettâr el-Kerderî, Hamîdüddîn ed-Darîr ve Bedrüddîn Hâherzâde’den fıkıh öğrenmiş olup, muteber eserleri (*musannefâtı*) bulunmaktadır. Vefat tarihi hakkında ihtilaf edilmiş; 701 H. veya 710 H. olduğu söylenmiştir. Geniş bilgi için bk. Abdülhay el-Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye fî terâcimi’l-Hanefiyye* (Mısır: Matbaatü’s-Saâde, 1324), 102; İbnü’l-Hinnâî, *et-Tabakâtü’s-seniyye fî terâcimi’l-Hanefiyye*(Riyad: Dârü’r-Rifâî, 1983), 4/154.

³⁹ Ebü’l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl ve hakâikü’t-te’vîl*, thk. Yûsuf Ali Bedevî (Dimaşk: Dârü’l-Kelimi’t-Tayyib, 1. Basım, 1998), 1/432.

⁴⁰ Abdüsselâm Hammûd Gâlib, “Eserü’l-hıvâr fî’t-te’âyüş me’a’l-âhar” (Çevrimiçi Makale), 20.

⁴¹ Kur’an-ı Kerîm, Nisâ 4/58.

1.3.2.3. Güvenliğı Muhafaza Etmek

İster Müslüman ister gayrimüslim olsun, ötekiyle ilişkilerde iyilik, birr, ve adalet, kıst, esas alınarak her bireyin canından, ailesinden, dininden, ırzından ve malından emin olması gerekir. Zira Yüce Allah şöyle buyurmuştur:

“Allah, din konusunda sizinle savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayan kimselere iyilik yapmanızı ve onlara adil davranmanızı yasaklamaz. Şüphesiz Allah, adil davrananları sever.”⁴²

Gayrimüslimlerle yapılan zimmet ahdi de bu anlayıştan kaynaklanmaktadır. Nitekim İslâm devleti, gayrimüslim tebaasıyla ilişkilerini, kendilerini güvende hissedecekleri ve kimlikleri ile kültürlerini muhafaza edebilecekleri açık ve disiplinli esaslar üzerine kurmakta ve onların himayesini üstlenmektedir. Begavî⁴³, et-Tehzib adlı eserinde şöyle der:

“İmamın, yani İslâm devlet başkanının, zimmîleri savunması ve koruması; Müslümanlardan veya kâfirlerden onlara kastederek saldırmak isteyenlere engel olması, esir edilenleri kurtarması ve onlardan alınan malları geri alması gerekir. Bu durum, ister Müslümanlarla aynı belde olsunlar ister onlardan ayrı bir belde bulunsunlar, fark etmez. Çünkü onlar, canlarının ve mallarının korunması karşılığında cizye vermişlerdir. Şayet devlet onları savunmaz ve bu şekilde bir yıl geçerse, menfaati kullanma imkânı, temkîn, bulunmadığında ev kirasının gerekmemesi gibi, o yılın cizyesi de onlara vacip olmaz.”⁴⁴

1.3.2.4. Ahidlere, Akitlere ve Antlaşmalara Vefâ Göstermek

Ahidlere, akitlere ve antlaşmalara vefâ göstermek, ötekiyle güven ve iletişim köprüleri kurulmasını sağlar. Nitekim Yüce Allah ahde vefâ göstermeyi teşvik etmiş

⁴² Kur'an-ı Kerîm, Mümtehhine 60/8.

⁴³ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ (veya İbnü'l-Ferrâ) el-Begavî: Fakih, muhaddis ve müfessir. Nispeti, Herat ile Merv arasındaki Horasan köylerinden (Bag) veya (Baga)'yadır. Şâfiî fikhında *et-Tehzib*, hadiste *Şerhu's-sünne*, tefsirde *Me'âlimü't-tenzîl fî ma'âlimi't-te'vîl*, ayrıca *Mesâbîhu's-sünne* ve *el-Cem' beyne's-Sahîhayn* gibi eserleri vardır. Merv'e bağlı Merverrûz'da vefat etmiştir (510 H.). Geniş bilgi için bk. Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâ'în, 2002), 2/259.

⁴⁴ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Begavî, *et-Tehzib fî fikhü'l-İmâmi'sh-Şâfi'i*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd. (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997), 7/510.

ve başkalarına verdiği sözü yerine getiren kimseyi Rabbine verdiği sözü tutan kimse gibi kabul etmiştir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

“De ki: ‘Siz Allah katından bir söz mü aldınız ki Allah asla sözünden dönmez?’

45

Bu husus, Allah Teâlâ’nın emrettiği ahidlere ve antlaşmalara, mîsâk, vefâ göstermek ve pekiştirilmiş yeminleri korumak kapsamında değerlendirilmektedir. Bu sebeple şöyle buyurmuştur:

“Antlaşma yaptığınızda Allah’a karşı verdiğiniz sözü yerine getirin. Allah’ı kendinize kefil kılarak pekiştirdikten sonra yeminlerinizi bozmayın. Şüphesiz Allah yaptıklarınızı bilir. Bir topluluk diğer bir topluluktan daha kalabalık ve güçlü, erbâ, diye yeminlerinizi aranızda bir hile ve fesat aracı edinerek, ipliğini sağlamca eğirdikten sonra onu çözüp bozan kadın gibi olmayın. Allah bununla sizi sadece imtihan etmektedir. Hakkında ihtilafa düştüğünüz şeyleri kıyamet gününde size mutlaka açıklayacaktır.”⁴⁶

Yani karşınızdakiler sayıca sizden daha fazla olduğunda onlara güven vermek amacıyla yemin eder, ancak daha sonra onlara ihanet etme fırsatı bulduğunuzda ahdinizi bozarsınız. Allah Teâlâ, en hafif olanı zikrederek daha büyük olana dikkat çekmek amacıyla bunu yasaklamıştır. İbn Abbas, ayette geçen {Bir topluluk diğer bir topluluktan daha kalabalık ve güçlü, erbâ, }lafzını “daha çok” şeklinde tefsir etmiştir. Mücâhid ise şöyle der:

“Müttefikleriyle ittifak kuruyorlardı. Daha sonra onlardan daha kalabalık ve daha güçlü bir topluluk bulduklarında, önceki müttefiklerine verdikleri yemini bozup daha kalabalık ve güçlü olan diğer toplulukla ittifak yapıyorlardı. İşte bundan nehyedildiler.”

Ayette yer alan {Allah bununla sizi sadece imtihan etmektedir }buyruğu hakkında İbn Cerîr şöyle der:

“Yani O, ahde vefâ göstermenizi emrederek sizi sınamaktadır.”

⁴⁵ Kur’an-ı Kerîm, Bakara 2/80.

⁴⁶ Kur’an-ı Kerîm, Nahl 16/91-92.

{Hakkında ihtilafa düştüğünüz şeyleri kıyamet gününde size mutlaka açıklayacaktır }cümlesi ise iyi veya kötü amel işleyen herkesi yaptıklarının karşılığında cezalandıracağı veya mükâfatlandıracağı anlamına gelmektedir.⁴⁷

1.3.2.5. İnsanlar Arasında Eşitliği Sağlamak

Toplumun bütün fertleri arasında eşitliğin tesis edilmesi zaruridir. Bu eşitlik, yöneten ile yönetilen, zengin ile fakir, güçlü ile zayıf, büyük ile küçük, erkek ile kadın, Arap ile Acem, yani Arap olmayan, arasındaki ilişkileri kapsar. Söz konusu eşitlik yalnızca Müslümanlara özgü olmayıp onların arasında yaşayan muâhidleri, yani antlaşmalı gayrimüslimleri, ve müste'menleri, yani kendilerine güvenlik garantisi verilmiş yabancıları, de kapsamaktadır.

1.3.2.6. Yapıcı Diyalog Yoluyla Uzlaşmak

Kerim olan Hz. Peygamber'in s.a.s. ötekiyle birlikte yaşama ilkelerinden biri de diyalogu etkin bir şekilde kullanmasıdır. Nitekim Hz. Peygamber'in s.a.s. ashabıyla diyalog kurduğu; Yahudiler, Hristiyanlar ve müşriklerle de yardımlaşmayı, birlikte oturmayı, tesâkün, ve bir arada yaşamayı, te'âyüş, mümkün kılacak şekilde en güzel üslupla, billetî hiye ahsen, diyalog kurduğu nakledilmiştir.⁴⁸ Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

“Ehl-i kitap ile ancak en güzel olan yöntemle mücadele edin.”⁴⁹

1.3.2.7. Gayrimüslimi İslâm'ı Kabul Etmeye Zorlamamak

Allah Teâlâ dinde zorlamayı yasaklamış, gayrimüslimlere kendi dinî vecibelerini, şeâir, yerine getirme özgürlüğünün yanı sıra İslâm'ı kendi iradeleriyle benimseme özgürlüğü de tanımıştır. Nitekim Allah Teâlâ, “Dinde zorlama yoktur.” buyurmuştur.⁵⁰

⁴⁷ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Muhtasarı Tefsiri İbn Kesir* (Beyrut: Dârü'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1981), 2/344-345.

⁴⁸ et-Tüveycirî, *el-İslâm ve't-te'âyüş beyne'l-edyân*, 11.

⁴⁹ Kur'an-ı Kerîm, Ankebût 29/46.

⁵⁰ Kur'an-ı Kerîm, Bakara 2/256.

Bütün peygamberler tek bir din ve tek bir davetle gelmişlerdir. Bu din ve davet, Allah Teâlâ'yı birlemek, yani tevhid, ve yalnızca O'na kulluk etmektir. Hakikatin nuru apaçık ortaya çıktığı için dinde zorlama yoktur.⁵¹

1.3.2.8. Barışçıl Birlikte Yaşamı Gerçekleştirmek İçin Ötekiyle Yardımlaşmak

Yardımlaşma iki temel ilke üzerinden gerçekleşir: İyilik ve Takva. Yüce Allah şöyle buyurur: "İyilik ve takva üzere yardımlaşın. Günah ve düşmanlık üzere yardımlaşmayın."⁵² Yardımlaşma, gerekli ve mümkün olan tüm birlikte yaşam formlarının içinde hareket etmesi gereken genel çerçevedir. Beyzâvî şöyle der: "İyilik ve takva üzere yardımlaşın; affetmek, görmezden gelmek, emirlere uymak, heva ve hevesten uzak durmak hususunda yardımlaşın. Kin gütmek ve intikam almak için günah ve düşmanlık üzere yardımlaşmayın."⁵³

1.3.2.9. Hukukun Üstünlüğüne Başvurmak:

Modern toplumda hukukun üstünlüğü, bireyler ve gruplar arasındaki ilişkilerde eşitlik ve adaletin gerçekleştirilmesinin en önemli unsurlarından birini teşkil etmektedir. Zira bireyler, renk, cinsiyet, din veya ırk ayrımı gözetilmeksizin kanun önünde eşittir.

Risaletin Evrenselliğini Gerçekleştirmek

İslâm, son ilâhî mesaj, risâlet-i hâtime, olması hasebiyle dışa açık, yayılan ve dil, din, ırk veya renk ayrımı gözetmeksizin bütün halklara hitap eden bir dindir. Nitekim Yüce Allah'ın şu buyruğu bunun bir tasdikidir: "Âlemlere bir uyarıcı olsun diye kuluna Furkan'ı indiren Allah aşkındır, cömerttir."⁵⁴

Bu evrensellik iki temel kaynaktan beslenmektedir: Allah'a kulluk, ubûdiyyet, ve Hz. Âdem'e mensubiyet, yani Âdemoğlu olmak. Kerim olan Hz. Peygamber'in s.a.s. Vedâ Haccı'nda söylediği şu sözler bu durumu somutlaştırmaktadır:

⁵¹ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü 'l-tefâsîr* (Kahire: Dârü's-Sâbûnî li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, 1. Basım, 1997), 1/146.

⁵² Mâide Suresi, 2.

⁵³ Mâide Suresi, 2.

⁵⁴ Kur'an-ı Kerîm, Furkân 25/1.

“Ey insanlar! Rabbiniz birdir, babanız birdir. Dikkat ediniz, takvâ dışında ne bir Arap’ın Acem’e, yani Arap olmayana, ne bir Acem’in Arap’a, ne kızıl derilinin siyah deriliye ne de siyah derilinin kızıl deriliye bir üstünlüğü yoktur. Allah katında en değerli olanınız, O’na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır. Dikkat ediniz, tebliğ ettim mi?”

Oradakiler, “Evet, yâ Resûlallah!” dediler. Bunun üzerine, “Öyleyse burada bulunan, bulunmayana ulaştırsın” buyurdu.⁵⁵

Hülâsa, İslâm kimliğine mensubiyet, vatandaşlık görevleriyle çelişmediği gibi, Müslüman cemaatin veya azınlığın kamu meselelerine, şe’n-i âmm, olumlu katılımıyla da çatışmaz.⁵⁶

1.3.3. İslam'ın Barışçıl Birlikte Yaşam Metodolojisi

Önceki bazı alıntılarda, İslâm’ın ötekiyle ilişki kurmak ve bir arada yaşamak için belirlediği temel ilkelere, üsüs ve rekâiz, dair birtakım ipuçları verilmiştir. İnsanların, birey ve toplum olarak bir arada yaşaması, te’âyüş, İslâm’ın diğer milletlere yönelik doğru tutumunun ve onlarla ilişkilerindeki metodunun kavranması bakımından öncelikle Müslümanların ihtiyaç duyduğu önemli meselelerden biridir. Zira İslâm, insanlığı kurtarmak ve onlara her iki âlemde güvenli ve huzurlu bir hayat sunmak amacıyla gelmiş; güvenli yaşamı gerçekleştirecek ve farklı ırklardan insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyecek kural ve hükümleri teşri kılmış, vasat yani dengeli ve mutedil bir dindir.⁵⁷

Bu nedenle İslâm, aynı toplum içerisinde inanç çoğulculuğuna, te’addüdiyye akâidiyye, ilim ehli nezdinde bilinen kural ve şartlar çerçevesinde müsaade etmiştir. İslâm’a göre diğer din mensubu gayrimüslimlerin, muâhid veya müste’men olarak, ahid ve antlaşmalarına bağlı kalmaları ve küfürlerini açıkça ilan edip yaymamaları, mücâhere, şartıyla İslâm hâkimiyeti altında ve Müslümanların topraklarında yaşamalarında herhangi bir sakınca bulunmamaktadır. Bu durumda onlar, Müslümanların sahip olduğu bir arada yaşama haklarından yararlanır ve üzerlerine

⁵⁵ Muhammed Nâsırüddîn el-Elbânî, *Silsiletü’l-ehâdisi’s-sahîha ve şey’ün min fıkhihâ ve fevâidihâ* (Riyad: Mektebetü’l-Ma’ârif, 1. Basım, 1996), 6/449, (hadis no: 2700).

⁵⁶ Vesîle Hazzâr, “et-Te’âyüşü’l-dînî li’l-ekalliyâtî’l-müslime”, *Mecelletü Dirâsât* 6 (Cezayir: Câmi’atü Abdilhamîd Mihrî - Külliyyetü’l-ulûmî’l-insânîyye ve’l-ulûmî’l-ictimâ’iyye, 2017), 22.

⁵⁷ el-Gâmdî, *Fikhu’l-te’âyüş fi’l-İslâm ve davâbituh*, 110.

düşen sorumlulukları yerine getirirler. Kendi dinlerinin vecibelerini, şeâir, yerine getirmeleri ve kendi şeriatlarında helal kabul ettikleri konularda kendi kanunlarına göre muhakeme edilmeleri hususunda kendilerine genişlik tanınır. Bu husus, İslâm fıkında zimmî ahkâmında, ahkâmü ehli'z-zimme, bilinen bir durumdur. İslâm coğrafyasında ve toplumunda tarih boyunca uygulama bu şekilde olagelmıştır.⁵⁸

Konuyu tafsilatlandırmadan önce, İslâm'ın zuhurundan önceki birlikte yaşama gerçeğine bir göz atacak, ardından barışçıl bir arada yaşama konusunda İslâm'ın metoduna değineceğiz.

1.3.4. İslam'ın Doğuşundan Önce Birlikte Yaşamın Durumu

Tarihe ve asabiyetlerin ortaya çıkış nedenlerine, dolayısıyla bunların toplumsal varlık üzerindeki olumsuz etkilerine derinlemesine baktığımızda, ötekileri dar bir asabiyet çerçevesinde siperlenmeye ve cepheleşmeye iten şartların baskı, kahr, yok sayma ve sürgün, nefy, dışlama, iksâ, ve üstencilik, isti'lâ, olduğunu görürüz. Üstencilik duygusunun artması, tarihî ve sosyal asabiyetin ortadan kalkmasını sağlamaz; bilakis onun ateşini ve alevini daha da artırır. Yok sayma, yalnızca kendisi gibi bir yok saymayı doğururken şiddet de karşıt bir şiddet üretir. Böylece toplumsal çeşitliliği keyfi bir biçimde görmezden gelme veya yok sayma tercihi, sorunu çözmek bir yana, onu daha da karmaşık hâle getirir.

Kur'an-ı Kerîm, bizlere varlık âleminde İblîs ile Hz. Âdem arasında meydana gelen ilk düşmanlık hadisesini nakletmektedir. İblîs'i kuşatan ve onu Yüce Yaratıcı'nın emrine uymayı reddeden bir varlık hâline getiren bu düşmanlık, haset ve kibir temeline dayanan psikolojik bir durumdan kaynaklanmıştır. Yüce Allah şöyle buyurur:

“İblîs hariç hepsi secde ettiler; o, secde edenlerden olmadı. Allah buyurdu: ‘Sana emrettiğim zaman seni secde etmekten alıkoyan neydi?’ İblîs dedi ki: ‘Ben ondan daha hayırlıyım; beni ateşten yarattın, onu ise çamurdan yarattın.’”⁵⁹

İnsan, din, ahlak veya sosyal köken bakımından kendisinden farklı olan ötekinden daha üstün olduğunu hissettiğinde, bu üstenci duygu onu pek çok felakete ve çıkmaza sürükler. Nitekim İblîs'i cennetten kovulmaya götüren de bu tutumdur.

⁵⁸ el-Gâmdî, *Fıkhu't-te'âyüş*, 110

⁵⁹ Kur'an-ı Kerîm, A'râf 7/11-12.

Yüce Allah, İblîs'in kibrinin ve kendisini Âdem'den üstün görmesinin bir sonucu olarak şöyle buyurmuştur:

“Allah buyurdu: ‘İn oradan! Orada büyüklük taslamak senin haddine değildir. Çık! Sen, şüphesiz aşağılıklardansın.’”⁶⁰

Biz başkalarından farklıyız, başkaları da bizden farklıdır. Birimizin mutlak hakikati elinde tuttuğunu düşünmesi ve bu duygudan hareketle üzerinde ihtilaf edilen hususlar karşısında ötekini dışlayıcı ve ötekileştirici, târid, uygulamalara başvurması, insan ile kardeşi arasına düşmanlık ve husumet sokan üstenci eğilimin, nez‘atü’l-isti‘lâiyye, ta kendisidir.⁶¹

Yaratılmışların efendisi Muhammed b. Abdullah’a s.a.s. İslâm inmeden önce dünya, insana tamamen sonradan kazanılmamış, fitrî, özellikler üzerinden bakıyor ve onu rengine göre yargılıyordu. Beyaz adam, aslında kendi seçimi olmayan beyazlığını, esmer tenli olanları aşağılamak için kendisine verilmiş bir üstünlük sebebi olarak görmekteydi. Bu nedenle, Arap kargalarından, ağribetü’l-Arab, yani anneleri siyahi olduğu için esmer tenli olan meşhur Arap şairlerinden Hufâf b. Nüdbe’nin şöyle dediğini görmekteyiz:

“Ben Nüdbe’nin oğlu, cesur ve kerim olanım / Kusurlu olanlar siyahlığı kusur saysa da!”

O, kavminde hâkim olan kültürün etkisi altında kalarak siyahlığı sebebiyle kendi kusurunu kabullenmiş durumdadır. Ancak bu kusurunu, cesaret ve kerem sahibi olması üzerinden savunmaktadır. Oysa bu durumun tek sebebi, dünyaya bu şekilde, yani siyahi olarak, gelmiş olmasıdır.

Aynı şekilde bu çarpık yaklaşım, mal ve mülk sahipleri ile dış görünüş ve fiziksel özellikler bakımından farklı olanlara yönelik tutumlarda da görülmekteydi. Örneğin Sparta medeniyeti, yalnızca farklı veya hastalıklı bir şekilde doğdukları gerekçesiyle bebekleri uçurumdan atmaktaydı. Plutarkhos⁶² şöyle der:

⁶⁰ Kur’an-ı Kerîm, A‘râf 7/13.

⁶¹ Mahfûz, “Nazarât fi’t-te‘âyüş”, 70.

⁶² Plutarkhos (MÖ 46 - MS 119): Yunan tarihçi, biyografi ve deneme yazarı, Orta Platoncu filozof ve Delfi’deki Apollo tapınağının rahibidir. Bilgi için bk. (Erişim: <https://www.bartleby.com/lit-hub/library>).

“Çocukların yetiştirilmesi babanın isteğine bağlı değildi. Aksine babası çocuğunu Lesche denilen bir yere götürür ve orada kabile yaşlıları onu muayene ederdi. Çocuğun yapısı güçlü ve sağlamsa yetiştirilmesine karar verirlerdi. Eğer zayıf veya sakat ise Taygetos dağının eteklerindeki Apothetae adı verilen uçurum benzeri bir yere atarlardı.”⁶³

İlâhî dinler, insanların zihinlerini aydınlatmak ve onlara hak ile hidayet yolunu göstermek için gelmiş olmalarına rağmen, İsrâiloğulları eliyle tahrife maruz kalmışlardır. Zira onlar, peygamberlerin kendi içlerinden çıkmasını, Hz. Mûsâ’ya tâbi olmalarını veya Allah’ı birlemelerini, yalnızca inançla ilgili bir durum olarak değil, soy ve ırk bakımından diğer insanlardan üstün olduklarının bir göstergesi olarak değerlendirmişlerdir. Allah Teâlâ şöyle buyurur:

“Yahudiler ve hristiyanlar, ‘Biz Allah’ın oğulları ve sevgilileriyiz’ dediler. De ki: ‘Öyleyse günahlarınızdan dolayı sizi niçin cezalandırıyor? Bilakis siz de O’nun yarattığı insanlardansınız. O, dilediğini bağışlar, dilediğini cezalandırır. Göklerin, yerin ve ikisi arasındakilerin mülkü Allah’a aittir. Dönüş de ancak O’nadır.’⁶⁴

Onlar, inanç bakımından kendileriyle aynı düşüncede olsalar bile kendi soylarından olmayanları alt tabakada görmekteydiler. Nitekim şöyle derlerdi: “Sonradan dönmeler, mühtediler, Gerim, İsrâil için uyuz hastalığı kadar kötü ve sıkıntılıdır.” Bu durum, İsrâil soyuna saf olmayan bir kanın veya farklı âdetlerin karışması korkusundan kaynaklanmaktaydı.⁶⁵

İşte burada, Yaratılmışların Efendisi’nin s.a.s. bi’setinden önce dünyanın, barışçıl bir arada yaşama siyasetine taban tabana zıt olan her türlü eylemin cirit attığı bir bataklık hâlinde bulunduğunu idrak edebiliriz.

1.3.5. İslam’ın Barışçıl Birlikte Yaşam Metodolojisi

İslam, özellikle çoğulcu toplumlar bağlamında azınlıkların marjinalleştirilmemesi, aşağılanmaması ve baskıya maruz kalmaması için onlara

⁶³ Bk. (Erişim: <https://www.badancient.com/claims/spartans-throw-babies-mountains/>). Bazı araştırmalar Spartalıların bebekleri dağlardan atmadıklarını kanıtlamaya çalışsa da bu tarihçiden yapılan alıntı, muhalifleri bir yana, onların kendi ırklarına karşı bile benimsedikleri ırkçı doğayı göstermektedir.

⁶⁴ Kur’an-ı Kerim, Mâide 5/18.

⁶⁵ *Bâbil Talmudu* (Yevamot, 47b).

haklarını veren temelleri ve kuralları vurgulamıştır. İslam, çatışma ve savaştan kaçınmak, fikri ve dini farklılıkları özümseyebilmek ve ötekini kabul edebilmek için dini açıdan farklı olanlarla diyalog kurmayı teşvik etmiştir. Bu durum İslam'ın vasat bir vizyona sahip olduğunu, gayrimüslimlerle ilişkilerde dışlayıcı düşünceyi ve aşırılığı reddettiğini teyit eder.⁶⁶ İnsan toplumlarındaki çeşitlilik ve çoğulculuk durumunu yönetmeye katkı sağlayan değerlerin ve kavramların temellendirilmesi sürecinde bilimsel ve epistemolojik çaba sarf edilmesini gerektiren pek çok epistemolojik ve sosyal zorunluluk vardır. Zira rekabet veya çatışma halindeki insan gruplarını kültürel ve bilişsel olarak ikna etmeden farklı bir seçeneğe itmek mümkün değildir. Bu yeni seçeneğe tabi olmanın veya bağlı kalmanın kendileri için sosyal ve psikolojik bir yük oluşturmadığını hissetmeleri gerekir. Bu nedenle, aynı ulusal çerçeve içinde yaşayan insan grupları arasındaki ilişkinin doğasıyla ilgili kavramları temellendirmeye devam etme ihtiyacı doğmaktadır.

Ölümsüz tarihi İslam tecrübesinde izleri görülen ve temellendirilmeye muhtaç bu kavramların belki de en önemlisi "barışçıl birlikte yaşam" kavramıdır. Medine-i Münevvere'deki Nebevi tecrübe bize şu gerçeği öğretmektedir: Yüce Peygamber (s.a.v.) toplumun gerçeklerini iptal etmemiş, toplumun farklı kesimlerinin ve bileşenlerinin hususiyetlerini yok etmek için çalışmamıştır. Aksine O (s.a.v.), herkesin hususiyetlerini garanti altına alan, aralarındaki tüm yabancılaşma ve gerilim unsurlarını ortadan kaldırarak; sağlam bir birlik inşa etmek amacıyla çeşitliliğe saygıya dayanan "sosyal bir birliktelik" oluşturmayı hedefleyen entegre bir siyasi, idari ve hukuki sistem inşa etmeye çalışmıştır. "Medine Sahifesi" olarak adlandırılan Medine tüzüğü, bu seçeneği teyit eden ve meşrulaştıran nebevi bir vesikadır. Sosyal birimlerin çeşitlilik gerçeklerine karşı çıkarak ve onlara inatlaşarak değil; onlara saygı duyarak, onlara değer vererek ve onları hukuki ile siyasi olarak koruyarak inşa edilebileceği görüşünü benimser.⁶⁷

Birlikte yaşam, gerçekliğin zorunluluklarının meşru kıldığı ve teşvik ettiği toplumsal bir zarurettir. Hayatın inkişafını ve ihyasını bilimsel, siyasi, ekonomik ve sosyal açıdan gerçekleştirmek için insanlar arasında yardımlaşma şarttır. Bu durum;

⁶⁶ Huveyda Selahaddin el-Atbânî, *Sıyâgatü Rü'ye İslâmiyye Vasatiyye li'l-Hivâr ve't-Teâyüşü'd-Dîni maa'l-Ekalliyyâtü Gayri'l-Müslime* (Hartum: İslami Araştırmalar Dergisi, Hartum Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sayı: 8, 2016), 227.

⁶⁷ Mahfûz, "Nazarât fi't-Teâyüş ve's-Silmi'l-İctimâî", 30.

bir kopuş (boykot) veya bir kavmin diğerini bazı hevesler ya da çatışmalar uğruna ezmesiyle gerçekleşemez. Aynı zamanda, küçük veya büyük bir topluluğun, herkesin diğerine ihtiyaç duyduğu yaşamsal bir ilişki olmadan yaşaması nasıl düşünülebilir? İnsan sosyal bir varlıktır ve insanlardan müstağni kalamaz.⁶⁸

Müslümanlar ile diğer milletler arasındaki birlikte yaşama gelince; İslam, Müslümanların başkalarıyla olan ilişkisini adalet, insaf, hoşgörü ve güzel muamele temelleri üzerine kurmuştur. Bu durum, ilahi dinlerin tamamını nesheden son dinin adalet, ihsan ve hoşgörüye dayanan gerçek yüzünü ortaya koymaktadır. Dinde zorlama yoktur; İslam'a hikmet ve güzel öğütle davet edilir. Kim Yüce Allah'a iman eder ve O'nun elçisini tasdik ederse o Müslümanlardandır; Müslümanların lehine olan onun da lehinedir, Müslümanların aleyhine olan onun da aleyhinedir. Kim de kendi dininde kalmakta direnirse; Müslümanlara saygı duyduğu, onlara zarar vermekten kaçındığı ve onlarla savaşmadığı sürece İslam'a girmeye zorlanmaz.

Hz. Peygamber, Müslümanlar ile Yahudiler de dâhil olmak üzere Medine sakinleri arasındaki ilişkileri ve ortak yaşamı düzenlemek için akdettiği meşhur Medine Sahifesi ile Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki barışçıl birlikte yaşam ilkesini vazetmiştir. Bu sahife, İslam'da insan hak ve görevlerini çizen ilk siyasi belge kabul edilir. Maddelerinde; Medine'deki Yahudi sakinlere saygı duyulması, haklarının tanınması, aralarından zulmedenler ve bu antlaşmanın maddelerinin dışına çıkanlar hariç olmak üzere, canlarına, mallarına ve ailelerine yönelik saldırılardan güven içinde olmalarını garanti edecek şekilde özgürlüklerinin korunması öngörülmüştür. Onlar ile Medine'nin Müslüman sakinleri arasındaki birlikte yaşam, yardımlaşma, karşılıklı destek, hakların korunması ve görevlerin yerine getirilmesi; Medine'deki devletin üzerine kurulduğu ve işlerinin düzene girdiği temeldir. Bu çerçeveden hareketle Yahudiler ve Hristiyanlar, şanlı İslam tarihi çağları boyunca İslam'ın yönetimi altında yaşamışlardır. Hâlen de zimmîler için bilinen güvence kurallarına göre yaşamaya devam etmektedirler. Hatta bazen kendi milletlerinin yönetiminde ve kendi ülkelerinde yaşamak yerine İslam'ın yönetimini ve Müslümanların ülkelerinde yaşamayı tercih etmişlerdir. Bunun sebebi; Müslümanlarla birlikte sahip oldukları hakları koruyan, mallarını, canlarını ve ailelerini güvence altına alan barışçıl ve

⁶⁸ Ebu'l-Yezid Ebuzejd el-Acemî, "Min Fıkhî't-Teâyüş fi Hadâratinâ Silmen ve Harben" (el-Va'yü'l-İslâmî Dergisi, Sayı: 641, 1440/2018).

güvenli birlikte yaşamı bizzat tecrübe etmiş olmalarıdır. Öyleyse İslam'da diğer milletlerle birlikte yaşam; barış, güzel diyalog, İslam şeriatıyla uyumlu doğru bir özgürlük, hakların korunması; kanların, ırzların, malların ve mülklerin güvence altına alınması ve muamele ile ahlakta güzel bir hoşgörü temellerinden hareket eder.⁶⁹

Ayrıca İslami düşünce, fikişsel bir alışveriş ve etkileşim metodolojisini de benimsemiştir. Muhammed Halife Hasan, "Bir Metodoloji ve Kültür Olarak Diyalog" adlı kitabında diyalogu şöyle tanımlamaktadır: "Gayrimüslimle amaçlanan diyalog; insani kardeşlik bağı etrafında toplanmak, tanışmayı gerçekleştirmek, ihtilaf sebeplerini ortadan kaldırmak, ortak maslahat ve faydaları değış tokuş etmek, tek ve ortak bir insani dünya içinde fayda sağlamak ve faydalanmaktır."⁷⁰ İslami vizyon; dini, fikri veya siyasi farklılıklar sebebiyle hiç kimsenin kin, düşmanlık ve nefret beslemesini meşru görmez. Kökenleri, renkleri veya inançları ne olursa olsun ötekiyle âdemoğlu olmakta ve insanlıkta ortaklık ile eşitlik temelinde ilişki kurmak zorunludur. Dışlama, marjinalleştirme ve ötekileştirme pratiğı sergilememeli ve insani ortak paydanın gerekliliklerinden kaçınmamalıyız.⁷¹

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki sosyal etkileşimin örneklerinden biri olarak, Hz. Peygamber döneminde Müslümanlar ile Yahudiler arasında bir sosyal etkileşim olduğunu görmekteyiz. Bu etkileşim, tek bir toplumun fertleri olmaları haysiyetiyle aralarındaki inanç farklılığına rağmen, aynı toplumun bireyleri arasında bir iletişim ve anlayış aracı olarak kabul edilmiştir. Bu durumun etkisi, bu etkileşimi yansıtan çeşitli tutumlar üreten birçok ilişkide ortaya çıkmıştır. Bu tutumlardan biri de Müslümanların Yahudilerle bir araya gelmesi ve onlarla evlenmesidir. Burada Yahudi bir kadınla evlenen büyük sahabî Talha b. Ubeydullah'ı (r.a.) zikredebiliriz. Aynı şekilde Allah, Müslümanların Ehl-i Kitab'ın yemeğini yemesini helal kılmıştır. Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında yemeğin mübah kılınmasındaki gaye; aralarında kaynaşma ve ülfet oluşması, böylece tüm toplumu sevgi, hoşgörü ve dayanışmanın kuşatmasıdır.

⁶⁹ Ğâmîdî, "Fıkhu't-Teâyüş fi'l-İslâm ve Davâbituh", 110.

⁷⁰ Muhammed Halife Hasan, *el-Hivâr Menhecen ve Sekâfeten* (Doha: Vakıflar ve İslam İşleri Bakanlığı, 2004), 26.

⁷¹ Mahfûz, "Nazarât fi't-Teâyüş ve's-Silmi'l-İctimâî", 20.

İslam toplumundaki ekonomik ilişkilere gelince; Yahudiler ile Müslümanlar arasında tarım, sanayi ve ticaret gibi çeşitli alanlarda ekonomik muameleler söz konusuydu. Bu ekonomik muamelelerin örneklerinden biri de, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) borç alması ve otuz arpa karşılığında zırhını bir Yahudi'ye rehin bırakmasıdır. Müsamahakâr İslam Şeriatı bu ilkeleri; Müslümanlar ile diğer dinlere mensup barışçıl insanlar arasındaki ilişkileri insani temeller üzerine düzenlemek için benimsemiştir. Bu ilkeler; insan ile insan arasında renk, ırk ve din temelinde ayrımcılığı ve ırkçılığı tanımayan bir bakış açısından doğmuştur. Aksine, her zaman ve mekânda tüm insanlık toplumunun meselelerinde birlikte yaşama, muamele ve komşuluk konusunda dengeli bir temele dayanır. Bütün bunlar, İslam Şeriatı'nın kapsayıcılık, genellik ve süreklilik gibi temel özelliklerindendir.⁷²

1.4. Barışçıl Birlikte Yaşamın Şer'i Temelleri

1.4.1. Kur'an-ı Kerim'de Barışçıl Birlikte Yaşam

Yüce Allah insanlığa bu müsamahakâr Şeriat'ı ikram etmiştir. Bu Şeriat, insanların tüm işlerini bütün teferruatları ve cüzleriyle açıklayarak, insanların kendi işlerinde bir nur üzere olmaları, dünya ve ahirette işlerinin iyiliğine giden yolu bulmaları için tüm insanlara aydınlatıcı bir kandil olmuştur ve olmaya devam etmektedir. Yüce Allah şöyle buyurur: "...Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. Size nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm'ı seçtim ondan razı oldum. Kim, günaha meyletmeksizin aklıktan darda kalırsa haram etlerden yiyebilir. Şüphesiz Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir."⁷³ İslam Şeriatı'na bakan kimse, onun tüm insanları kapsayacak genişlikte olduğunu görür. O, ötekini yok saymaya çağırmaz, bilakis onu kabul eder. Bilinmektedir ki İslam, Şeriatın sabitleri ile çağın mütegayyirat arasında denge kurar ve dini ile mezhebi çoğulculuğun varlığına inanır. Zira farklılık, milletlerin ve halkların çeşitliliği, insanların milliyetlere ve kabilelere bölünmesi mevcut bir gerçektir; bu durum insanların birbirini tanıması ve birbirinden ayırt edilmesi için bir araçtır.

İslam Şeriatı'nın özelliklerinden biri de; insani bir eğilime sahip olması, ufkunun, hedefinin ve mesajının evrensel olması ve tüm insanlara yönelmiş olmasıdır. Kur'an-ı

⁷² Nuaymî, *et-Teâyüşü's-Silmî beyne'l-Hadârât ve'l-Edyân*.

⁷³ Mâide Suresi, 3.

Kerim, farklılıklarına rağmen insani çeşitliliğin temelini açıklamıştır. Yüce Allah şöyle buyurur: "Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten müttaki olanınızdır..."⁷⁴ Burada Kur'anî hitabın sadece Müslümanlarla sınırlı kalmayıp tüm insanlara yöneltildiğini fark etmekteyiz. "لتعارفوا" (birbirinizi tanımanız için) kelimesinin tefsirinde: "Birbirinizle tanışmanız, yardımlaşmanız ve birbirinizi sevmeniz için" denilmiştir.⁷⁵ Kur'an-ı Kerim'deki barışçıl birlikte yaşam değerini iki alt başlık altında ele alacağız. Birincisi: Kur'an-ı Kerim'de Birlikte Teayüş ve Silm Lafızları. İkincisi: Kur'an-ı Kerim'deki Barışçıl Birlikte Yaşamın Tezahürleri.

1.4.2. Kur'an-ı Kerim'de (التعایش) ve (السلم) Lafızları

(التعایش) kelimesi Kur'an-ı Kerim'de doğrudan (التعایش) kipiyle geçmemiş; (العيشة-المعيشة) ve (المعاش) gibi farklı kiplerde veya insanların hayatlarındaki durumlarını açıklayan terimlerle yer almıştır. Bu kiplerden biri Yüce Allah'ın şu ayetidir: "Artık o, hoşnut kalacağı bir hayat (عِيشَةٍ) içindedir."⁷⁶ Taberî bu ayetin tefsirinde şöyle der: Burada hayat rıza ile nitelendirilmiştir ve kendisinden razı olunandır, zira bu durum hayat için bir övgüdür. Bazen de hayattaki (المعيشة) kavramına işaret edilmiş ve Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "Rabbinin rahmetini onlar mı bölüştürüyorlar? Dünya hayatında onların geçimliklerini (مَعِيشَتَهُمْ) aralarında biz paylaştırdık. Birbirlerine iş gördürmeleri için kimini ötekine derecelerle üstün kıldık. Rabbinin rahmeti onların biriktirdikleri şeylerden daha hayırlıdır."⁷⁷ Bir başka ayette Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "Gündüzü de bir geçim (مَعَاشًا) vakti yaptık."⁷⁸ Aynı kipleri taşıyan pek çok ayet bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır: Yüce Allah'ın "Orada hem sizin için hem de rızıkları size ait olmayanlar için geçim vasıtaları (مَعَايِشَ) yarattık"⁷⁹ sözü; Yüce ve Ulu Allah'ın "Biz, geçimleriyle (مَعِيشَتَهَا) şımarıp azmış nice memleketi helâk ettik. İşte onların kendilerinden sonra pek az oturulmuş meskenleri! Onlara biz varis

⁷⁴ Hucurât Suresi, 13.

⁷⁵ Muhammed Muhammed Abdüllatif b. el-Hatîb, *Evdahu't-Tefâsîr* (Kahire: el-Matbaatü'l-Mısriyye, 6. Baskı, 1383/1964), 1/636.

⁷⁶ Hâkka Suresi: 21.

⁷⁷ Zuhuf Suresi: 32.

⁷⁸ Nebe' Suresi: 11.

⁷⁹ Hicr Suresi: 20.

olduk"⁸⁰ sözü ve İzzet ve Celal sahibi Allah'ın "Andolsun, sizi yeryüzünde yerleştirdik ve orada size geçimlikler (مَعَايِش) verdik. Ne kadar da az şükrediyorsunuz!"⁸¹ sözüdür. Bundan anlaşılacağı üzere Kur'an-ı Kerim'de (التَّعَايِش) anlamına delalet eden ifadeler yer almıştır; ancak bu, birey ile öteki arasındaki iletişim ve yakınlaşma ile aynı anlamı taşıyan farklı kiplerle ifade edilmiştir.⁸²

(السلم) kelimesi ise Kur'an-ı Kerim'de (السلم) şeklinde ve aynı kökten türeyen kiplerle yer almış, çeşitli anlamlar taşımıştır. (السلم) lafızlarından bazılarının geçtiği yerlerden biri Yüce Allah'ın şu sözüdür: "Ey iman edenler! Hep birden barışa (السَّلَام) girin. Şeytanın adımlarına uymayın. Çünkü o, sizin için apaçık bir düşmandır."⁸³ Bu ayette Yüce Allah tüm müminleri İslam'a girmeye ve bütün insanlar arasında (التَّعَايِش) durumunu gerçekleştirmek için öteki ile düşmanlıktan kaçınmaya çağırmaktadır.

Yüce Allah'ın "Eğer onlar barışa (لِلسَّلَام) yanaşırlarsa sen de ona yanaş ve Allah'a tevekkül et. Şüphesiz O, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir"⁸⁴ sözünde (السلم) kelimesi uzlaşma anlamında gelmiştir. Yüce Allah, en güzel isimlerinden birini (السلم) kökünden türeyen (السلام) kılmıştır ve şöyle buyurmuştur: "O, kendisinden başka hiçbir ilâh bulunmayan Allah'tır. O, mülkün gerçek sahibi, kutsal, barış ve esenliğin kaynağı (السَّلَام), güvenlik veren, gözetip koruyan, mutlak güç sahibi, düzeltip onaran ve büyüklükte eşsiz olandır. Allah, onların ortak koştuklarından uzaktır."⁸⁵ Subhanehu ve Teala, kıyamet günündeki selamlaşmanın (السلام) olduğunu belirterek şöyle buyurmuştur: (تَحِيَّتُهُمْ يَوْمَ يَلْقَوْنَهُ سَلَامٌ وَأَعَدَّ لَهُمْ أَجْرًا كَرِيمًا) "O'na kavuşacakları gün onlara dirlik temennileri esenliktir. Allah onlara cömertçe bir ödül hazırlamıştır."⁸⁶

1.4.3. Kur'an-ı Kerim'deki Barışçıl Birlikte Yaşamın Tezahürleri

Kur'an-ı Kerim ayetleri tümevarım yöntemiyle, istikrâ, incelenip takip edildiğinde, barışçıl bir arada yaşamının, te'âyüş-i silmî, Kur'an nassının bütüncül

⁸⁰ Kasas Suresi: 58.

⁸¹ A'râf Suresi: 10.

⁸² Fatıma İbrahim, *et-Teayüşü's-Silmi mea'l-Ahar fi Zav'i'l-Kitab ve's-Sünne* (Mecelletü'l-Buhusi'l-İslamiyye, 2021), 55.

⁸³ Bakara Suresi: 208.

⁸⁴ Enfâl Suresi: 61.

⁸⁵ Haşr Suresi: 23.

⁸⁶ Ahzâb Suresi: 44; İbrahim, *et-Teayüşü's-Silmi mea'l-Ahar fi Zav'i'l-Kitab ve's-Sünne*, 58.

bakış açısı ve Yüce Yaratıcı'nın insanla ilişkisini açıklaması etrafında şekillenen tevhîdî bir bilgi anlayışından hareketle Kur'an'ın, Hakîm olan Zikr'in, davet ettiği Kur'ânî bir gaye, maksad, ve yüksek bir medeniyet değeri olduğu görülmektedir. Bu durum; bir arada yaşama, tanışma, te'ârûf, kaynaşma, te'âlûf, barış, eşitlik, yardımlaşma, ıslah, hoşgörü, tesâmuh, merhamet ve rıfk gibi değerlerin kökleşmesine ilişkin genel itibarıyla geniş ve derin anlamlar ve delaletler taşıyan farklı Kur'ânî bağlamlar çerçevesinde gerçekleşmektedir.

Genel olarak bu farklı Kur'ânî bağlamların, başta barışçıl bir arada yaşama olmak üzere, büyük insanî ve medenî değerleri barındıran davet bağlamları olduğu müşahade edilmektedir. Ayrıca bu bağlamların çoğu, din, ırk, milliyet, cinsiyet veya renk gibi unsurlara dayalı olarak insanoğlunun belirli bir grubuna özgü olmayıp bütün Âdemoğullarına yönelik genel bir çağrı niteliğindedir. Keza bu bağlamlar, inançları veya mezhepleri ne kadar farklı olursa olsun toplumun bütün kesimlerinin uyum içerisinde bulunması, barış, güven ve istikrar içerisinde bir arada yaşaması gerektiğine yönelik bir davet niteliğindedir. Aynı şekilde iyilik, birr, takvâ ve Yüce Allah'ı razı edecek her türlü hayrın inşasında yardımlaşmaya teşvik etmektedir. Buna mukabil söz konusu Kur'ânî bağlamlar, yeryüzünde fesat çıkarmaktan ve zulme, hıyanete ve vefâsızlığa, gadr, sevk eden her türlü davranıştan sakındırmaktadır. Şüphesiz Kur'an-ı Kerîm'in çizdiği bu harikulade tablo ve eşsiz modelde, barışçıl bir arada yaşamanın belirgin hatlarını bütün açıklığıyla görmekteyiz. Bu tablo, insanın fitratı gereği esenliği ve afiyeti sevmesi, öldürmekten ve insanı ölüme götüren şeylerden nefret etmesi esasından hareketle, bu dünyada çalışan hür insanın arzuladığı ideal ümran biçimini bütün medenî zarafetiyle yansıtmaktadır.⁸⁷

Barışçıl bir arada yaşama mefkûresi, pratik ve belirgin bir biçimde, en yüce anlamlarıyla Kur'an-ı Kerîm'deki şu ayette karşımıza çıkmaktadır: “Eğer onlar seni, hakkında bilgin olmayan bir şeyi körü körüne bana şirk koşman için zorlarsa, onlara itaat etme. Onlarla dünyada iyi geçin, sâhibhümâ fi'd-dünyâ ma'rûfen. Bana yönelenlerin yoluna uy. Sonunda dönüşünüz ancak banadır. O zaman size yapmış

⁸⁷ İmâd Hemîsî, “et-Te'âyüşü's-silmî fi't-tasavvuri'l-Kur'ânî ve eseruhû fi tersîhi'l-kıyemi'l-hadâriyye”, *Mecelletü'l-İslâh*(Çevrimiçi Dergi) (Müntedâ el-Fârâbî li'd-dirâsât ve'l-bedâil)

olduklarınızı haber vereceğim.”⁸⁸ Buradaki iyi geçinme, ma‘rûf, iyilik, birr, ve sıla, yani bağları gözetme, anlamlarını ifade etmektedir.⁸⁹

Ehl-i kitap ile ilişki hususunda Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “De ki: Ey Ehl-i kitap! Sizinle bizim aramızda ortak olan bir söze gelin: Yalnız Allah’a ibadet edelim, O’na hiçbir şeyi ortak koşmayalım ve Allah’ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilâhlaştırmayalım. Eğer yüz çevirirlerse, ‘Şahit olun ki biz müslümanlarız’ deyin.”⁹⁰ Sa’dî, bu ayetin tefsirinde şöyle der: “De ki: Ey Yahudi ve Hristiyan Ehl-i kitap! Sizinle bizim aramızda ortak olan bir söze gelin; yani gelin, peygamberlerin ve elçilerin üzerinde ittifak ettiği ve inatçı ve sapkınlardan başkasının muhalefet etmediği bu söz üzerinde birleşelim. Bu söz yalnızca birimize ait olmayıp sizinle bizim aramızda ortaktır. İşte bu, sözde adalet, tartışmada ise insaftır. Sonra Allah bu sözü şu buyruğuyla tefsir etmiştir: ‘Yalnız Allah’a ibadet edelim, O’na hiçbir şeyi ortak koşmayalım.’ Yani ibadeti yalnızca Allah’a has kılalım; sevgi, korku ve ümidi yalnızca O’na yöneltelim. O’na hiçbir peygamberi, meleği, veliyi, putu, heykeli, hayvanı veya cansız varlığı ortak koşmayalım.”⁹¹

İnsanlar arasındaki yardımlaşma ve yakınlaşmanın temel amacının gerçekleştirilmesi için Kur’an-ı Kerîm, öteki kişi inanç bakımından kendisine muhalif olsa bile, her türlü zulümle ona saldırmaktan insanları sakındırmıştır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Allah’tan başkasına tapanlara sövmeyin; sonra onlar da bilmeyerek taşkınlıkla, adven, Allah’a söverler.”⁹² Zira Allah Teâlâ, her zaman ve mekânda muaşeret adabına riayet etmeyi, ötekileri ve onların inançlarını küçümsememeyi vacip kılmıştır. Bu bağlamda, Müslümanlara zarar vermedikleri sürece kâfirlerle bir arada yaşanabileceği ve onlarla barış ilişkileri kurulabileceği anlaşılmaktadır. Nitekim Yüce Allah’ın şu buyruğundan da bu anlam çıkmaktadır: “Allah, din konusunda sizinle

⁸⁸ Kur’an-ı Kerîm, Lokmân 31/15.

⁸⁹ Celâlüddîn el-Mahallî – Celâlüddîn es-Süyûtî, *Tefsîrû’l-Celâleyn* (Kahire: Dârü’l-Hadîs, ts.), 542.

⁹⁰ Kur’an-ı Kerîm, Âl-i İmrân 3/64.

⁹¹ Abdurrahman b. Nâsır es-Sa’dî, *Tefsîrû’l-Kerîmi’r-Rahmân fî tefsîri kelâmi’l-Mennân*, thk. Abdurrahman b. Muallâ el-Lüveyhik (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1. Basım, 2000), 133.

⁹² Kur’an-ı Kerîm, En‘âm 6/108.

savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayan kimselere iyilik yapmanızı ve onlara adil davranmanızı yasaklamaz.”⁹³

İslâm, kâfirlerin barışa meyletmeleri hâlinde onlarla musalaha yapılmasını kabul etmiştir. Bu durumda Müslümanların söz konusu talebi kabul etmeleri gerekir. Nitekim Yüce Allah bu hususa şu buyruğuyla işaret etmiştir: “Eğer onlar barışa meylederlerse sen de ona meylet ve Allah’a tevekkül et. Şüphesiz O, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”⁹⁴ Cessâs, barışa meyletmeyi, cünûh li’s-selm, müsalemeye, yani barışa, eğilim göstermek şeklinde tefsir etmiş ve ardından şöyle demiştir: “Onlarla barış yap ve bu taleplerini kabul et.”⁹⁵

Kur’an, insanları affedip bağışlamaya, meseleleri yalnızca dış görünüşlerine, zavâhir, göre değerlendirmemeye ve yeterli bilgi sahibi olmadan insanları hesaba çekip cezalandırmamaya tavsiye etmiştir. Allah Teâlâ şöyle buyurur: “İçlerinden pek azı hariç, onlardan daima bir hainlik görürsün. Yine de sen onları affet ve aldırış etme, ısfah. Şüphesiz Allah, iyilik edenleri sever.”⁹⁶

Ötekine karşı hoşgörünün ve Kur’an-ı Kerîm’deki İslâmî anlayışta yer alan birlikte yaşama prensibinin derinliğine ilişkin belki de en belîğ ve en doyurucu delil, Yüce Allah’ın şu sözüdür: “De ki: Ey Ehl-i kitap! Sizinle bizim aramızda ortak olan bir söze gelin: Yalnız Allah’a ibadet edelim, O’na hiçbir şeyi ortak koşmayalım ve Allah’ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilâhlaştırmasın. Eğer yüz çevirirlerse, ‘Şahit olun ki biz müslümanlarız’ deyin.”⁹⁷

Kur’an-ı Kerîm’in kâfirlerle diyalog kurmaya ve onlara delil, hüccet ve burhan ile karşılık vermeye dair ebedileştirdiği örneklerden biri de Gâfir sûresinde Firavun ailesinden iman eden kişinin, Mü’minü Âli Fir’avn, kıssası bağlamında aktarılan şu ayetlerdir: “O inanan kimse şöyle dedi: ‘Ey kavmim! Bana uyun ki sizi doğru yola ileteyim. Ey kavmim! Şüphesiz bu dünya hayatı geçici bir eğlencedir. Ahiret ise ebedî olarak kalınacak yerdir. Kim bir kötülük yaparsa, ancak onun kadar ceza görür. Kadın veya erkek, kim de mümin olarak salih bir amel işlerse, işte onlar cennete girecekler

⁹³ Kur'an-ı Kerîm, Mümtehine 60/8.

⁹⁴ Kur'an-ı Kerîm, Enfâl 8/61.

⁹⁵ Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (B.y.: ts.), 4/254.

⁹⁶ Kur'an-ı Kerîm, Mâide 5/13.

⁹⁷ Kur'an-ı Kerîm, Âl-i İmrân 3/64.

ve orada hesapsız bir şekilde rızıklandırılacaklardır. Ey kavmim! Ne tuhaf! Ben sizi kurtuluşa çağırırken, siz beni ateşe çağırıyorsunuz. Siz beni Allah'ı inkâr etmeye ve hakkında hiçbir bilgim olmayan şeyleri O'na şirk koşturmayı çağırıyorsunuz. Ben ise sizi mutlak güç sahibi, çok bağışlayıcı olan Allah'a çağırıyorum. Hiç şüphe yok ki sizin beni tapmaya çağırdığınız şeyin ne dünyada ne de ahirette hiçbir çağırışı, duası, yoktur. Şüphesiz dönüşümüz ancak Allah'adır. Haddi aşanlar ise cehennemliklerin ta kendileridir. Size söylediklerimi yakında hatırlayacaksınız. Ben işimi Allah'a havale ediyorum. Şüphesiz Allah, kullarını hakkıyla görendir.' Allah, onu kavminin kurduğu tuzakların kötülüklerinden korudu. Firavun ailesini ise o korkunç azap kuşattı.”⁹⁸

Firavun Ailesindeki Müminin Diyalogunun Rehberliği ve Çıkarılan Dersler

1. Bu mümin kişi, Allah'a davet görevini yerine getirmiş ve bu konuda en ideal yolu izlemiştir. Zira o, kendi kabuğuna çekilmemiş ve yalnızca kendisinin iyiliğe ulaşmasıyla yetinmemiştir. Bilakis kavminin hidayeti için çaba göstermiş, onlara nasihat etmek için gayret sarf etmiş ve onlarla en güzel yöntemle iletişim kurmuştur.
2. Sonuçları ne olursa olsun hakkın güçlü bir şekilde savunulması, imanın gücünün göstergelerinden biridir. Nitekim mümin kişi, kavminin Hz. Mûsâ'yı a.s. öldürme kararı aldığını öğrendiğinde, Firavun'un yakın çevresinden biri olarak sahip olduğu nüfuzu kullanmakla yetinmemiş ve bulunduğu konumdan hareketle sessiz kalmamıştır.
3. Mümin kişi, Firavun'u Hz. Mûsâ'yı a.s. öldürmekten alıkoymayı, öfkesini dindirmeyi ve haram kan dökmeye yönelik niyetinden vazgeçirerek onu diyalogla meşgul etmeyi başarmıştır. Bu sonuç, en önemli sonuç olmasa bile son derece mühim sonuçlardan biri kabul edilmektedir.
4. Kavmine karşı hücceti ikame etmiş, onların mazeretlerini ve “Bize bir uyarıcı gelmedi”, “Bizi Hz. Mûsâ'yı a.s. öldürme komplosuna karşı kimse uyarmadı” şeklindeki boş iddialarını geçersiz kılmıştır. Bu tür insanların sığındığı bahaneler, tıpkı Allah Teâlâ'nın şu sözünde ifade edildiği gibidir: “Ta ki helak olan apaçık bir delille helak olsun, yaşayan da apaçık bir delille yaşasın...”⁹⁹

⁹⁸ Kur'an-ı Kerîm, Mü'min (Gâfir) 40/38-45.

⁹⁹ Kur'an-ı Kerîm, Enfâl 8/42.

5. Allah Teâlâ'nın bu mümin kişiyi muvaffak kılması, onu en güzel diyalog yollarına iletmesi ve hüccet ve burhan ile kavmine karşı ona yardım etmesi, Allah'ın sadık dostlarına, evliyâ, yönelik muamelesinin ve sünnetinin bir tezahürüdür. Zira sadık mümin, delili sayesinde her zaman galip gelir ve nihayetinde güzel akıbet, âkıbet-i hamîde, mutlak surette onun olur.
6. Allah'a davet eden kişi, nasihat hususunda elinden geleni yapar ve irşadında samimi olursa üzerine düşeni yerine getirmiş olur. Davetine hiç kimsenin icabet etmemesi ona zarar vermez. Nitekim Firavun ve kavmi, bu mümin kişinin nasihatinden zerre kadar faydalanmamıştır. Allah Teâlâ'nın diyalog sonunda buyurduğu şu söz de bunun delilidir: "Allah, onu kavminin kurduğu tuzakların kötülüklerinden korudu. Firavun ailesini ise o korkunç azap kuşattı."
7. Firavun ailesindeki müminin diyalogunda kullandığı beyânî üslubun gücü ve diyalog yöntemlerinin en iyisini ve en idealini izlemesi, hakkın bizzat kendisinin son derece açık olduğunun ve kalbindeki itminan duygusunun zirveye ulaştığının açık bir göstergesidir.
8. Mümin kişinin diyalogundaki beyânî üslubun güçlü yönlerinden biri de Allah Teâlâ'nın ondan naklettiği, "Bana uyun ki sizi doğru yola, sebîlü'r-reşâd, ileteyim" sözünde söz konusu yolun ne olduğunu başlangıçta kapalı bırakmasıdır. Bunun hangi yol olduğunu hemen açıklamamış, daha sonra tefsir etmiştir. Söze dünyayı yererek ve onun değerini küçümseyerek başlamıştır; zira dünyaya bağlanmak, ihlâd, bütün kötülüklerin aslıdır. İkinci olarak ahireti yüceltmış, onun hakikatine ve asıl kalınacak yurdun, vatan, orası olduğuna dikkat çekmiştir. Üçüncü olarak ise iyi ve kötü amelleri zikretmiştir.¹⁰⁰

Yüce Allah'ın insanoğluna yeryüzünde bahşettiği bu müstesna konum ışığında, medeniyet meselelerini inceleyen İslâm âlimlerinin çoğu, insanın medeniyet projesinin konusu ve merkezî eksenini olduğu hususunda icma etmişlerdir.¹⁰¹

¹⁰⁰ "Hıvârü Mü'mini Âli Fir'avn me'a kavmih", *Mevkî 'u'l-Müntedâ el-Âlemî li'l-Vasatıyye* (Erişim: [Bağlantı: <https://www.wasatyea.net/ar/content/حوار-مؤمن-آل-فرعون-مع-قومه>], özetlenerek).

¹⁰¹ Muhammed Zermân, *Vazîfetü'l-istihlâf fi'l-Kur'âni'l-Kerîm: delâletühâ ve eb'âdühâ'l-hadâriyye* (B.y.: Dârü'l-A'lâm li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2002), 22.

1.4.4. Sünnet-i Seniyye'de Barışçıl Birlikte Yaşam

Şerefli Nebevi Sünneti inceleyen biri; İslam Şeriatı'nın dikkate alınan maksatlarından biri olması hasebiyle, toplumsal barış ve güvenlik meselesine büyük bir önem verildiğini, şer'i nassların bunu desteklediğini ve buna ihtimam gösterdiğini görür. Muhtemelen bu anlam, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ister kavli, ister fiilî, isterse de takrirî sünnetinde açıkça görülmektedir. İslam Şeriatı'nın bu konudaki tutumu etrafında hiçbir kapalılığa veya belirsizliğe yer bırakmayacak şekilde; Kerim Peygamber'in söz ve fiille barışçıl birlikte yaşamın temellerini ilk atan kişi olduğunu açıklamak için ortaya çıkarmaya çalışacağımız husus da budur. Bu bahsi üç alt başlığa ayıracağız:

1.4.4.1. Hz. Peygamber'in Barışçıl Birlikte Yaşama Dair Tavsiyeleri

Ebu Hureyre'den (r.a.) rivayet edildiğine göre, Resulullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Komşusu, şerrinden emin olmayan kimse cennete giremez."¹⁰² İslam, Müslümanlar arasındaki komşuluk ilişkilerini güçlendirmeye ve düzenlemeye özen gösterir. Komşu; komşusunun hallerini bilmeye, sırlarını öğrenmeye ve ona zarar verme hususunda aşırıya gitmeye muktedir olan tek kişi olduğundan, İslam komşuya eziyet etmeyi yasaklamış ve bunun üzerine ağır bir ceza tertip etmiştir. Cennete girmekten mahrum bırakılmayı, komşuya eziyet etmeye bağlamıştır.¹⁰³ Bu nedenle Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Vallahi iman etmiş olmaz, vallahi iman etmiş olmaz, vallahi iman etmiş olmaz." "Kim yâ Resulallah?" diye soruldu. "Komşusu şerrinden emin olmayan kimse!" buyurdu.¹⁰⁴

İslam, asabiyet, soy-sop ile övünme, intikam ve kan davasına dayanan cahiliye asabiyetinin köklerini kazımış; bunları tüm insanlar için adalet ve hayır üzerine kurulu sağlam kurallara dönüştürmüştür. Bunun özü şudur: İnsanlar arasındaki üstünlük ancak takva, iman ve salih amelledir. Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Kim asabiyet veya amacını bilmeden açılmış bir bayrak altında savaşırken veya asabiyete çağırırken yahut asabiyete yardım ederken öldürülürse, onun ölümü cahiliye

¹⁰² Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim* (Türkiye: Dâr Tıbbâti'l-Âmire), 1/49, Hadis no: 46.

¹⁰³ Yahya b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim* (Beyrut: Dâr İhyâi't-Türâsi'l-Arabî), 2/17-18, Hadis no: 46.

¹⁰⁴ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî* (Şam: Dâr İbn Kesîr), 5/2240, Hadis no: 5670.

ölümüdür."¹⁰⁵ İşte gerçek ve faydalı birlikte yaşamın en önemli temelleri bunlardır: Saldırmazlık, iyilik ve takva üzere yardımlaşma, günah ve düşmanlık üzere yardımlaşmayı terk etme. Toplumlar ancak bununla düzelir, aralarında barış, güvenlik ve huzur hüküm sürer.

Sahih bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Kim bir muâhedi yani; İslam devleti ile antlaşması olan bir gayrimüslimi öldürürse cennetin kokusunu alamaz. Hâlbuki onun kokusu kırk yıllık mesafeden alınır."¹⁰⁶ Öyleyse İslam'da diğer milletlerle birlikte yaşam; barış, güzel diyalog, İslam şeriatıyla uyumlu doğru bir özgürlük, hakların korunması, kanların, ırzların, malların ve mülklerin korunması, muamele ve ahlakta güzel bir hoşgörü temellerinden hareket eder.¹⁰⁷

Ebu Hureyre'den (r.a.) şöyle rivayet edilmiştir: "Yanımızdan Bir cenaze geçti, Hz. Peygamber ayağa kalktı. Kendisine: 'O bir Yahudi cenazesidir' denildi. Bunun üzerine Hz. Peygamber: 'O bir can değil mi?' buyurdu."¹⁰⁸ Bu hadis; Müslüman olsun veya olmasın insan hayatının bir onuru ve değeri olduğuna ve saygı gösterilmesi gerektiğine delalet etmektedir.

Dınye'den (r.a.) nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Kim bir muâhede zulmeder veya hakkını eksik verirse veya ona gücünün yettiğinden fazlasını yüklerse yahut onun rızası olmadan ondan bir şey alırsa, kıyamet gününde ben onun karşısında davacısı olacağım."¹⁰⁹ Bu hadis, gayrimüslimlere adaletle muamele edilmesini ve onların haklarına tecavüz edilmemesinin gerekliliğini vurgulamaktadır.

Aynı zamanda kâfiri hikmet ve rıfkla Allah'a davet etmek ve ona İslam'ın hakikatini tebliğ etmek, ona yapılacak en büyük iyiliklerdendir ve Yüce Allah'a yaklaşmak için büyük bir ibadettir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.), Hz. Ali'yi (r.a.) Hayber'e gönderirken onu İslam'a davet etmekle emretmiş ve şöyle buyurmuştur: "Vallahi, senin vasıtanla Allah'ın bir tek kişiye hidayet vermesi, senin için kızıl

¹⁰⁵ Müslim, *Sahîhu Müslim* (Beyrut: Dâr İhyâi't-Türâsi'l-Arabî), 6/22, Hadis no: 1850.

¹⁰⁶ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî* (Şam: Dâr İbn Kesîr), 3/1155.

¹⁰⁷ Ğâmidi, "Fıkhu't-Teâyüş fi'l-İslâm ve Davâbituh", 108.

¹⁰⁸ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, 1/441, Hadis no: 1250.

¹⁰⁹ Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (Ebû Dâvûd), *Sünen-i Ebî Dâvûd* (Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye), 4/658, Hadis no: 3052.

develere -cahiliye dönemi Arapları için en kıymetli dünya malı, en büyük zenginlik sembolü ve en değerli servet- sahip olmaktan daha hayırlıdır."¹¹⁰ Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Kim bir hayra yol gösterirse, ona o hayrı işleyenin ecri kadar sevap vardır."¹¹¹ Burada Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Müslümana ya da gayrimüslime fark etmeksizin "hayır" sözündeki lafzın umumiliğini fark ediyoruz.

Hz. Âişe'den (r.a.) rivayet edildiğine göre; Hz. Peygamber (s.a.v.) bir Yahudi'den veresiye yiyecek satın almış ve demir bir zırhını ona rehin olarak bırakmıştır.¹¹² Resulullah (s.a.v.), otuz arpa karşılığında zırhı bir Yahudi'de rehin iken vefat etmiştir.¹¹³

Enes b. Malik'ten (r.a.) şöyle rivayet edilmiştir: "Hz. Peygamber'e (s.a.v.) hizmet eden Yahudi bir çocuk vardı. Hastalandığında Hz. Peygamber onu ziyarete gitti, başucunda oturdu ve ona: 'Müslüman ol' dedi. Çocuk, yanında duran babasına baktı. Babası ona: 'Ebu'l-Kasım'a itaat et' dedi. Çocuk da Müslüman oldu. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) oradan çıkarken şöyle diyordu: 'Onu ateşten kurtaran Allah'a hamdolsun.'¹¹⁴

Hz. Peygamber (s.a.v.), bir Müslümanın tıp, ziraat ve diğer bilimler gibi kendisine fayda sağlayacak alanlarda gayrimüslimden bilgi ve hizmet almasına izin vermiştir. Nitekim Hz. Âişe (r.a.) şöyle demiştir: "Resulullah (s.a.v.) ve Ebu Bekir, Kureyş kâfirlerine mensup yol bulmada çok yetenekli olan Dîloğullarından kılavuz bir adamı ücretle tuttular. İki bineklerini ona teslim ettiler ve üç gece sonra sabahleyin Sevr Mağarası'nda buluşmak üzere onunla anlaştılar."¹¹⁵

1.4.4.2. Medine Vesikası

Resûlullah (s.a.v.), Medine'ye hicretinden ve orada İslam devletini kurduktan sonra Medine halkının anayasasını yazmıştır. Bu vesika, Müslümanların kendi aralarındaki ve diğerleriyle olan ilişkilerini düzenlemeyi amaçlamaktadır. Bu belgede

¹¹⁰ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, 3/1077, Hadis no: 2783.

¹¹¹ Müslim, *Sahîhu Müslim*, 6/41, Hadis no: 1893.

¹¹² Müslim, *Sahîhu Müslim*, 5/55, Hadis no: 1603.

¹¹³ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, 3/1068, Hadis no: 2759.

¹¹⁴ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, 1/455, Hadis no: 1290.

¹¹⁵ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, 2/790, Hadis no: 2145.

pek çok madde yer almakla birlikte, burada bizi ilgilendiren, toplumsal barışla ilgili olan şu maddelerdir:

a. Müminlerin barışı tektir. Allah yolunda yapılan bir savaşta, müminler arasında eşitlik ve adalet sağlanmadıkça bir mümin diğerini bırakıp düşmanla barış yapamaz.¹¹⁶ Bu madde, toplumsal barışın toplumla olan sıkı bağı sebebiyle önemini vurgulamaktadır. Zira barış ortamındaki herhangi bir bozulma, toplumun tüm bireylerine zarar verir.

b. Benî Avf Yahudileri, müminlerle birlikte bir ümmettir. Yahudilerin dinleri kendilerine, Müslümanların dinleri kendilerinedir. Ancak kim zulüm ve günah işlerse, o sadece kendine ve ailesine zarar verir.¹¹⁷ Bu madde, vatandaşlık bilincinin önemini ve devletteki herkesin tek bir ümmet olduğunu teyit etmektedir; zira hepsinin kaderi ortaktır ve güvenlikleri birdir. Kim onlardan birine saldırırsa, kendi fiili ve zulmü yüzünden hesaba çekilecek ve helak olacak olan yine kendisidir. Bu tür bir vatandaşlık anlayışı, farklı kesimleriyle Müslüman toplumunda sosyal barışın sağlanmasına katkıda bulunur.

c. Bu vesikanın ehli arasında meydana gelmesinden ve toplumu ifsat etmesinden korkulan her türlü olay veya anlaşmazlığın nihai çözüm mercii, Yüce Allah ve Resûlü Muhammed'dir (s.a.v.).¹¹⁸ Resûlullah (s.a.v.), İslam devletinde bir nizamın bulunmasının ve ihtilaf anında başvurulacak bir mercinin olmasının önemini vurgulamaktadır. Bu merci, Allah'ın kitabı ve Resûlullah'ın (s.a.v.) hükmüdür. Böylece toplum, güvenlik ve istikrarın hâkim olduğu dayanışma içinde bir yapı olarak varlığını sürdürür. Bu durum, toplumsal barışın tesis edilmesine ve İslam devleti fertleri arasında fitnelerin bertaraf edilmesine yardımcı olur.

d. Zulmeden ve günah işleyenler hariç, Medine'den çıkan da güvendedir, kalan da güvendedir.¹¹⁹ Resûlullah (s.a.v.) bu maddede, Medine'de yaşamak isteyen can güvenliğine sahip olduğunu, çıkmak isteyen de aynı şekilde güvende olduğunu belirtmektedir. Emniyet ve güven, her insanın gayesidir. Bu nedenle Resûlullah

¹¹⁶ Muhammed Saîd Ramazan el-Bûtî, *Fıkhu's-Sîreti'n-Nebeviyye* (Dımaşk: Dârü'l-Fıkr), 151.

¹¹⁷ el-Bûtî, *Fıkhu's-Sîreti'n-Nebeviyye*, 151.

¹¹⁸ el-Bûtî, *Fıkhu's-Sîreti'n-Nebeviyye*, 151.

¹¹⁹ el-Bûtî, *Fıkhu's-Sîreti'n-Nebeviyye*, 151.

(s.a.v.), toplumun tüm fertlerine can, mal ve nesil güvenliği hissini vermeye özen göstermiştir. Bu da toplumsal barışı sağlar ve İslam toplumunu, fertlerini düşmanlardan ve bozgunculardan koruyabilecek güçlü bir yapı haline getirir.¹²⁰

1.4.4.3. Barışçıl Bir Arada Yaşamayı Somutlaştıran Nebvî Tutumlar

Kerim Peygamber (s.a.v.), topluma emniyet, güven ve istikrar kazandıracak barışçıl bir arada yaşamayı destekleme konusunda en güzel örneği ve modeli teşkil etmiştir.

Mekke'nin fethinde sancak Sa'd b. Ubâde'nin elindeyken Ebû Süfyân'ın yanından geçmiş ve ona: "Bugün savaş günüdür, bugün hürmetlerin helal kılındığı gündür, bugün Allah'ın Kureyş'i zelil kıldığı gündür." demiştir. Resûlullah (s.a.v.) bunu öğrenince sancağı ondan almış, oğluna vermiş ve şöyle buyurmuştur: "Bugün rahmet günüdür, bugün Kâbe'nin yüceltileceği gündür, bugün Allah'ın Kureyş'i aziz kılacağı gündür."¹²¹

Hudeybiye Barışı da bizler için gizli bir durum değildir. Hz. Peygamber, on yıl boyunca savaşı bırakmak ve başka bazı maddeler üzerinde müşriklerle anlaştığında; sahabeler zahirde bunu Müslümanlar için büyük bir haksızlık (taviz) olarak görüyorlardı. Buna rağmen Hz. Peygamber bu antlaşmaya tam bir vefa göstermiş ve bu durum, İslam'ın daha sonra ulaşacağı zafer, izzet ve yeryüzünde temekkün etmesinde büyük bir etkiye sahip olmuştur.¹²² İslam devletini Medine'de kurduktan sonra Peygamber'in (s.a.v.) komşu milletlere ve krallara gönderdiği mektuplar ve elçiler de, İslam'da diğer milletlerle barışçıl bir arada yaşamının temel ilkelerini, barış ve işbirliği ilişkilerinin düzenlenmesini, İslam'ın getirdiği hoşgörü ve vefa anlayışını belirleyen hususlardandır.

Burada, Hz. Peygamber'in o dönemde Hristiyan olan Habeşistan Kralı Necâşî ile ilişkisinden de söz edebiliriz. Hz. Peygamber, ashabını Mekke müşriklerinin düşmanlığından ve işkencelerinden güvende olmaları için ona göndermişti; zira o, adil bir kraldı ve nitekim daha sonra Müslüman da olmuştur. Sahabeler onun yanında en

¹²⁰ Muhammed Süleyman Şehâde el-Mûmenî, *es-Silmü'l-İctimâî: Dirâse Te'sîliyye* (Gazze: Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye li'd-Dirâsâti's-Şer'iyye ve'l-Kânûniyye, İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, sy. 1, 2018), 130.

¹²¹ el-Bûtî, *Fıkhu's-Sîreti'n-Nebeviyye*, 265.

¹²² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Dımaşk: Dârü'l-Fikr), 6/468.

güzel ve en güvenli koşullarda yaşamış, bir kısmı Hz. Peygamber Medine'ye hicret edinceye kadar orada kalmıştır.¹²³ Bütün bunlar, Müslümanlarla diğer milletler arasındaki barışçıl bir arada yaşama ve muamele kurallarını tesis etmekte; bu ilişkinin adalet, hoşgörü ve güzel muamele üzerine kurulu olduğunu, asıl olanın savaş ve düşmanlık değil, barış olduğunu ortaya koymaktadır.

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu hususta yer alan en çarpıcı örneklerden biri de Utbe b. Rebîa ile Resûlullah (s.a.v.) arasında geçen konuşmadır:

İbn İshak şöyle der: Bana Yezîd b. Ziyâd, Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî'den naklederek şöyle anlattı: Utbe b. Rebîa (ki kendisi bir liderdi), bir gün Kureyş meclisinde otururken ve Resûlullah (s.a.v.) da mescitte yalnız başınayken şöyle dedi: "Ey Kureyş topluluğu! Gidip Muhammed'le konuşayım, ona bazı tekliflerde bulunayım. Belki bazılarını kabul eder, biz de istediğini ona veririz, o da bize ilişmekten vazgeçer." Bu durum, Hz. Hamza'nın Müslüman olduğu ve Kureyş'in, Resûlullah'ın ashabının giderek çoğaldığını gördüğü bir dönemde gerçekleşmişti. Dediler ki: "Evet ey Ebû'l-Velîd, git ve onunla konuş." Utbe kalkıp Resûlullah'ın (s.a.v.) yanına gitti ve oturdu. Şöyle dedi: "Ey kardeşimin oğlu! Bildiğin gibi sen aramızda aşiret ve soy bakımından üstün bir yere sahipsin. Ancak sen, kavmine çok büyük ve ağır bir iş getirdin. Bu yüzden onların cemaatini dağıttın, akıllarını akılsızlık saydın, ilahlarını ve dinlerini ayıpladın, geçmiş atalarını tekfir ettin. Şimdi beni dinle; sana bazı teklifler sunacağım, üzerinde düşün, belki bir kısmını kabul edersin." Resûlullah (s.a.v.) ona: "Söyle ey Ebû'l-Velîd, dinliyorum" dedi. Utbe şöyle devam etti: "Ey kardeşimin oğlu! Eğer sen bu getirdiğin şeyle mal elde etmek istiyorsan, sana mallarımızdan toplayalım da en zenginimiz sen ol. Eğer bununla şan ve şeref istiyorsan, seni kendimize efendi yapalım ve sensiz hiçbir işe karar vermeyelim. Eğer krallık istiyorsan, seni başımıza kral yapalım. Şayet sana gelen vahiy, kendi başına defedemediğin bir hal ise, senin için doktor arayalım ve seni bundan kurtarana kadar mallarımızı harcayalım. Zira bazen cin insana musallat olur da tedavi edilince geçer." Utbe konuşmasını bitirinceye kadar Resûlullah (s.a.v.) onu sükûnetle dinledi. Sonra şöyle dedi: "Bitirdin mi ey Ebû'l-Velîd?" O da: "Evet" dedi. Hz. Peygamber: "Öyleyse şimdi sen beni dinle" buyurdu. O, "Olur" deyince, Resûlullah (s.a.v.) şöyle okudu: "Bismillâhirrahmânirrahîm. Hâ Mîm. Bu Kur'an, Rahmân ve Rahîm olan Allah

¹²³ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/321; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 4/156.

tarafından indirilmiştir. Bilen bir toplum için ayetleri Arapça bir Kur'an olarak ayrıntılı bir şekilde açıklanmış bir kitaptır. Bir müjdeci ve bir uyarıcı olarak gönderilmiştir. Ancak onların çoğu yüz çevirmiştir; artık onlar işitmezler. Dediler ki: "Bizi çağırdığın şeye karşı kalplerimiz örtüler içindedir, kulaklarımızda bir ağırlık vardır ve seninle bizim aramızda bir perde bulunmaktadır. Artık sen istediğini yap, biz de istediğimizi yapıyoruz."¹²⁴

Resûlullah (s.a.v.) okumaya devam etti. Utbe bunu duyunca susup dinlemeye başladı; ellerini arkasına bağlayıp onlara yaslanarak dikkat kesildi. Resûlullah (s.a.v.) secde ayetine gelince secde etti. Sonra şöyle buyurdu: "Ey Ebû'l-Velîd! Ne duyduğunu işittin, artık sen ve o bildiğini yap."¹²⁵

Resûlullah (s.a.v.) bu örnekle bize diyalog adabının nasıl olması gerektiğini öğretmektedir. Resûlullah'ın Utbe b. Rebâ'nın bu cılız tekliflerini dinlerken gösterdiği suskunluk, onun sözünü kesmemesi, anlattıklarından iğrenmemesi, aksine içindekileri tamamen dökebilmesi için ona fırsat tanınması, ardından "Bitirdin mi?" diye sorması ve ona Ey Ebû'l-Velîd künyesiyle hitap etmesi, düşmanın öfke uyandıran ve kibirli üslubuna rağmen ne kadar büyük bir hoşgörüyle muhatap alındığının zirvesidir. Peygamber (s.a.v.) hasmına saygı duymuş, onunla son derece edepli ve saygılı bir şekilde konuşmuş, künyesiyle hitap etmiştir. Böylece bize diyalog adabını öğretmiştir. Bu adabın en önemli noktası, muhatabın görüşünü bizim için ne kadar kabul edilemez veya seviyesiz olursa olsun dinleyecek genişliğe sahip olmaktır; zira bu sayede biz de muhatabımızın bizi dinlemesini ve bizim görüşümüze tahammül etmesini garanti altına almış oluruz.¹²⁶

Tüm aşamaları ve evreleriyle Nebevî tecrübe, eşzamanlı olarak şunları gerçekleştirmeyi hedefler:

- İyilik ve salah değerlerini tesis edip bunları insanların kalplerine, akıllarına ve toplumsal alana yerleştirmek. Böylece insanın birey ve toplum olarak hareketlerinin tutarlı olmasını ve iyilik, salah ve genel manadaki ibadet bilincinin oluşmasını

¹²⁴ Fussilet Suresi, 1-5.

¹²⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/294.

¹²⁶ Münîr Muhammed el-Gadbân, *el-Menhecü'l-Harekî li's-Sîreti'n-Nebeviyye* (Ürdün, Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr), 1/107-108.

sağlamak. Yüce Allah şöyle buyurur: "De ki: Şüphesiz benim namazım, ibadetlerim, hayatım ve ölümüm âlemlerin Rabbi olan Allah içindir.." ¹²⁷

- İnsanı donduran, onu köhne geleneklerin esiri yapan veya şiddet ve cinayet işlemeye sevk eden tüm düşünceleri defetmek. Bütün peygamberler, nefsi ve aklı terbiye etmek, insanı ölü ve öldürücü fikirlerin boyunduruğundan kurtarmak için gelmişlerdir. İnsan bu fikirlerden kurtulup canlı fikirlerin tüm gerekliliklerini somutlaştırdığında, sürekli inşaya ve medeniyete yönelen yaratıcı ve pozitif bir enerjiye dönüşür.

- Bireylerin ve alt grupların mahremiyetlerini, toplumun genel gerekliliklerini ve maslahat sistemini göz ardı etmeden koruyan bir hayat ve maslahat nizamı inşa etmek.

"Medine Sahifesi" olarak adlandırılan Medine vesikası da bu tercihi onaylayan ve yasallaştıran nebevi bir belgedir. Bu belge, toplumsal birimlerin çeşitlilik gerçeğine aykırı davranılarak ve inatlaşarak değil; aksine bunlara saygı duyularak, değer verilerek, hukuki ve siyasi olarak korunarak inşa edilebileceğini öngörür. ¹²⁸

1.5. Barışçıl Bir Arada Yaşamaya Dair İslam Hukukunun Gayeleri

İslam hukuku Müslümanlar için bir din ve kanun ise, dârüislamda yaşadıkları sürece gayrimüslimler için de bir kanundur. Bu kişilerin bu hükümleri bilmeleri, İslami mevzuatın bu yönünü tanımaları açısından faydalıdır. İslam, her Müslümanın öğrenmesi gereken yüce yasama gayelerini gerçekleştirmek üzere gelmiştir ki bunlar Zarûrât-ı Hamse korunmasıdır. Âlimler sürekli olarak bu yüce gayelerle bağlantılı hükümleri ve meseleleri açıklamaya devam etmişlerdir. ¹²⁹

İbn Kayyim şöyle der: "Şeriatın binası ve temeli, kulların dünya ve ahiret maslahatları ve hikmetleri üzerine kuruludur. Şeriat bütünüyle adalettir, bütünüyle rahmettir, bütünüyle maslahattır, bütünüyle hikmettir. Adaletten zulme, rahmetten zıddına, maslahattan mefsedete, hikmetten abesliğe sapan her mesele -teville içine

¹²⁷ En'âm Suresi, 162.

¹²⁸ Mahfûz, *Nazarât fi't-Teâyüş ve's-Silmi'l-İctimâi*, 81.

¹²⁹ Rîmâ bnt. Ali Muhammed el-Kahtânî, *Eserü Mekâasidü's-Şeria fi Tahkiki't-Teâyüşü's-Silmi beyne'l-Müslim ve'l-Müste'men ve'z-Zimmî* (Mecelletü Câmîati'l-Melik Abdülaziz, el-Âdâb ve'l-Ulûmü'l-İnsâniyye, sy. 3), 390.

sokulmaya çalışılsa bile- şeriatı değil. Zira şeriat, Allah'ın kulları arasındaki adaleti, yaratıkları arasındaki rahmeti ve yeryüzündeki gölgesidir."¹³⁰

1.5.1. İslam Hukukunun Gayeleri Hakkında

Şer'i makasidın önemine binaen âlimler, bunun kısımlara ayrılması hususuna özel bir ihtimam göstermişlerdir. Eş-Şâtıbî, el-Muvâfakât adlı eserinde makasid konusuna şu sözlerle giriş yapmıştır: "Şeriatların vazedilmesi, sadece kulların hem dünya hem de ahiret maslahatlarını bir arada sağlamak içindir."¹³¹

Şâtıbî, Şari'in maksadını dört kısımda özetlemiştir:

Birincisi: Başlangıçta şeriatı koymada Şari'in maksadı.

İkincisi: idrak edilmesi için şeriatı koymada Şari'in maksadı.

Üçüncüsü: Gereğiyle mükellef kılmak için şeriatı koymada Şari'in maksadı.

Dördüncüsü: Mükellefin şeriatın hükümleri altına girmesinde Şari'in maksadı.

Âlimler, şer'i gayeleri gücü bakımından üçe ayırmışlardır: Zarurî Makasid, Hâcî Makasid ve Tahsînî Makasid. Zarurî Makasid: Dünya ve ahirette dinin ve dünyanın salâhı için mutlaka elde edilmesi gereken temel gayelerdir ki, yaratılmışların her iki âlemde mutlu olması buna bağlıdır. Hâcî Makasid: Üçlü taksimatın ikinci türüdür. Zarurî makasiddan sonra, tahsînî makasiddan önce gelir. Tahsînî Makasid: Zarurî ve hâcî makasidın altında yer alan, insanın durumunu güzelleştiren, yaşantısını en iyi şekilde tamamlayan ve dünya-ahiret saadeti kemale erdiren gayelerdir.¹³²

İmam Ebû Hâmid el-Gazzâlî, makasid mertebelerini ve şer'î külliyyatı bilinen üç mertebeye (zarurî, hâcî, tahsînî) ilk ayıran âlim kabul edilir. O şöyle der: "Maslahat, bizzat kendi gücü bakımından zaruretler mertebesinde olanlar, ihtiyaçlar mertebesinde olanlar ve tahsînât ile ilgili olanlar şeklinde kısımlara ayrılır."¹³³

¹³⁰ İbn Kayyim el-Cevziyye, *I'lâmü'l-Muvakkı'in an Rabbi'l-Âlemîn* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye), 3/11.

¹³¹ Ebû İshak İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât* (Dâr İbn Affân), 2/11.

¹³² eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 2/11.

¹³³ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye), 174.

Gazzâlî, Şâtıbî, İbn Âşûr ve diğerleri bu makasıdı beş ana başlıkta sınırlandırmışlardır: Dinin, canın, aklın, neslin ve malın korunması Zarûrât-ı Hamse.

Adalet, barışçıl bir arada yaşamının en önemli ilkelerinden ve ahlaki temellerindendir. İnsanın insanlığını tartan, onu hayvandan ayıran temel bir standarttır. Temel tezahürleri şunlardır: Fıtrat hakkı, özgürlük, eşitlik, adalet ve hoşgörü. Bu sebeple İmam İbn Âşûr, makasıd düşüncesinde adaletle büyük bir önem vermiş, onu İslam inanç, öğreti ve yasama sisteminin temel taşlarından biri olarak değerlendirmiştir. Zira adalet, genel teşri makasıdıyla ilgilidir. Adalet, inancın ve hayatın en önemli dayanaklarından; her meselede ispatı vaciptir ve gerçekleştirilmemesi zulümdür. Hayatın her alanında gerçekleşmedikçe iman kâmil derecesine ulaşamaz. Allah, kendi şeriatının temel şartlarından birinin adalet olduğunu tüm dünyaya göstermek için kendisine "el-Adl" ismini seçmiş ve bunu yüce sıfatlarından biri kılmıştır. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurur: "Antlaşma yaptığınız zaman Allah'ın ahdini yerine getirin ve Allah'ı üzerinize şahit tutarak pekiştirdikten sonra yeminleri bozmayın. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızı bilir."¹³⁴

Hız. Peygamber (s.a.v.) de her şeyin temeli olarak tam bir adalet tablosu sunmak üzere gönderilmiştir. İlâhi veya vaz'i tüm yasa ve kanunlar adaletle önem vermiştir. İyilik, adalet ve rahmet, Allah'ın terazisinde tevhidin ayrılmaz bir parçası karîni derecesine ulaşırken; zulüm ise Allah'ın şeriatında şirkin eşdeğeri konumuna gelir. Adaletin güzelliği fıtrata yerleşmiştir; zira heva ve hevesin galip gelmediği her nefis, adaletin tezahürlerinden ferahlık duyar.

Adalet, İslam ümmetinin inşasında dayandığı en önemli yapıtaşlarından ve barışçıl bir arada yaşamayı kuran temellerdendir. Onun ortadan kalkması, tıpkı bugün dünya genelinde görüldüğü gibi, milletleri dağıtır, parçalar ve savaş ateşini körükler. Bu ümmet, Hız. Peygamber'in (s.a.v.) vasiyetiyle hareket etmiş ve adaleti mülkünün ve yönetiminin temeli yapmıştır. Çünkü onlar adaletin etkilerini gözleriyle görmüşler; akliselim, bu emniyet, güven, hayır ve bereketin ancak adaletin bir meyvesi olduğuna delalet etmiştir.

İslam'da adalet sadece Müslümanlarla sınırlı değildir; onun sancağı altında yaşayan diğer din mensuplarını da kapsar. Devlet başkanının, zımmîlerin canlarını ve

¹³⁴ Nahl Suresi, 91.

mallarını koruması, namuslarını muhafaza etmesi ve inançlarına göre haram saydıkları konularda had cezalarını uygulaması konusunda İslami hükümleri dikkate alması gerektiği bildirilmiştir. İslam ve Müslümanlara onlarla ilişkilerini düzenleme zorunluluğu getirilmiş, savaş durumunda bile onlara karşı belli bir ahlak veya edep dairesinde davranılması emredilmiştir; düşmanlık, ihanet, cesede eziyet yapılamaz, ağaç kesilemez, bina yıkılamaz, çocuk, kadın ve yaşlılar öldürülemez. Sadece savaşanlarla savaşılr. İşte bu, İslam'ın güzelliğinin ve erdemlerinin zirvesidir.¹³⁵

İslam'ın gayelerini incelemenin ve araştırmanın pek çok önemi ve amacı vardır, bunlardan bazıları şunlardır:¹³⁶

1. Hayatın çeşitli alanlarında ve şeriatın farklı bölümlerinde, yasamanın (teşriin) illetlerini, hikmetlerini, cüzi-külli, genel-özel gayelerini ve hedeflerini ortaya çıkarmak.

2. Fakihin, hükmü anlama, belirleme ve uygulama konusunda kendisine yardımcı olacak makasid ışığında istinbat (hüküm çıkarma) yapmasını sağlamak.

3. Hüküm inşa etme sürecinde makasid ilmine dayanarak, farklı görüşleri koordine edip aralarındaki çelişkiyi gidererek fikhî ihtilafları, çekişmeleri ve mezhep taassubunu azaltmak.

4. Metnin zahirine tutunmak ile metnin ruhuna ve delaletine yönelmek şeklindeki iki özelliği; mananın metne, metnin de manaya zarar vermeyeceği bir şekilde uzlaştırmak. Böylece şeriatın çelişki ve ihtilaf barındırmayan tek bir nizam üzere işlemlerini sağlamak.

5. Şari'in maksadını bilmek, nassı doğru anlamaya yardımcı olur. Bu da, tümel bir hükmün cüz'iyata indirilmesinde genel maksadın anlaşılması yoluyla hidayete erme veya görünürde çelişen hususlar arasında tercih yapma bakımından hükmün olaylara doğru bir şekilde tatbik edilmesine katkı sağlar.

6. Bu sınıflandırma, kendilerinden güdülen maksada göre şer'î hükümlerin mertebelerini belirler. Zaruriyyat, haciyyata; haciyyat da tahsiniyyata öncelenir. Daha alt mertebede olan, daha üst mertebede olanı tamamlayıcıdır. Mesela tahsînî gibi alt

¹³⁵ el-Kahtânî, *Eseru Mekâsıdı's-Şeria fî Tahkîki't-Teâyüsi's-Silmî*, 398.

¹³⁶ Beşîr b. Mevlûd Cuhayş, *Fi'l-İctihâdi't-Tenzîlî* (Katar: Vezâretü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye), 83.

mertebede olan bir hüküm, eğer hâcî veya zarurî olana zarar verecekse dikkate alınmaz. Zarurî olana ise, ancak ondan daha önemli olan külli bir unsura zarar vermesi durumunda ihtilal verilebilir; örneğin dini korumak için cihatta can feda edilebilir.

1.5.2. Beş Temel Esasın Korunmasının Barışçıl Bir Arada Yaşamaya Etkisi

Birincisi: Dinin Korunması İslam, insanlar için inanç özgürlüğünü kabul etmiştir. Yani onları İslam'ı benimsemeye zorlamaz, her ne kadar onları İslam'a davet etse de. İslam'a davet etmek başka, ona ikrah başkadır; birincisi meşru, ikincisi ise yasaktır.¹³⁷ Zimmîler açısından İslam hukukunda yer alan temel kurallardan biri "Onları inandıkları dinle baş başa bırakmak" kuralıdır. İnanç özgürlüğü zimmîler için güvence altına alınmış bir haktır. Hatta bu hak o kadar açıktır ki, şayet Ehl-i Zimme için garanti edilmiş olmasaydı, zimme akdi meşru olmaz ve cevaz verilmezdi. Çünkü zimme akdi, zimmînin inancı üzere bırakılmasını ve dini sebebiyle kendisine müdahale edilmemesini içerir. Nitekim Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Necran halkına gönderdiği mektupta şöyle geçmektedir: "Necran ve çevresi için; malları, canları, dinî kurumları ve az olsun çok olsun elleri altında bulunan her şey üzerine Allah'ın civarı ve Allah'ın Resulü Nebi Muhammed'in zimmeti vardır."¹³⁸

İkincisi: Canın Korunması Dört mezhep imamı, kısas gerektiren bir durumda, katil olan zimmîye kısas uygulanması gerektiği konusunda ittifak etmişlerdir.

Üçüncüsü: Aklın Korunması Zimmî ve Müslüman, aklın varlık boyutuyla korunması, yani bilimin yayılması ve öğretilmesi yoluyla aklın muhafazası ilkesinde eşittir. İlim öğrenmeye teşvik eden ve onun faziletini anlatan nasslar burada sayılamayacak kadar çoktur; ancak şu ayet bize yeter: "De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Ancak akıl sahipleri öğüt alırlar."¹³⁹ Aklın yokluk yönünden korunması ise, bozulmasına yol açacak bir eksikliğin girmesini engellemektir. Bireyin aklına bir eksikliğin ve bozukluğun girmesi kısmi bir fesada yol açarken, toplumların ve ümmetin genel aklına böyle bir şeyin girmesi çok daha büyük bir fesattır.¹⁴⁰

¹³⁷ el-Kahtânî, *Eseru Mekâasidü's-Şerîa fî Tahkîkât-Teâyüşi's-Silmî*.

¹³⁸ el-Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye), 5/389.

¹³⁹ Zümer Suresi, 9.

¹⁴⁰ Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *Mekâasidü's-Şerîati'l-İslâmiyye* (Katar: Vezâretü'l-Evkâf ve's-Şüûnü'l-İslâmiyye), 3/238.

Dördüncüsü: Neslin Korunması Şeriat, zina suçunda zımmîye ceza verilmesini öngörmüştür. Bu, Hanefî, Hanbelî ve Şafîî mezheplerinin görüşüdür. Bu mezheplerin fakihleri, zımmîye de zina haddinin uygulanması gerektiği görüşündedirler. Delilleri ise Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "zina eden iki Yahudiyi recmetmesidir."¹⁴¹ Bu, zina haddinin Müslüman gibi zımmîye de uygulanmasının vacip olduğunu gösterir. Ayrıca zımmî, zimme akdiyle muameleler ve ukubat konusunda İslam hükümlerini kabul etmiş, zimme akdiyle dârüislam ehli olmuştur. Bu nedenle, şarap içme haddi hariç (çünkü o şarabın haram olduğuna inanmaz) tüm hadler ona uygulanır. Zâhirî mezhebi ise ona şarap içme haddinin de uygulanacağı görüşündedir.¹⁴² İftira suçuna gelince; zımmî, bir Müslüman erkeğe veya kadına zina iftirasında bulunursa ve suçun şartları oluşursa, zımmîye kazf haddi uygulanması vacip olur. Çünkü kazf haddinin uygulanması için iftira atanın Müslüman olması şart değildir. Bu, Hanefî, Maliki, Şafîî ve Hanbelî âlimlerinin görüşüdür.¹⁴³

Beşincisi: Malın Korunması Hırsızlık haddinin uygulanması için hırsızın Müslüman olması şart değildir. Hırsızlık ayetinin genelliğinden dolayı Müslümanın da gayrimüslimin de eli kesilir.¹⁴⁴ Eğer zımmî hırsızlık suçunu işlerse ve malı çalınan kişi Müslüman veya zımmî ise, suçun şartları da gerçekleşmişse, zımmîye had cezası vacip olur. Zira zımmî, zimme akdiyle İslam hükümlerini kabul etmiştir; dolayısıyla Müslümana uygulandığı gibi ona da hırsızlık haddi uygulanır. Eğer bir Müslüman, bir zımmîden hırsızlık yaparsa ve suçun rükünleri ve şartları gerçekleşirse, durumu tıpkı bir Müslümandan çalan Müslümanın durumu gibidir. İlim ehli arasında bu konuda hiçbir ihtilaf yoktur.¹⁴⁵

Fakihler sadece Ehl-i Zimme hakkındaki fikhî tespitlerle yetinmemiş, aynı zamanda Müslüman yöneticilere seslenerek onlara zımmîler hakkında iyi muamele tavsiyesinde bulunmuşlardır. İmam Ebû Yûsuf'un, Halife Hârûn Reşîd'e yazdığı mektupta onları gözetmesini, zulme uğramamaları, eziyet görmemeleri ve güçlerinin

¹⁴¹ el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Kitâbü'l-Menâkıb, Bâbu Kavillâhi "Ya'rifühû Kemâ Ya'rifühû Ebnâehûm", 3/3436.

¹⁴² Mansûr b. Yûnus el-Buhûtî, *Keşşâfü'l-Kınâ' an Metni'l-İknâ'* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye), 4/54.

¹⁴³ İbn Rüşd el-Kurtubî, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid* (Kahire: Dârü'l-Hadîs), 224.

¹⁴⁴ Alâeddin el-Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi' fî Tertîbi's-Şerâi'* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye), 7/67.

¹⁴⁵ İbn Kudâme el-Makdisî, *el-Muğnî* (Kahire: Mektebetü'l-Kâhire), 9/128.

yetmediği şeylerle mükellef tutulmamaları için durumlarını kontrol etmesini tavsiye etmesi bunun örneklerindendir.¹⁴⁶

Tüm dinlerde ve inanç sistemlerinde kabul edilen Zarûrât-ı Hamse, barış kültürünün temeli sayılır. Zira bu, her türlü barışın aslıdır ve o olmadan ne barış ne de selamet gerçekleşebilir; ne kişinin kendisiyle barışı, ne komşusuyla barışı, ne bireyler arası barış, ne gruplar arası barış, ne de milletler arası barış sağlanabilir. "Silm", bu dinin külli manalarının idrak edilmesinin imkânsız olduğu anahtar kavramlardandır. O; inanç, ibadet, muameleler ve uluslararası ilişkilerin anahtarlarından biridir. Kur'ani vizyona göre, tevhid ilkesiyle bağlantılı olarak barışın ve selametın özü, insani bir hak olma manasını aşarak şer'î bir zorunluluk, insani imar ve istihlaf emanetinin doğruluğu için temel bir zaruret haline gelir. Çünkü İslam dini, insana haklarını vermeden önce, o insanın inancını tevhid ilkesi üzerine bina etmiş, gerçeklik, hakikat, âlem, hayat ve canlılara dair bakış açısını şekillendiren tevhid inancından hareketle onu vicdani olarak özgürleştirmiştir.¹⁴⁷

İslam'ın teşri menheci, bu maslahatları gözetmek için iki temel yol izler: Birincisi: Bu maslahatların oluşmasını sağlayan ve varlıklarını güvence altına alan hükümler koymak. İkincisi: Bu maslahatları koruyan, muhafaza eden, kollayan, onlara saldırılmasını veya zarar verilmesini engelleyen, telef edildiklerinde veya saldırıya uğradıklarında tazminatı garanti eden hükümler koymak. Böylece insan hakları, gereken kuralların tesis edilmesi yoluyla korunmuş ve muhafaza edilmiş olur.¹⁴⁸

1.6. Barışçıl Bir Arada Yaşamaya Dair Fıkḥî Uygulamalar

1.6.1. Mali Muamele Hükümleri

İslam'da malın büyük bir önemi vardır. Zira mal, hayatın sinir sistemidir; ekonomik büyümeye, birey ve toplumun ihtiyaçlarının karşılanmasına yardımcı olur. Öneminden dolayı İslam, malın korunmasını emretmiş, israf edilip telef edilmesini haram kılmıştır. Aynı şekilde, insanların mallarını haksız yere müsadere ederek onlara zulmetmeyi de yasaklamış ve Yüce Allah şöyle buyurmuştur: " Mallarınızı aranızda

¹⁴⁶ Ebû Yûsuf el-Ensârî, *el-Harâc* (el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs), 13.

¹⁴⁷ Muhammed el-Müntâr, *İkâmetü's-Silmi fi's-Siyâkı'l-Muâsır: Mebâdîü't-Te'sîl ve Âliyyâtü't-Ta'zîz* (Mecelletü't-Te'vîl, er-Râbitatü'l-Muhammediyye li'l-Ulemâ, Merkezü'd-Dirâsâtü'l-Kur'âniyye, sy. 5, 2020), 325-326.

¹⁴⁸ eş-Şâtibî, *el-Muvâfakât*, 3/120.

haksızlıkla yemeyin. Bile bile, günaha saparak, insanların mallarından bir kısmını yemeniz için onun bir parçasını yetkililere aktarmayın."¹⁴⁹ Bu ayetin tefsirinde Yüce Allah'ın şöyle demek istediği belirtilir: "Birbirinizin malını batıl yollarla yemeyin." Yüce Allah, kardeşinin malını batıl yolla yiyeni, kendi malını batıl yolla yiyen gibi saymıştır. Batıldan kasıt, malı haklı bir gerekçe olmaksızın yemektir.¹⁵⁰ Bunun sebebi, insanların mallarını yemenin ve onlara saldırmanın, aralarında kin ve düşmanlığın yayılmasına yol açmasıdır. Bu yüzden İslam; hile, sahtekârlık, siyasi-idari-ilmi veya dini nüfuzun kötüye kullanılması, aldatma, aşırı fahiş fiyat, hile, şarlatanlık, büyücülük ve kâhinlik gibi yollarla insanların mallarını korumak maksadıyla batıl yollarla mal yemenin tüm şekillerini haram kılmıştır.¹⁵¹

1.6.2. Gayrimüslimlerle İlgili İslami Mali Mevzuat

İslam, şariat kurallarıyla uyumlu olan çeşitli alışverişleri, şirketleri, mudarabaları ve icareleri meşru kılmıştır. Bu ve benzeri akitler, İslam'ın insanların harcama yapabilmeleri ve kazanabilmeleri için onlara geçim yolları sağlama konusundaki hassasiyetini teyit eder. Bu durum, ihtiyaç ve gereksinimlerin karşılanmasına katkı sağlar, gıda ve ekonomi güvenliğini tesis eder, sosyal güvenliğe olumlu yansır ve toplumun çeşitli yönlerden istikrarını ve yükselişini sağlar.

Malın korunmasının iki yönü vardır: Malın varlık yönünden korunması, tedavülünün sağlanması, çekişme, husumet ve zarar ortamlarından uzak tutulması ile adaletli bir şekilde yaratılış amacına uygun yere konulması. "Ey iman edenler! Belirlenmiş bir süre için birbirinize borçlandığınız zaman onu yazın."¹⁵² ve "Onlar, harcadıklarında ne israf ne de cimrilik edenlerdir. Onların harcaması, bu ikisi arası dengeli bir harcamadır."¹⁵³

Hırsızlık haddinin uygulanması için hırsızın Müslüman olması şart değildir. Hırsızlık ayetinin genelliğinden ötürü Müslümanın da gayrimüslimin de eli kesilir.¹⁵⁴

¹⁴⁹ Bakara Suresi, 188.

¹⁵⁰ Ebû Ca'fer et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân* (Kahire: Dâr Hecer, 1. bs., 2001), 3/549.

¹⁵¹ Nüreddin b. Muhtar el-Hâdimî, *İlmü'l-Mekâasıd-ş-Şer'iyye* (Mektebetü'l-Ubeykân, 1. bs., 2001), 176.

¹⁵² Bakara Suresi, 282.

¹⁵³ Furkân Suresi, 67.

¹⁵⁴ İbn Rüşd el-Kurtubî, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*, 2/373.

Hiz. Peygamber'den (s.a.v.) Şöyle rivayet edilmiştir: "Kim bir muâhede yani; antlaŐmalđ gayrimüslimlere zulmeder veya ona gücünün yetmeyeceği bir Şeyi yüklerse, ben Kıyamet günü onun hasmıyım."¹⁵⁵ Başka bir hadiste de Şöyle buyurmuştur: "Kim bir zımmiye eziyet ederse ben onun düŐmanıyım. Ben kimin düşmanı olursam, Kıyamet günü onunla hesaplaŐırım."¹⁵⁶

Hiz. Peygamber'in (s.a.v.) Necran halkına verdiği ahitnamede Şöyle geçer: "Necran ve çevresi halkı için Allah'ın koruması ve Resulü Muhammed'in zimmeti vardır. Malları, canları, toprakları, dinleri ve diğer işleri; mevcut olanları veya olmayanları, heyetleri, piskoposlukları ve manastırları üzerinde kalacaktır. Onlardan hiğbiri bir başkasının zulmü ve suğu yüzünden cezalandırılmaz. Onlar, cahiliye devrindeki gibi faiz almayacaklar ve kan davası gütmeyeceklerdir.)."¹⁵⁷ Müslümanlar bu Nebevi yöntemi söz ve eylem olarak benimsemiŐlerdir. Hiz. Ömer, hilafeti döneminde valilerine Ehl-i Zimme'yi gözetmelerini vasiyet eder, onlara iyi davranıldığından emin olmak için gelen heyetlere onların durumunu sorardı. Nitekim Taberi'nin tarihinde rivayet ettiğine göre Hiz. Ömer, Basra heyetine: "Belki de Müslümanlar Ehl-i Zimme'ye eziyet veriyorlardır?" diye sormuŐ, onlar da: "Biz Müslümanların ahde vefasından başka bir Şey bilmiyoruz" diye cevap vermişlerdir.¹⁵⁸

1.6.3. Gayrimüslimlerle Mali Muamele Şekillerinden Bazıları

Müminlerin annesi Hiz. Âişe (r.a.) Şöyle rivayet etmiştir: Resûlullah (s.a.v.), zırhı ailesinin nafakası karşılığında bir Yahudide rehin iken vefat etmiştir.¹⁵⁹

Şeyh Abdülaziz b. Bâz'a Şu soru sorulmuŐtur: "Bir Müslümanın, koyun yetiŐtiriciliđi, ticareti veya başka bir ticarette bir Hristiyanla ortak olması caiz midir?" Şöyle cevap vermiştir: "Bir Müslümanın, koyun, tarım veya başka bir mal konusunda bir Hristiyanla veya diğer kâfirlerle ortaklık kurması, ortada bir velayet olmaması Şartıyla aslen caizdir. Bu sadece tarım, hayvancılık veya benzeri bir malda

¹⁵⁵ Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, Kitâbü'l-Harâc ve'l-İmâra ve'l-Fey', Bâb fî TaŐîri Ehli'z-Zimme İza İhtelefû bi't-Ticârât, Hadis No: 3052.

¹⁵⁶ Celâleddin es-Süyûtî, *el-Câmiu's-Sağîr min Hadisi'l-BeŐîri'n-Nezîr* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye), 2/473.

¹⁵⁷ Ebû Yûsuf el-Ensârî, *el-Harâc*, 72.

¹⁵⁸ et-Taberî, *Târihu'r-Rusul ve'l-Mülûk* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle), 4/218.

¹⁵⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Mısır: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1. bs., 1380-1390), 8/151, Hadis No: 4467.

yardımlaşmadır. Bir grup ilim ehli şu şartı koşmuştur: Bu işi bizzat Müslümanın üstlenmesi gerekir, yani tarım veya hayvancılıktaki fiili işleri Müslüman yapmalı, kâfir bunu tek başına üstlenmemelidir; zira ona güvenilmez. Bunda bir tafsil vardır: Eğer bu ortaklık, Allah'ın haram kıldığı bir şeyi yapmaya, farz kıldığı bir şeyi terk etmeye veya İslam dışı bir bağlılığa sürüklüyorsa, yol açacağı fesat sebebiyle bu ortaklık haram olur. Ancak böyle bir duruma yol açmıyorsa ve Müslüman bizzat ilgilenip aldatılmamak için özen gösteriyorsa, bunda bir beis yoktur. Her halükârda, kişinin bu tür bir ortaklıktan uzak durması ve dinini, malını güvence altına almak için başkalarıyla değil de Müslüman kardeşleriyle ortaklık kurması daha evladır. Dindeki düşmanla ortaklık kurmak, kişinin ahlakı, dini ve malı için bir tehlike barındırır. Mümin için her durumda en iyisi, dinini, namusunu ve malını korumak ve dindeki düşmanın hıyanetinden sakınmak amacıyla -bunu gerektirecek bir zaruret ve ihtiyaç olmadığı sürece- bu işten uzak durmaktır. Eğer böyle bir zaruret varsa, yukarıda belirtilen şartlara riayet edilerek yapılmasında bir sakınca yoktur. Yani: Dinine, namusuna veya malına bir zarar gelmemesi şartıyla ve bizzat kendi ilgilenmesi şartıyla caizdir. Böyle yapması onun için daha ihtiyatlıdır; işi kâfir üstlenmemeli, ortaklığı ve oradaki işleri Müslüman veya her ikisi adına bir Müslüman yürütmelidir."¹⁶⁰

Kuveyt Fıkıh Ansiklopedisi'nde şöyle geçmektedir:¹⁶¹ Fakihler, kâfirin Müslümana hizmet etmesinin caiz olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Aynı şekilde, bir Müslümanın belirli bir işi yapmak üzere kendisini kâfire icara vermesinin örneğin elbise dikmek, ev inşa etmek, toprak sürmek vb. caiz olduğu hususunda da ittifak etmişlerdir. Çünkü Hz. Ali (r.a.), her kova su karşılığında bir hurma almak üzere kendisini bir Yahudiye işçi olarak kiralamış, bunu Hz. Peygamber'e (s.a.v.) haber vermiş, Hz. Peygamber de bunu reddetmemiştir. Ayrıca zimmetteki işi yapacak olan kişi, bu işi bir başkasına yaptırma imkânına da sahiptir. Öte yandan âlimler, Müslümanın yapması caiz olmayan şarap sıkma, domuz çobanlığı yapmak vb. bir iş için kendisini kâfire kiralayamayacağı konusunda da ittifak etmişlerdir.

Abdülhakîm Ahmed Muhammed Osman'ın makalesinde ulaştığı sonuçlara göre; Müslümanlarla muharip olan kimselerle muamelede bulunmak caiz değildir. Yani,

¹⁶⁰ *Fetâvâ Nûrun ale'd-Derb*, 1/294 (Mevkiu'l-İslâm Suâl ve Cevâb, 21 Nisan 2009).

¹⁶¹ *Hukmu't-Teâmül maa'l-Küffâr Bey'an ve Şirâen ve İcâraten ve Ğayrihâ* (Mevkiu İslâm Web, 27 Şubat 2014).

kavmi ile Müslümanlar arasında fiili bir savaş bulunan kimseyle hiçbir şekilde muamele yapılamaz.

Bir Müslüman, zımmî ve müste'men ile, inancına ve egemenliğine zarar vermeyen pek çok konuda muamelede bulunabilir. Bunların en önemlileri şunlardır:

1- bey' ve şirâ gayrimüslimlerle muamelede bulunmak caizdir; zira bunlar dünyevi işlerdir. Müslüman kölenin, Mushaf'ın veya silahın gayrimüslime satılması veya Müslümana şarap ve domuz satılması gibi bazı özel durumlar hariç, satıcının veya alıcının Müslüman olması şart koşulmaz.

2- Müslümanlar arasında yapılan şer'î şartlarına uymak kaydıyla, gayrimüslimle şirket ve ortaklık kurmak caizdir.

3- Gayrimüslimin yapması mubah olan konularda, Müslümanın gayrimüslimi işe alması caizdir.

4- İslam aleyhine bir şüphesi yoksa ve Müslümanlar hakkında iyi düşüncelere sahipse Tıp ve ilim öğretimi için gayrimüslimden ücret mukabili yararlanmak caizdir. Ancak istenen işe uygun ve salih bir Müslüman varsa, hayat yükünü hafifletmek için öncelikle onu seçmek daha evladır.

5- Gayrimüslimin yapması caiz olan her türlü akit ve tasarrufta, Müslümanın gayrimüslimi kendisine vekil tayin etmesi caizdir. Ancak Müslüman bir kadının nikahını kabul etme veya Müslüman için şarap ve domuz satın alma konularında onu vekil tayin etmek sahih değildir. Müslümanın, gayrimüslimin vekili olması da caizdir.

6- Mubah olan şeylerde Müslüman ile gayrimüslim arasında ariyet caizdir.¹⁶² Çünkü Müslüman gayrimüslime ödünç verdiğinde bu onu İslam'a ısıdırabilir; Müslüman ödünç aldığı anda ise ihtiyacını gidermiş olur.

7- Şeriata aykırı olmamak veya Müslümanı ve İslam devletini zillete düşürmemek kaydıyla Müslüman ile gayrimüslim arasında karz caizdir. Ancak İslam devletinin, küfür devletlerinden borç almaktan kaçınması daha evladır.

¹⁶² Ariyet; mülkiyeti elde kalmak şartıyla bir malın menfaatinden faydalanılmasını mubah kılan şer'î bir akitir. Başka bir ifadeyle; ödünç verenin başka bir ödünç alana, kullanımdan sonra aynen iade edilmesi şartıyla karşılıksız olarak bir eşyayı kullanması için vermesidir.

8- Gayrimüslimin Müslümana vakıf yapması caiz olduğu gibi, Müslümanın da zımmî olan gayrimüslime vakıf yapması caizdir.¹⁶³ Şart şudur: Vâkıfın masiyet kastı olmamalı ve vakfedilen şey zımmînin mülk edinebileceği bir şey olmalıdır. Müste'men için ise caiz değildir, zira müste'menin malı zevale mahkumdur.

9- Müslüman ile gayrimüslim arasında mubah olan hususlarda hibe caizdir; zira bu maddi muameleler babındandır.¹⁶⁴

10- Gayrimüslimin Müslümana vasiyeti caiz olduğu gibi, Müslümanın ona vasiyeti de caizdir; çünkü bu da maddi muameleler kısmındandır.¹⁶⁵

1.6.4. Sosyal Muamele Hükümleri

İslam dini, hayır, kemal ve ihsan dinidir. Mezhepleri ve meşrepleri ne olursa olsun tüm insanlarla güzel söz söylemeye ve iyi muamelede bulunmaya çağırmıştır. Aynı şekilde husumeti, fücuru, düşmanlığı, kini, söz ve eylemde çirkinliği ve fuhşiyatı yasaklamıştır. Bir Müslüman, Müslüman olsun veya olmasın herkese karşı bu köklü değerlere bağlı kalır. Yüce Allah şöyle buyurur: "İnsanlara güzel söz söyleyin...."¹⁶⁶ Es-Sa'dî bu ayetin tefsirinde şöyle der: "İnsan, malıyla her insana yetemeyeceği için, her yaratılana iyilik yapabilmesini sağlayacak bir şeyle, yani sözle ihsanla emrolunmuştur. Bu durum, kâfirlere dahi olsa insanlara kötü söz söylemenin yasaklanmasını da kapsar."¹⁶⁷ Gayrimüslimlerle ilişkilerdeki sosyal boyut; sosyal ahlak ve düzenlemelerin dikkate alınması, rollerin, otoritelerin ve merkezlerin belirlenmesi, her hak sahibinin hakkının teslim edilmesi ve her bağlamda yerli yerinde hareket edilmesi gibi Kur'an-ı Kerim'de mucizevi ve eşsiz bir şekilde dizayn edilen,

¹⁶³ Vakıf; sözlükte "hapsetmek" ve "menetmek" demektir. İstilahta ise, "bir malın (akar veya arazi gibi) aslını alıkoyup (habsedip), ondan elde edilecek faydayı bir hayır yoluna tasadduk etmektir." Öyle ki malın aslı vakfedilmiş olarak kalır ve hiç kimseye satılması veya mülk olarak devredilmesi caiz olmaz.

¹⁶⁴ Hibe; bir kişinin (vâhib.) kendisine ait bir malı karşılıksız olarak başkasına (mevhûb leh) bağışlamasıdır.

¹⁶⁵ Vasiyet; kişinin ölümünden sonra malının bir kısmının karşılıksız (teberru) verilmesi veya belirli tasarrufların yerine getirilmesi emridir; vefatından sonra kişinin iradesine uygun olarak terekesinin bir kısmını dağıtma vesilesi sayılır.

¹⁶⁶ Bakara Suresi, 83.

¹⁶⁷ Abdurrahman b. Nâsır es-Sa'dî, *Teysirü'l-Kerîmî'r-Rahmân fî Tefsiri Kelâmi'l-Mennân*, nşr. Abdurrahman b. Muallâ el-Lüveyhık (Müessesetü'r-Risâle, 1. bs., 2000), 57.

ardından Efendimiz Resûlullah'ın (s.a.v.) sünnetinde beyan edilen özelliklerde kendini gösterir.¹⁶⁸

1.6.4.1. İslam Toplumunda Gayrimüslimlerin Kısımları

İslam toplumunda gayrimüslimler dört sınıfa ayrılır:¹⁶⁹

Birinci Sınıf: Ehl-i Harb: Kendi devleti ile İslam devleti arasında savaş bulunan kişidir. Ne zimmeti ne de ahdi vardır. Eş-Şevkânî şöyle der: "Harbî: Zimmeti ve ahdi olmayan kimsedir."

İkinci Sınıf: Ehl-i Zimme: Müslümanların zimmeti altında yaşayan gayrimüslimlerdir. Ehl-i Zimme'nin hükmü, (inanç, ibadet, evlilik, boşanma, yiyecek ve içecekler gibi kendi hallerine bırakıldıkları alanlar hariç) İslami hükümlere tabi olmalarıdır. Onların, Müslümanlardan kendilerine zarar vermemelerini isteme ve himaye edilme hakları vardır. İbnü'l-Esîr şöyle der: "Müslümanların ahbine ve emanına girdikleri için onlara Ehl-i Zimme denilmiştir."¹⁷⁰

Üçüncü Sınıf: Muâhed: Kendisiyle Müslümanlar arasında bir mütareke antlaşması bulunan gayrimüslimdir. İbn Battâl şöyle der: "Muâhed: Kendisiyle İmam arasında bir antlaşma ve mütareke bulunan kişidir."

Dördüncü Sınıf: Ehl-i Emân: İslam beldelerine yerleşmek kastı olmaksızın dışarıdan gelen kimsedir. Bunlar dört kısımdır: Elçiler, tüccarlar, kendilerine İslam ve Kur'an sunuluncaya kadar eman dileyenler dilerlerse İslam'a girerler, dilerlerse ülkelerine dönerler ve ziyaret vb. bir ihtiyaç talep edenler. Bunların hükmü, hicrete zorlanmamaları ve öldürülmemeleridir.

Yukarıdaki sınıflandırmadan, harbî ile Müslümanlara hiçbir kötülük yapmayan diğer gruplar arasındaki fark açıkça görülmektedir. Dolayısıyla onların, Âlemlerin

¹⁶⁸ Muhammed el-Müntâr, *İkâmetü's-Silmi fi's-Siyâkı'l-Muâsır: Mebâdiü't-Te'sîl ve Âliyyâtü't-Ta'zîz* (Mecelletü't-Te'vîl, er-Râbitatü'l-Muhammediyye li'l-Ulemâ, Merkezü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, sy. 5, 2020).

¹⁶⁹ Fehd Âmir el-Acemî, *el-Alâkâtü'l-İnsâniyye beyne'l-Müslimîn ve Gayri'l-Müslimîn ve Eseru Zâlike alâ'd-Da'veti'l-İslâmiyye* (Kuveyt: Külliyyetü't-Terbiyyetü'l-Esâsiyye bi'l-Hey'eti'l-Âmme li't-Ta'limi't-Tatbîkî), 13.

¹⁷⁰ Mecdüddin İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *en-Nihâye fi Garîbi'l-Hadîs*, nşr. Tâhir Ahmed ez-Zâvî ve Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979), 2/168.

Rabbinin kendilerine garanti ettiği ve Müslümanların uymasını zorunlu kıldığı pek çok hakları vardır.

1.6.4.2. Gayrimüslimlerle Sosyal Muamele Hükümlerine İlişkin Meseleler

İnsan Onurunun Korunması: İslam'ın nazarında insanlar tarağın dişleri gibi eşittirler ve hepsi insanlık ailesinin çocuklarıdır. İslam, istisna veya ayırım gözetmeksizin hepsine yaşama ve onur hakkını sağlar. Yüce Allah şöyle buyurur: "Andolsun ki biz, Âdemoğullarını mükerrem kıldık, onları karada ve denizde taşıdık, onlara helal rızıklar verdik ve onları yarattıklarımızın birçoğundan üstün kıldık.." ¹⁷¹

İnsanlık ailesinin fertlerinde görülen renk, ırk ve dil farklılıkları, Yüce Allah'ın delillerinden biridir. Yüce Allah şöyle buyurur: "Göklerin ve yerin yaratılması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olması da O'nun ayetlerindendir. Şüphesiz bunda bilenler için ibretler vardır.." ¹⁷²

Bu farklılık, çatışma ve inkâr sebebi değil; aksine Kur'an-ı Kerim'in ifade ettiği gibi, tanışma, dayanışma, hayır ve takva üzere yardımlaşma sebebidir: "Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık, tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır.." ¹⁷³

İslam'ın tüm ilkeleri, öğretileri ve değerleri, insan onuruna saygı duyma, onu koruma ve kollama, insanın bu keramete olan inancını derinleştirme üzerine kuruludur. İslami risalet birinci derecede insanın saadetini ve ıslahını hedeflediğine, ona fayda sağlayıp ondan zararı uzaklaştırmayı amaçladığına göre; bu şerefli hedefler, tüm ahlaki boyutları ve hukuki manalarıyla insana verilen onurun zirvesidir. İslam, mensuplarına gayrimüslimlerin onurunu korumalarını, duygularını dikkate almalarını emretmiş ve onların hislerini incitmeyi yasaklamıştır. Yüce Rab şöyle buyurur: "İçlerinden zulmedenler hariç, Ehl-i Kitap ile ancak en güzel olan yolla mücadele edin ve deyin ki: 'Bize indirilene de size indirilene de inandık. Bizim

¹⁷¹ İsrâ Suresi, 70.

¹⁷² Rûm Suresi, 22.

¹⁷³ Hucurât Suresi, 13.

İlahımız da sizin İlahınız da birdir ve biz O'na teslim olmuşuzdur."¹⁷⁴ Yine Yüce Allah şöyle buyurur: "Onların, Allah'tan başka taptıklarına sövmeyin ki, onlar da cehaletle taşkınlık ederek Allah'a sövmesinler. Böylece her ümmete kendi işlerini süslü gösterdik. Sonra onların dönüşü Rablerinedir. O, yapmakta oldukları şeyleri onlara haber verecektir."¹⁷⁵

İnsan onurunu koruma prensibi, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ölmüş olsalar dahi gayrimüslimlere yönelik tavrında da açıkça görülmektedir. Câbir b. Abdullah'tan (r.a.) şöyle rivayet edilmiştir: Yanımızdan bir cenaze geçti, Hz. Peygamber (s.a.v.) o cenaze için ayağa kalktı, biz de onunla birlikte kalktık. "Ey Allah'ın Resulü! O bir Yahudi cenazesi?!" dedik. Şöyle buyurdu: "Cenaze gördüğünüzde ayağa kalkın."¹⁷⁶ İşte bu yüzden İslam, eylem ve söylemleriyle insanları hidayete erdirmeyi ve onları karanlıklardan aydınlığa çıkarmayı hedefleyen bir rahmet ve adalet dinidir.¹⁷⁷

Müslüman ile Gayrimüslim Arasındaki Muhabbetin Hükümü: Şüphesiz sevgi ve meveddet, insanda fitri ve doğal iki unsurdur ve pek çok sebebi vardır. Bunlardan bazıları şunlardır: Müslüman bir babanın, babalık fitratı gereği gayrimüslim çocuğunu sevmesi; Müslüman bir çocuğun, babası olduğu için gayrimüslim babasını sevmesi; Müslüman bir kardeşin gayrimüslim kardeşini sevmesi; Müslüman bir erkeğin, Ehl-i Kitap bir kadınla evlendiğinde hem onu hem de tüm akrabalarını sevmesi. Resûlullah (s.a.v.) bu konuda bizim örneğimizdir; o, amcası Ebû Tâlib'i çok severdi. Çünkü Allah onu kâfirlere dahi olsa âlemlere rahmet olarak göndermişti. Ancak bu sevgi ve merhametin yanında, kâfirleri sevmeyi, onlara meveddet ve muvalat beslemeyi yasaklayan ayetler de bulunduğunu görürsün. Yüce Allah şöyle buyurur: "Allah'a ve ahiret gününe inanan hiçbir kavmin; babaları, oğulları, kardeşleri yahut akrabaları olsalar bile Allah'a ve Resulüne düşman olan kimselerle dostluk kurduğunu göremezsin...."¹⁷⁸

¹⁷⁴ Ankebût Suresi, 46.

¹⁷⁵ En'âm Suresi, 108; Ali Ahmed Ebû Havrân, "Hel İntakasa'l-İslâm mine'l-Kerâmeti'l-Beşeriyye?!", El-Cezire web sitesinde yayınlanan makale, Tarih: 27-01-2019.

¹⁷⁶ el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî* (Dimaşk: Dâr İbn Kesîr ve Dârü'l-Yemâme, 5. bs., 1414 -1993), 1/441, Hadis No: 1249; Müslim, *Sahîhu Müslim*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1374 -1955), 2/660, Hadis No: 960.

¹⁷⁷ Ali Ahmed Ebû Havrân, "Hel İntakasa'l-İslâm mine'l-Kerâmeti'l-Beşeriyye?!", El-Cezire web sitesinde yayınlanan makale, Tarih: 27-01-2019.

¹⁷⁸ Mücâdele Suresi, 22.

Yüce Allah şöyle buyurur: "Ey iman edenler! Eğer küfrü imana tercih ediyorlarsa, babalarınızı ve kardeşlerinizi veliler edinmeyin. Sizden kim onları veli edinirse, işte onlar zalimlerin ta kendileridir."¹⁷⁹ Nuh'un (a.s.) dilinden ise şöyle buyurulmuştur: "Nuh, ayrı bir yerde olan oğluna seslendi: 'Yavrucuğum! Bizimle beraber gemiye bin, kâfirlerle beraber olma!'"¹⁸⁰ Burada bir babanın oğlunun üzerine titremesi ve onun cehenneme girmesinden korkması açıkça görülmektedir. Aynı şekilde Resûlullah (s.a.v.) de amcası Ebû Tâlib'i sevmiş, akrabalığından ötürü ona meveddet göstermiştir. Tâ ki şu ayet inene kadar: "Şüphesiz sen sevdiğin kimseyi hidayete erdiremezsin. Ancak Allah dilediğini hidayete erdirir. O, hidayete erecekleri daha iyi bilendir."¹⁸¹

Âlimlerin cumhuru, bu ayetin Ebû Tâlib hakkında indiği hususunda icma etmiştir. Müslim'in Sahih'inde Ebû Hureyre'den (r.a.) nakledilen rivayete göre: Resûlullah (s.a.v.) amcasına vefatı anında: "Ey amcacığım! Lâ ilâhe illallah de ki Kıyamet günü senin lehine şahadet edeyim" dedi. Ebû Tâlib bunu kabul etmedi. Bunun üzerine Allah "Şüphesiz sen sevdiğin kimseyi hidayete erdiremezsin. Ancak Allah dilediğini hidayete erdirir. O, hidayete erecekleri daha iyi bilendir" ayetini indirdi.¹⁸² Yüce Allah, Peygamberini (s.a.v.) bu sevgi ve hüznünden dolayı kınamamış; ancak hidayetin Allah'ın elinde olduğunu, o hidayeti kimin kabul edip kimin reddedeceğini ancak O'nun bildiğini haber vermiştir. Zira hidayet, sadece Yüce Allah'ın bildiği kevnî kaderdendir. Müslüman kişi, kâfir evladını babalık şefkatiyle sever, ancak ondaki inanca buğzeder. Bir evlat da kâfir babasını sever ve Allah'ın şeriatına aykırı olmayan hususlarda ona itaat eder.

Gayrimüslimlerin Tahiyyesine Karşılık Vermenin Hükümü: Yüce Allah şöyle buyurur: "Size bir selâm verildiğinde, ya daha güzeli ile karşılık verin ya da aynısıyla iade edin. Şüphesiz Allah, her şeyin hesabını hakkıyla tutandır."¹⁸³ Kur'an, İbrahim'in (a.s.) babası için bağışlanma dilemesini ve ona selam vermesini zikrederek şöyle

¹⁷⁹ Tevbe Suresi, 23.

¹⁸⁰ Hûd Suresi, 42.

¹⁸¹ Kasas Suresi, 56.

¹⁸² Müslim, *Sahihu Müslim*, 1/55, Hadis No: 25.

¹⁸³ Nisâ Suresi, 86.

buyurmuştur: "Dedi ki: Selâm üzerine olsun. Senin için Rabbinden mağfiret dileyeceğim. Şüphesiz O, bana karşı çok lütufkârdır."¹⁸⁴

Allah'ın müminleri vasıflandırdığı özelliklerden biri de şudur: "Onlar boş söz işittikleri zaman ondan yüz çevirirler ve: 'Bizim işlerimiz bize, sizin işleriniz size. Selâm üzerinize olsun; biz cahilleri muhatap almayı istemeyiz' derler."¹⁸⁵ Rahmân'ın kullarının vasıflarından biri de şudur: "Rahmân'ın kulları, yeryüzünde vakar ve tevazu ile yürüyen kimselerdir. Cahiller onlara laf attıkları zaman, 'Selâm' der geçerler."¹⁸⁶

Eyyûb, İbn Ebî Müleyke'den, o da Hz. Âişe'den (r.a.) şöyle nakleder: Bir grup Yahudi Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yanına girerek: "es-Sâmu aleyk yani; ölüm üzerine olsun" dediler. Hz. Âişe onlara lanet etti. Bunun üzerine Peygamber (s.a.v.): "Sana ne oluyor?" buyurdu. Hz. Âişe: "Ne dediklerini duymadın mı?" dedi. Peygamber (s.a.v.): "Benim ne dediğimi duymadın mı? 'Ve aleyküm' dedim" buyurdu.¹⁸⁷ İbn Şihâb, Urve b. Zübeyr'den, o da Hz. Peygamber'in (s.a.v.) eşi Hz. Âişe'den (r.a.) şöyle nakleder: Hz. Âişe dedi ki: Bir grup Yahudi, Peygamber'in (s.a.v.) yanına girip: "es-Sâmu aleyküm" dediler. Bunu anladım ve: "Ölüm ve lanet sizin üzerinize olsun" dedim. Resûlullah (s.a.v.) buyurdu ki: "Sakin ol ey Âişe! Şüphesiz Allah, her işte rıfkı sever." Dedim ki: "Ey Allah'ın Resulü! Ne dediklerini duymadın mı?" Resûlullah (s.a.v.): "Ben 'Ve aleyküm' dedim ya!" buyurdu.¹⁸⁸

İmam Nevevî, gelen hadislere dayanarak onlara "Ve aleyküm" veya sadece "Aleyküm" diyerek karşılık vermenin vacip olduğunu belirtmiş ve şöyle demiştir: "Mezhebimizde zikrettiğimiz bu görüş, âlimlerin çoğunluğunun ve Selef'in geneline ait bir görüştür."¹⁸⁹

Muhammed Reşîd Rızâ, "Size bir selâm verildiğinde, ya daha güzeli ile karşılık verin ya da aynısıyla iade edin..." ayetini tefsir ederken şöyle demiştir: Katâde ve İbn Zeyd'den rivayet edildiğine göre, tahiyyeye daha güzeliyle cevap vermek

¹⁸⁴ Meryem Suresi, 47.

¹⁸⁵ Kasas Suresi, 55.

¹⁸⁶ Furkân Suresi, 63.

¹⁸⁷ el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Kitâbü'l-Cihâd ve's-Siyer, 3/1073, Hadis No: 2777.

¹⁸⁸ el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Kitâbü İstîtâbeti'l-Mürteddîn ve'l-Muânidin ve Kitâlihîm, 6/2539, Hadis No: 6528.

¹⁸⁹ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî alâ Sahîhi Müslim* (Beyrut: Dâr İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2. bs., 1392), Kitâbü's-Selâm, 14/145.

Müslümanlar içindir; aynıyla iade etmek ise Ehl-i Kitap içindir. Bir başka görüşe göre genel olarak kâfirler içindir. Ancak ne ayetin lafzında ne de sünnette böyle bir ayrıma dair bir delil yoktur. İbn Cerîr, İbn Abbâs'tan (r.a.) şöyle rivayet etmiştir: "Allah'ın mahlukatından biri sana selam verdiğinde, mecusi dahi olsa onun selamını al. Zira Allah şöyle buyurur: "Size bir selâm verildiğinde, ya daha güzeli ile karşılık verin ya da aynısıyla iade edin."¹⁹⁰

Gayrimüslimler İçin Mesken Hürmeti: Zimmîler mesken dokunulmazlığına sahiptir; onların izni ve rızası olmadan hiç kimse evlerine giremez. Çünkü kişinin meskeni, onun sırlarının bulunduğu, aile fertleriyle birlikte özel hayatını yaşadığı ve mallarının bulunduğu yerdir. Dolayısıyla bu mekânın, hiç kimsenin ihlal edemeyeceği ve saldıramayacağı bir dokunulmazlığa sahip olması doğaldır. Kişinin meskeninin mahremiyetine saldırmak, bizzat kişinin kendisine saldırmaktır ve daha önce belirttiğimiz gibi, İslam hukuku zimmîye saldırmayı haram kılmıştır. Kur'an-ı Kerim, başkalarının meskenine izinsiz girmeyi açıkça yasaklamıştır. Yüce Allah şöyle buyurur: "Ey iman edenler! Kendi evlerinizden başka evlere, geldiğinizi hissettirip ev sahiplerine selâm vermeden girmeyin. Bu, sizin için daha iyidir; umulur ki düşünüp anlarsınız. Orada hiçbir kimse bulamazsanız, size izin verilinceye kadar oraya girmeyin. Eğer size, 'Geri dönün' denilirse, hemen dönün; bu, sizin için daha temizdir. Allah, yaptıklarınızı hakkıyla bilendir."¹⁹¹ Bu kerim Kur'ani metin, umumi manasıyla zimmîleri de kapsar; kimsenin onların evlerine izinsiz girmesi caiz değildir.¹⁹²

Müslümanın Ehl-i Kitap Kadınlarla Evlenmesi: İslam, Müslüman bir erkeğin Ehl-i Kitap kadınlarla evlenmesine izin vermiştir ve bunda ilahi hikmetler vardır. Bu hikmetlerden biri, Ehl-i Kitabın dinin birçok meselesinde Müslümanlarla ortak noktalarının bulunmasıdır. Eğer onlar Müslümanlara yakınlaşır ve ailede kavamlık ile üstünlük Müslümanların elinde olursa, bu durum onların İslam ve Müslümanlar hakkındaki birçok yanlış anlayışını düzeltebilir. Özellikle de Ehl-i Kitap kadının kocası, ahlak ve din sahibi bir Müslümansa, bu evlilik onların ve onlarla bağlantısı olan akrabalarının Müslüman olmasına bir vesile teşkil eder. Bir diğer hikmet şudur:

¹⁹⁰ Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr* (el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1990), 5/254.

¹⁹¹ Nûr Suresi, 27-28.

¹⁹² Rîmâ bnt. Ali Muhammed el-Kahtânî, *Eseru Mekâasıd'ş-Şeria fî Tahkîk't-Teâyüşi's-Silmî beyne'l-Müslim ve'l-Müste'men ve'z-Zimmî*, 408.

Müslüman, Ehl-i Kitap kadının dinine ve peygamberine saygı gösterir, dolayısıyla dinini incitecek bir davranışta bulunmaz. Ancak Kitap ehli bir erkek Müslüman bir kadınla evlenseydi, durum tam tersi olurdu; zira o erkek, Müslüman kadının dinine saygı duymaz ve peygamberine inanmaz. Bu yüzden kadının duygularını incitmeyeceği ve dinine saldırıda bulunmayacağı garanti edilemez.

İslam, Müslüman erkeğin eşini İslam'ı seçmeye zorlamasını istemez, aksine onu kendi dini üzere kalmakta serbest bırakır, ona adaletli davranmayı ve iyilikle muamele etmeyi emreder. Ancak o kadının da Müslüman eşinin evinde küfrünü veya şeriata aykırı davranışları alenen göstermeye ya da çocuklarını kendi dinine göre yetiştirmeye hakkı yoktur. Ayrıca çocukların İslam'a tabi olmaları ve babalarına nispet edilmeleri zorunludur. Annenin de bu gerçeği baştan bilmesi gerekir; dolayısıyla çocukları İslam dışında bir inanç üzere terbiye edip yetiştirme hakkı yoktur. Babanın da çocuklarını İslam dışı bir terbiye ile baş başa bırakması caiz değildir ve annelerinin çocukları kendi dinine yönlendirmesine müsaade edemez. Annenin çocuğa babasından daha yakın olması, çocukları gayrimüslim olarak yetiştirmesine cevaz vermez. Ayrıca bir Müslümanın, çocuklar ve kendi şahsı açısından güvenilir olmayan Ehl-i Kitap bir kadınla evlenmesi de caiz değildir.¹⁹³

Ehl-i Kitabın Bayramlarını Tebrik Etmenin Hükmü: Yusuf el-Karadavi'ye göre.¹⁹⁴ "Kur'an-ı Kerim, Mümtetine Suresi'ndeki iki ayette Müslümanlar ile diğerleri arasındaki ilişkinin anayasasını belirlemiştir. Bu ayetler putperest müşrikler hakkında nazil olmuştur. Yüce Allah şöyle buyurur: "Allah, din konusunda sizinle savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayan kimselere iyilik yapmanızı ve onlara adaletli davranmanızı yasaklamaz. Şüphesiz Allah, adaletli davrananları sever. Allah, ancak din konusunda sizinle savaşanları, sizi yurtlarınızdan çıkaranları ve çıkarılmanıza yardım edenleri dost edinmenizi yasaklar. Kim onları dost edinirse, işte onlar zalimlerin ta kendileridir."¹⁹⁵ İki ayet müsâlimler ve onlara karşı savaşanları birbirinden ayırmıştır. İlk grup barış halinde olanlar için Kur'an ayeti onlara iyilik ve adalet ile muamele etmeyi meşru kılmıştır. Kıst, adalet demektir. Birr ise ihsan ve

¹⁹³ Mevkiu İslâm Web, "el-Hikmetü min İbâhati'z-Zevâci mine'l-Kitâbiyyât" başlıklı fetva, Tarih: 14-11-2005.

¹⁹⁴ el-Mevkiu'l-İletruniyyu li-Semâhati's-Şeyh ed-Duktur Yûsuf el-Karadâvî, "Tehietü Ehl'l-Kitâbi bi-A'yâdihim" başlıklı fetva, Tarih: 27-12-2025. <https://www.al-qaradawi.net/node/3828>

¹⁹⁵ Mümtetine Suresi, 8-9.

fazilettir ki bu adaletin de üstündedir. Adalet, hakkını almandır; birr ise hakkının bir kısmından feragat etmendir.

Adalet veya kıst: Kişiye hakkını eksiksiz vermindir. Birr ise: Hakkından fazlasını lütuf ve ihsan olarak vermindir. Diğer ayetin dost edinmeyi yasakladığı ikinci gruba gelince; bunlar, sırf 'Rabbimiz Allah'tır' dedikleri için haksız yere Müslümanlara düşmanlık eden, onlarla savaşıp ve onları yurtlarından çıkaran kimselerdir. Tıpkı Mekkeli müşriklerin ve Kureyş'in, Peygamber (s.a.v.) ve ashabına yaptığı gibi. Kur'an, barış içindekilerle muamele için "Onlara iyilik yapmanız..." diyerek "birr" kelimesini seçmiştir. Bu kelime, Allah'ın hakkından sonra insan üzerindeki en büyük hak olan "anne-babaya iyilik (بر الوالدین)" için kullanılan kelimenin aynısıdır.

Buhari ve Müslim, Esmâ bint Ebî Bekir'den (r.a.) şöyle rivayet etmiştir: Esmâ, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) gelerek şöyle dedi: 'Ey Allah'ın Resulü! Annem dinimden yüz çevirmiş ve hediyeleşmek isteğiyle yanıma geldi. O müşrikken kızı olarak onunla ilgileneyim mi sıla-i rahim yapayım mı?' Hz. Peygamber (s.a.v.): 'Evet, annene sıla-i rahim yap' buyurdu. Üstelik kadın bir müşrikti ve İslam'ın Ehl-i Kitab'a karşı tutumunun putperest müşriklere karşı tutumundan daha hafif müsamahakâr olduğu bilinen bir gerçektir. Hatta Kur'an onlarla birlikte yemek yemeyi ve musahareyi yani; evlilik ve hısımlık kurmayı caiz görmüş, yani kestiklerini yemeye ve kadınlarıyla evlenmeye cevaz vermiştir. Nitekim Mâide Suresi'nde Yüce Allah şöyle buyurur: "Ehl-i Kitab'ın yiyecekleri size helâldir... Mümin kadınlardan iffetli olanlarla, daha önce kendilerine kitap verilenlerden iffetli kadınlar da mehirlerini vermeniz şartıyla size helâldir."¹⁹⁶ Bu evliliğin gereklerinden ve meyvelerinden biri, eşler arasında sevgi ve meveddetin bulunmasıdır. Yüce Allah şöyle buyurur: "Kendileriyle huzur bulasınız diye sizin için türünüzden eşler yaratması ve aranızda bir sevgi ve merhamet koyması da O'nun ayetlerindendir."¹⁹⁷ Bir adam, eşine, evinin hanımına, ömrünün ortağına ve çocuklarının annesine nasıl sevgi duymaz?! Oysa Yüce Allah eşlerin birbirleriyle olan ilişkisini açıklarken şöyle buyurmuştur: "Onlar sizin için birer elbise, siz de onlar için birer elbisesiniz."¹⁹⁸ Bu evliliğin lüzumlarından ve meyvelerinden biri de iki aile arasındaki hısımlıktır. Bu, insanlar arasındaki temel iki

¹⁹⁶ Mâide Suresi, 5.

¹⁹⁷ Rûm Suresi, 21.

¹⁹⁸ Bakara Suresi, 187.

doğal bağdan biridir. Nitekim Kur'an buna şu sözüyle işaret eder: "O, sudan bir insan yaratıp ondan soy ve hısımlık sihr ve musahare var edendir." ¹⁹⁹ Bunun gereklerinden biri de annelik kavramı ve İslam'da annenin çocuğu üzerindeki kesin haklarının bulunmasıdır. Acaba bu kadar büyük bir bayram vesilesinin geçip gitmesi ve evladın onu tebrik etmemesi, iyilikten ve iyi geçinmeden (مصاحبة بالمعروف) sayılır mı?! Ya da annesi tarafındaki dede, nine, dayı, teyze, dayı-teyze çocukları gibi akrabalarına karşı tutumu ne olmalıdır? Bunların akrabalık ve sıla-i rahim hakları vardır. Yüce Allah şöyle buyurur: "Allah'ın kitabına göre, akrabalar birbirlerine varis olmada daha yakındırlar." ²⁰⁰ Ve yine şöyle buyurur: "Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla yardım etmeyi emreder." ²⁰¹

Annelik ve akrabalık hakkı, Müslüman bir erkek veya kadının, annesiyle ve akrabalarıyla olan ilişkisini onun güzel barış ahlakını, geniş ufukluluğunu ve akrabalarına karşı vefasını yansıtacak şekilde sürdürmesini farz kılıyorsa; diğer haklar da Müslümanın güzel ahlak sahibi bir insan profilinde görünmesini gerekli kılar. Kerim Peygamberimiz, Ebû Zer'e (r.a.) şöyle vasiyet etmiştir: 'Nerede olursan ol Allah'tan kork, kötülüğün arkasından hemen bir iyilik yap ki onu silsin ve insanlara güzel ahlakla muamele et. İşte böyle: İnsanlara muamele et buyurmuştur, sadece Müslümanlara güzel ahlakla muamele et' dememiştir. Soran kişinin de belirttiği gibi, eğer onlar İslami bayramlarda Müslümanın bayramını tebrik etmede öncü oluyorsa, bu onların bayramını tebrik etme meşruiyeti daha da pekişir.

Zira bize iyiliğe iyilikle karşılık vermemiz ve tahiyyeyi daha güzeliyle veya en azından misliyle iade etmemiz emredilmiştir. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurur: "Size bir selâm verildiğinde, ya daha güzeli ile karşılık verin ya da aynıyla iade edin." ²⁰² Müslümanın cömertlik ve güzel ahlak bakımından başkasından daha aşağıda olması yakışık almaz. Müslümanın güzel ahlak yönünden en nasibi bol ve en olgun kişi olmasıdır. Nitekim hadiste şöyle geçmektedir: 'Müminlerin iman bakımından en kâmil, ahlakı en güzel olanıdır.' Ve yine Resûlullah (s.a.v.) şöyle

¹⁹⁹ Furkân Suresi, 54.

²⁰⁰ Enfâl Suresi, 75.

²⁰¹ Nahl Suresi, 90.

²⁰² Nisâ Suresi, 86.

buyurmuştur: "Ben ancak güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim."²⁰³ Rivayet edildiğine göre bir Hristiyan, Şa'bî'ye: 'es-Selâmü aleyküm' dedi. O da: 'Ve aleykümüsselâm ve rahmetullâh' cevabını verdi. Arkadaşlarından biri: Ona ve rahmetullâh diyor musun?!" deyince, Şa'bî: 'O da Allah'ın rahmeti içinde yaşamıyor mu?!" dedi. Şayet onları İslam'a davet etmek, İslam'a yaklaştırmak ve onlara Müslümanları sevdirmek istiyorsak bu durum daha da tekit kazanır. Bizimle onlar arasındaki bir soğuklukla ve uzaklaşmayla bu amaca ulaşamaz. Hz. Peygamber (s.a.v.), Mekke dönemi boyunca Kureyşli müşriklerin eziyetlerine ve kendisiyle ashabının üzerine çullanmalarına rağmen, onlara karşı hep güzel ahlaklı ve kerim karakterliydi. Hatta müşrikler -Hz. Peygamber'e (s.a.v.) olan sonsuz güvenleri sebebiyle- korktukları emanetlerini onun yanına bırakırlardı. Öyle ki O (s.a.v.), Medine'ye hicret ettiğinde, Hz. Ali'yi (r.a.) geride bırakmış ve ona emanetleri sahiplerine iade etmesini emretmiştir.

Şeyhülislam İbn Teymiyye'nin, müşriklerin ve Ehl-i Kitab'ın bayramları ve onlara iştirak etme meselesinde İktidâu's-Sırâtî'l-Müstekîm Muhâlefeti Ashâbî'l-Cahîm adlı değerli eserinde son derece katı davrandığını biliyorum. Müslümanların, tıpkı Ramazan ve Kurban bayramlarını kutladıkları gibi Noel, Christmas ve Ehl-i Kitab'ın diğer bayramlarını kutlamalarına karşı çıkma konusunda ben de onunla aynı görüşteyim. Bu kesinlikle caiz değildir; bizim kendi bayramlarımız, onların da kendi bayramları vardır. Ancak, arada akrabalık, komşuluk, iş arkadaşlığı veya örfün onayladığı sevgi ve iyi ilişkileri gerektiren başka türden sosyal ilişkilerin bulunduğu kişilerin bayramlarını tebrik etmekte bir beis görmüyorum. Şu husus da gözden kaçmamalıdır ki İbn Teymiyye, bu meseledeki fetvasını kendi döneminin şartları ışığında vermiştir. Eğer İbn Teymiyye zamanımızda yaşasaydı; insanlar arasındaki ilişkilerin nasıl iç içe geçtiğini ve dünyanın adeta küçük bir köye dönüştüğünü görmüş olsaydı Müslümanların gayrimüslimlerle muamele etmeye ne kadar ihtiyaç duyduğunu ve onların birçok ilim ve sanayide Müslümanların hocası konumuna geldiklerini fark ederdi. İslami davetin o insanlara yaklaştırmaya, Müslümanı şiddetle değil rıfkla, nefret ettirerek değil müjdeleyerek sunmaya ne denli ihtiyaç duyduğunu idrak etmiş olurdu. Bir Müslümanın bu sebeplerle komşusunu, iş arkadaşını veya hocasını tebrik etmesi, o Müslümanın Hristiyan'ın inancına razı olduğu veya onun

²⁰³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/381.

küfrünü onayladığı anlamına gelmemektedir. Günümüzde Hristiyanın kendisi bile artık bu bayramları Allah'a yaklaşmak için yapılan dinsel bir ritüel olarak kutlamamakta; bilakis bu günler çoğunlukla insanların tatil, yeme, içme, aile ve dostlar arasında hediyeleşme gibi amaçlarla faydalandıkları ulusal veya milli bir âdet ve örfe dönüşmüştür. İbn Teymiyye çağımıza kadar yaşasaydı ve tüm bunları görseydi, fikrini mutlaka değiştirirdi -en doğrusunu Allah bilir- veya bu şiddetini hafifletirdi. Zira o (r.a.), fetvalarında her zaman zamanı, mekânı ve hal şartlarını gözetirdi.

Rıf'at Abûre ve Abdüllatîf Hâyil'in bu konuda yaptığı araştırmalara göre varmış olduğu sonuçlar şu şekildedir:²⁰⁴

- Akrabalık ve musahare yönünden gayrimüslimleri sevmek ve onlara velayet ve yakınlık göstermek caizdir. Çünkü bu sevgi, insanda fitri ve doğal bir şeydir; ancak kâfir, küfründen ötürü sevilmez.

- Akrabalık dereceleri ne olursa olsun kâfirlere, özellikle de Allah'a ve Resulüne düşmanlık eden, müminlerle savaşıyor ve onlara saldıran kimselere muvalat göstermek yasaktır.

- Allah ve Resulüne düşmanlık eden kâfirlere, onlar sadece Allah'a iman edene dek düşmanlık ve buğz izhar edilir.

- İslam'a hidayetleri ve üzerlerindeki hüccetin ikame edilmesi gayesiyle, saldırgan ve savaşıcı olmayan kâfirlere karşı merhametli ve rıfk sahibi olunmalıdır.

- Kâfirlere, hayatta oldukları sürece İslam'a hidayet bulmaları için dua etmek caizdir. Çünkü onlara dua etmek, peygamberlerin ve onların izinden giden Allah'a davetçilerin yoludur. Kâfir olarak öldüklerinde ise onlara mağfiret için dua etmek caiz değildir.

- Kâfirlerin aleyhine beddua etmek de caizdir; zira hiç kimse bu kâfirin kâfir mi yoksa Müslüman mı öleceğini bilemez. Bu nedenle Resûlullah (s.a.v.) onların geneli aleyhine dua etmekten nehyetmiştir.

²⁰⁴ Rıf'at Abûre ve Abdüllatîf Hâyil, *Ahkâmü'l-Alâkât beyne'l-Müslimîn ve Gayri'l-Müslimîn fî Dav'i'l-Kitâbi ve's-Sünne Nemâzicu Muhtâra* (Mecelletü Meâlimi'd-Da'veti'l-İslâmiyye, sy. 10, 1439 -2018), 397.

- Peygamberler, ancak Allah kendilerine o kâfirin küfründe ısrar edeceğini ve kâfir olarak öleceğini bildirdiğinde kavimlerine beddua etmişlerdir.

- Özellikle Ehl-i Kitap olmak üzere gayrimüslimlerin tahiyyesine ve selamına karşılık vermek vaciptir. Cevap verirken, vav harfi ile veya harfsiz olarak "Ve aleyküm" veya "Aleyküm" denilir. Ayrıca "Ve aleykümüsselâm" ve "Daha güzeli ile karşılık verin veya aynııyla iade edin"²⁰⁵ ayetine amel etmek maksadıyla "Ve aleykümüsselâm ve rahmetullâhi ve berekâtüh" denilmesi de caizdir. Zira gayrimüslimlere bu gibi lafızlarla karşılık verilmesini şer'an yasaklayan hiçbir şey yoktur.

- Gayrimüslimlere ilk selamı veren taraf olmak caizdir ve bu, Allah'a davet yöntemlerinden biridir. Belki de bu onları İslam'a ısındıracak ve selamla başlamak onların hidayetine ve Müslüman olmalarına vesile olacaktır.

1.6.4.3. Siyasi ve Medeni Haklar

Yüce Allah'ın yarattığı insan toplulukları; sınıf, ırk, din, cinsiyet ve siyasi eğilimler gibi birçok hususta farklılık göstermektedir. Bu unsurlar, kimi zaman söz konusu topluluklar arasında çatışmalara neden olabilmektedir. Bu nedenle İslâm ülkesindeki siyasal karar alıcıların, gruplar arasında ortaya çıkabilecek ve vahim sonuçlar doğurabilecek kanlı çatışmalara dönüşme potansiyeli taşıyan bu farklılıkları dikkate almaları zaruridir.

İslâm'ın ilkeleri, bireyler ve gruplar arasında barışçıl bir arada yaşamının sağlanabilmesi için şu önemli dinî hakikatin kabul edilmesini zorunlu görmektedir: Farklılık, Allah'ın yeryüzündeki sünnetlerinden biridir. Şayet Yüce Allah dileseydi, farklı insan tipleriyle dolu olan bu kâinatı tek tip olarak yaratabilirdi. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurur: "Rabbin dileseydi insanları tek bir ümmet yapardı. Hâlbuki onlar ihtilaf etmeye devam edeceklerdir."²⁰⁶

Ötekini kabul etmek, farklılığı ve çeşitliliği tanımak anlamına gelmektedir. Bu durum ise adalet, hürriyet, insaf ve dışlamama esaslarına dayalı eşitliğin yanı sıra sosyal kaynaşmaya, insihâr ictimâ'î, zemin hazırlar. Bu değerlerin bütünüyle gözetilmesi ve fiilen uygulanması sorumluluğu devletin çeşitli kurumlarına aittir.

²⁰⁵ Nisâ Suresi, 86.

²⁰⁶ Kur'an-ı Kerîm, Hûd 11/118.

İslâm, kullarına hevâ ve heveslerine uymaksızın Allah'ın indirdiği hükümlerle hükmetmeyi farz kılar. Dini ayakta tutmak, adaleti sağlamak, toplumsal barışı tesis etmek ve insanlar arasında barışçıl bir arada yaşamayı kökleştirmek amacıyla, doğal farklılıkları dikkate alarak âlemler için farklı yollar, menâhic, belirlemiştir.²⁰⁷

Kurumların, rollerin, merkezlerin ve yetkilerin, sulat, son derece hassas bir biçimde düzenlenmesinde somutlaşan siyasi boyut, Müslüman toplumlarda barış ve sulhun ortadan kalkmasına yol açabilecek savrulmaları ve kaosu engellemektedir.²⁰⁸

Bu bağlamda Manastırlı İsmail Hakkı, şûra kavramından ve kamu maslahatlarının idaresinde gayrimüslimlerin katılımından söz ederken şöyle der:

“Gayrimüslimler de vatan ve memleketle ilgili her türlü ıslahat ve terakki ile, ayrıca neredeyse bütün dünyevî maslahatlarla alakadar olduklarından, bu meselelerdeki salahiyetlerine binaen onların meşverete dâhil edilmesinin adalete muvafık olduğu inkâr edilemez. Gerçi bu meselenin şer‘î nasslarda sarahaten zikredilmediği doğrudur. Bu sebeple buna muhalefet etmeyi arzulayanlar bulunabilir. Ancak günümüzde genel tecrübelerle kat‘î bir şekilde sabit olmuştur ki kavmî husumetleri ve bitmek bilmeyen münazaaları ortadan kaldırmanın ve sona erdirmenin bundan başka bir yolu yoktur. Hükümetlerin benimsediği meşveret nizamı, şûra sistemi, bütün ahali arasından seçilmiş mebuslar, vekiller, aracılığıyla bu şekilde cereyan ettiğine göre, barış ve selameti temin etmek için bizim de bu yola girmemiz bir zaruret hâlini almıştır. Bu yola girmemizin meşruiyetini ispatlamak için, nurlu şeriatımızın bizi gayrimüslimlerle şirket akdetmekten ve onlarla güzel geçinmekten nehyetmediğini görmek yeterlidir. Evet, şeriatımız bizi kim olursa olsun herhangi bir insana iyilik ve ihsanla muamele etmekten nehyetmemiştir. Bilakis daima iyi bir mütareke, barış, ve herkesle ülfet, i’tilâf, gözetmemiz hususunda bizi teşvik etmiş ve yüreklendirmiştir. Nitekim Hz. Peygamber’in ‘Siz dünya işlerinizi daha iyi bilirsiniz’ kabilinden hadisleri, sırât-ı müstakîm yolcularını, genel ve dünyevî maslahatların

²⁰⁷ Yâsir Ebû Hasen, “el-Menhecü’l-İslâmî fî tersîhi’s-selâmi’l-ictimâ‘î: rû‘ye te’sîliyye fî’t-te‘âyüşî’s-silmî min manzûr siyâsî”, *Mecelletü Dirâsât ictimâ‘iyye* (Merkezü Dirâsâtî’l-müctema‘) 8 (2011), 4.

²⁰⁸ Muhammed el-Müntâr, *İkâmetü’s-silm fi’s-siyâkı’l-muâsır: mebâdi’ü’t-te’sîl ve âliyyâtü’t-ta’zîz*, 332.

idaresinin gerektirdiği her türlü makul adımı atma, çeşitli ıslahatları gerçekleştirme ve medenî ilerlemenin sebeplerini yerine getirme konusunda serbest bırakmıştır.”²⁰⁹

1.7. Hz. Peygamber Dönemindeki Devlet Modeli

Kerîm Resûl s.a.s., bir miktar dâhilî vahdet ve dayanışmayı güvence altına alan ve İslâm anayasası mesabesinde nitelendirilebilecek bir ittifak formülü ortaya koymuştur. Bu formül, tarihçilerin Medine Vesikası, Sahîfetü'l-Medîne, olarak adlandırdıkları metindir.

Bu vesika, Medine Devleti'nde ikamet eden gayrimüslimleri, hak ve sorumluluklar bakımından Müslümanlarla eşit haklara sahip vatandaşlar hâline getirmiştir. Vatandaşlık, muvâtana, mefhumunun uygulanmasıyla birlikte ümmeti oluşturan bireyler, Müslüman veya gayrimüslim olsun, İslâm devletinin vatandaşları konumuna gelmiştir. Genel olarak vatandaşlık ilkesinin uygulanması, İslâm devleti içerisindeki dinî azınlıkları da kapsamaktadır. Bu sayede onlar, hak ve ödevler bakımından Müslümanlarla eşit hâle gelmektedir. Aynı şekilde Müslüman yöneticinin, hâkim, onların kültürlerini, âdetlerini ve mallarını korumayı güvence altına alması vaciptir.²¹⁰

Hayreddin Karaman, Hz. Peygamber'in s.a.s. Medine'de kurduğu devletten söz ederken şöyle der:

“Hz. Peygamber s.a.s., Müslümanlar ve gayrimüslimlerle istişare ettikten sonra bir araya gelip kurmaya karar verdikleri Medine şehir devletinin anayasasını tedvin ettiler, yazdılar. Bu hukukî metin, bir devlet başkanı tarafından hazırlanıp yürürlüğe konan ilk yazılı anayasa idi. Bu metin, devletin beşerî unsurunda önemli bir dönüşüm meydana getirmiştir. O vakte kadar kan ve kabile birliğine dayanan sosyal yapı, iradeye ve hür seçime dayanan bir sosyal yapıya dönüşmüştür. Buna göre bu anayasanın hükümlerini ve belirlediği hak ve yükümlülükleri kabul eden fertler ve zümreler, din, dil, ırk veya kabile farklılıklarına bakılmaksızın, tek bir cemaat veya tek bir ümmet oluşturmaktaydı. Ayrıca gayrimüslimlere kendi özel hukuklarının uygulanmasına imkân tanıyan maddeler, kamu düzenini, nizâm-ı âmm, koruyacak

²⁰⁹ Manastırlı İsmail Hakkı, “Usûl-i Meşrutiyete Karşı Husemâ-yı Millet'in İ'tirâzâtına Müdâfa'a-i Muhikka”, *Sırat-ı Müstakîm* 1/14 (26 Kasım 1908), 210.

²¹⁰ Hüveydâ Salâhuddîn el-Utbânî, *Sıyâgatü rû'ye İslâmiyye vasatiyye li'l-hıvâr ve't-te'âyüşî'd-dîni me'a'l-ekalliyyâti gayri'l-müslime*, 245.

nihai bir çözüme ulaşılamaması durumunda en üst otoriteye başvurma şartıyla, onlara bir tür yargı bağımsızlığı, istiklâl-i kazâ, tanımaktaydı.”²¹¹

1.8. Özgürlük Herkes İçin Temel Bir Hak

İlâhî teşrîler aracılığıyla dinlerin güvence altına aldığı haklardan biri de hürriyettir. Nitekim hürriyet, istikrarına ve fertlerinin güvenliğine önem veren her toplumun temel dayanaklarından biridir. Bu itibarla hürriyete sınıksız sarılmak zaruridir. Zira ancak hürriyet sayesinde aklımızı körü körüne tâbi olmaktan, tebeiiyet, ve sapkınlıktan, dalâlet, koruyabilir; irademizi, inancımızı, akîde, ve düşüncemizi çarpık anlayışlardan özgürleştirebiliriz.²¹²

İslâm, inanç ve ilim, seyahat ve hareket, düşünce ve siyaset, çalışma ve kazanç, mülkiyet ve tasarruf gibi alanların tamamında insanı özgürleştirici bir mesaj, risâlet, olarak gelmiştir. Bu sebeple İslâm’ın hürriyet anlamlarıyla dolu olduğunu müşahede etmekteyiz. Nitekim hürriyet, insanın onuruna, kerâmet, ve diğer mahlûkata olan üstünlüğüne ulaşmasının yollarından biridir. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: “Andolsun, biz Âdemoğullarını şerefli kıldık. Onları karada ve denizde taşıdık, onlara temiz ve güzel rızıklar verdik ve onları yarattıklarımızın birçoğundan üstün kıldık.”²¹³ Hürriyet, toplumun kalkınmasını ve ilerlemesini sağlayan temel ve zaruri maslahatların başında gelmektedir. Nitekim İbn Âşûr, Usûlü’n-nizâmi’l-ictimâ’î fi’l-İslâm adlı eserinde bu hususu temellendirmiş; kendisinden sonra gelen birçok âlim de akılların gelişmesini ve özgürleşmesini, toplumların ıslahını ve ilerlemesini sağlayan bu anlamı pekiştirmiştir.²¹⁴

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Yüce Allah’ın “Dinde zorlama yoktur” ayetinin tefsirinde şöyle der:

“Âlemde ikrah bulunabilir; fakat dinde, dinin hüküm ve dairesinde bulunmaz veya bulunmamalıdır. Çünkü dinin şanı ikrah değil, ikrahtan korumaktır. Buna binaen

²¹¹ Hayreddin Karaman, “İslâm Hukukunda Devlet, Fert ve İnsan Hakları”, *Tarih Boyunca Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları* (1. Kitap: Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar) içinde (İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992), 283-284.

²¹² el-Unûd en-Nu‘aymî, *et-Te‘âyüşü’s-silmî beyne’l-hadârât ve’l-edyân*, 28.

²¹³ Kur’an-ı Kerîm, İsrâ 17/70.

²¹⁴ es-Saîd Füreyc el-Kallâvî, *el-Hürriyye beyne’l-i’tibârî’l-mekâsıdî ve’l-ılgâ: dirâse te’siliyye tatbikiyye muâsıra* (Doha: Câmi‘atü Hamed b. Halife Külliyyetü’l-dirâsâtî’l-İslâmiyye, 2017), 6.

İslâm dini hakkıyla hâkim olduğunda ikrah bulunmaz veya bulunmamalıdır. Şayet cebir ve ikrah meydana gelirse, bu, dinin hükmü dışındadır.

Din, ‘İnsanları zorlayın’ demez. İkrah meşru ve muteber olamaz. İkrahla, yani zorla, yapılan bir amele dinin vadettiği sevap terettüp etmez. Zira içerisinde rıza ve hüsn-i niyet bulunmayan hiçbir amel ibadet sayılamaz. Ameller ancak niyetlere göredir. Bu sebeple bütün dinî yükümlülüklerin ikrah olmaksızın, hüsn-i niyet ve rıza ile yerine getirilmesi gerekir.

İkrah yoluyla hakiki bir itikadın, yani inancın, hâsıl olması mümkün değildir. İkrah altında izhar edilen iman hakiki bir iman olmadığı gibi, ikrahla kılınan namaz da hakiki bir namaz değildir. Aynı şekilde zorlamayla tutulan oruç, yapılan hac, cihad ve benzeri ameller de hakiki anlamda gerçekleşmiş sayılmaz. Keza hiç kimsenin başkasına tecavüz ve tasallut ederek onu herhangi bir ameli yapmaya zorlaması caiz değildir. Hülâsa, İslâm’ın hükmü ve idaresi altında her insanın görevini kendi ihtiyarıyla, yani özgür iradesiyle, yerine getirmesi ve ikrah olmaksızın yaşaması gerekir. Dolayısıyla din uğruna ikrah söz konusu olamaz ve bir kimseyi dine sokmak amacıyla zor kullanmak caiz değildir. Zira imanın aslı, kalbî tasdik ve itikattır; bu ise ancak rıza ve ihtiyar ile tahakkuk eder.”²¹⁵

1.9. Adalet

Adalet, İslam ümmetinin inşasında dayandığı en önemli yapıtaşlarından ve barışçıl bir arada yaşamayı kuran temellerdendir. Onun ortadan kalkması, tıpkı bugün dünya genelinde görüldüğü gibi, milletleri dağıtır, parçalar ve savaş ateşini körükler. Bu ümmet, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) vasiyetiyle hareket etmiş ve adaleti mülkünün ve yönetiminin temeli yapmıştır. Çünkü onlar adaletin etkilerini gözleriyle görmüşler; akliselim, bu emniyet, güven, hayır ve bereketin ancak adaletin bir meyvesi olduğuna delalet etmiştir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) bunu şu sözleriyle haber vermiştir: "Bu ümmet, konuştuğunda doğru söylediği, hükmettiğinde adil olduğu ve kendisinden merhamet dilendiğinde merhamet ettiği sürece hayır üzere kalmaya devam edecektir."²¹⁶ Yine (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Kim bir muâhede zulmeder veya onun

²¹⁵ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 3. Basım, 1979), 2/860-861.

²¹⁶ Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, nşr. Ebû Muâz Târik b. İvazullah ve Ebu'l-Fazl Abdülmuhsin el-Hüseynî (Kahire: Dârü'l-Haremeyn, 1415 -1995), 1/243, Hadis No: 795.

hakkını eksiltir veya ona gücünün yetmeyeceği bir şey yükler veya kendi gönül rızası olmadan ondan bir şey alırsa, ben Kıyamet günü onun hasmıyım."²¹⁷

İslam'da adalet sadece Müslümanlarla sınırlı değildir; onun sancağı altında yaşayan diğer din mensuplarını da kapsar. İmamın, zımmîlerin canlarını ve mallarını koruması, namuslarını muhafaza etmesi ve inançlarına göre haram saydıkları konularda had cezalarını uygulaması hususunda İslami hükümleri dikkate alması gerektiği bildirilmiştir. İslam ve Müslümanlara onlarla ilişkilerini düzenleme zorunluluğu getirilmiş, savaş durumunda bile onlara karşı belli bir ahlak veya edep dairesinde davranılması emredilmiştir; düşmanlık, ihanet, cesede eziyet yapılamaz, ağaç kesilemez, bina yıkılamaz, çocuk, kadın ve yaşlılar öldürülemez. Sadece savaşımlarla savaşılr. İşte bu, İslam'ın güzelliğinin ve erdemlerinin zirvesidir. O halde, adaletin ve kıst'ın meyvelerinden biri, milletler ve halklar arasında bir arada yaşamayı hâkim kılmasıdır. Çünkü İslam, kendi şiarını mutlak adalet üzerine kurmuştur; o terazinin ibresi hiçbir sevgi ve nefrete doğru kaymaz. İslam ümmetinin her bir ferdi, muamelede adalet ve ilişkide eşitlik temeline dayanan üst düzey "bir arada yaşama" anlayışıyla, Müslümanlarla aralarında bir çekişme veya kin bile olsa diğer toplulukların yararlandığı haklardan aynı şekilde yararlanır. Müslümanlar, "Andolsun biz peygamberlerimizi apaçık delillerle gönderdik ve insanların adaleti ayakta tutmaları için beraberlerinde kitabı ve mizanı indirdik."²¹⁸ ayetindeki adaleti bu manada anlamışlardır. Bunu, İslam'a ve prensiplerine inanmayan kimselere muamele ederken, toplumu fuhuştan temizlerken, insanlara sunulan insani hizmetlerde veya hayır ve takva üzere yardımlaşmada insana yaraşır bir düzeyde bizzat tatbik etmişlerdir.²¹⁹ Adalet, hak sahibinin hakkına en kestirme ve en kolay yoldan ulaşmasını sağlar. Adalet veya hakkaniyet, İslam'ın toplumundaki inanç akideden doğan değerlerden biridir. İslam toplumunda tüm insanların adalet ve o adaletle güvenme hakkı vardır. Bu durum şu ayetin bir gereğidir: "İnsanlar arasında

²¹⁷ Tahrici daha önce 40. numaralı dipnotta geçmiştir.

²¹⁸ Hadîd Suresi, 25.

²¹⁹ Rîmâ bnt. Ali Muhammed el-Kahtânî, *Eseru Mekâasidî's-Şeria fi Tahkîkî't-Teâyüşi's-Silmî beyne'l-Müslim ve'l-Müste'men ve'z-Zimmî*, 399.

hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Şüphesiz Allah size ne güzel öğüt veriyor! Şüphesiz Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir." ²²⁰

1.10. İfade Özgürlüğü

İfade özgürlüğü, herhangi bir toplumda toplumsal barışın inşası sürecinin temel gereklerinden biri sayılır. Toplamların kültürel, dinsel, cinsel ve siyasi çoğulculuğa dayandığı ve her tarafın kendi dertleri ve gerçekleştirmek istedikleri hedefleri olduğu bilinen bir gerçektir. Farklı gruplar arasındaki ortak payda, toplum inşasının temelidir. Toplumun her kesimi, dışlama olmaksızın tüm görüşlerin anlaşılabilirdiği ve herkesin dinlenebildiği açık ve rasyonel bir ortamda; görüşlerini, dertlerini ve hedeflerini ifade edebilecekleri eşit alanlara sahip olmadıkça toplumsal barış sağlanamaz. Bunun amacı, herkesin buluşabileceği ortak zemine ulaşmaktır. Ulusal yapının bütünlüğünü korumak için ifade özgürlüğü zaruridir. Her devletin; bilimsel araştırmayı, edebi, sanatsal ve kültürel yaratıcılığı garanti altına almak için gerekli teşvik imkânlarını sunması gerekir. ²²¹

Ali Fuad Başgil şöyle der: “Modern hürriyet üç şekilde tezahür eder: Bedenî hürriyet, fikrî hürriyet ve manevî hürriyet. Bedenî hürriyet; insanın gitme ve gelme, oturma ve kalkma, çalışma ve seyahat etme gibi fiziksel hareket ve eylemlerindeki hürriyettir. Fikir hürriyeti ise insanın hür bir biçimde düşünme, bilhassa da düşündüklerini söz ve yazıyla başkalarına aktarma hakkıdır. Manevî hürriyet veya vicdan hürriyeti ise ister dinî ister felsefî, ister siyasî ister ekonomik olsun, her insanın kendi seçtiği ve razı olduğu inanç ve ilkeleri özgürce benimsemesi, herhangi bir korku veya endişeye kapılmaksızın bunları açıkça ifade edebilmesi hususundaki mukaddes hakkıdır.” ²²²

1.11. Sosyal Adalet

Sosyal adalet, barışçıl yaşamın en önemli temellerinden biridir. Nüfusun büyük çoğunluğunun her şeye muhtaç olduğu, ancak küçük bir azınlığın her şeyi elinde tuttuğu bir toplumda toplumsal barışın sağlanması imkânsızdır; zira böylesi bir toplumda taraflar arasındaki çatışma sınıf çatışması vb. kaçınılmaz ve baskın bir

²²⁰ Nisâ Suresi, 58; Yâsir Ebû Hasan, *el-Menhecû'l-İslâmî fî Tersihî's-Silmi'l-İctimâî*, 25.

²²¹ Yâsir Ebû Hasan, *el-Menhecû'l-İslâmî fî Tersihî's-Silmi'l-İctimâî*, 12.

²²² Ali Fuad Başgil, *Demokrasi Yolunda* (İstanbul: Yağmur Yayınları, 1961), 58-59.

karakter halini alacaktır. Sosyal adaletin tanımı sadece servete ortak olmak, mülkiyet tabanını genişleterek toplumun geniş kesimlerine yaymak ve kamu hizmetlerinden adil bir pay almakla sınırlı değildir. Bunun yanı sıra eğitim ve kültür gibi net göstergelerle elde edilen ve "sosyal statü" olarak isimlendirilen olguyu da kapsayacak kadar geniştir. Sosyal adalet, herkesin çalışması ve alın teriyle hak ettiği bir fırsata erişmesini zorunlu kılar ki bu da, yolsuzluğa ardına kadar kapı aralayan kayırmacılığın ve aracı bulmanın her türlü biçiminin ortadan kalkması manasına gelir.²²³

1.12. Kamu Görevlerini Üstlenme

Devlette kamu görevlerini üstlenmeye dair hakların önemi sebebiyle, bu mesele seçim veya atama usulüyle yapılmasına göre biraz daha detaylandırılarak ele alınabilir:

1.Seçim: Siyasi bir boyutu olan görevler için söz konusudur. Bu alandaki adaylıklar ve seçimler, hiçbir ayırım yapılmaksızın Müslüman veya gayrimüslim her birey için geçerlidir. Vilayet Meclisleri ve Yasama Meclisleri "Parlamento" seçimleri buna örnektir. Ayrıca, bu meclislere daha çok dünyevi bir karakter ekonomik, sınai ve yasal meseleleri, seçmenlerin sorunlarını arz etme, hükümete tavsiyelerde bulunma gibi hâkimdir; bu yüzden buralarda fikir ve görüş beyan etmek suretiyle herhangi bir katılımda müslüman-Gayrimüslim ayrımı yapmaksızın bir beis yoktur.

2.Atama: Genellikle eğitim düzeylerine ve atanan kişinin o görevin şartlarını taşıyıp taşıyamamasına dayalı olarak gerçekleştirilir. Buna göre, aynı ülkenin vatandaşları arasındaki adaleti ve eşitliği sağlamak amacıyla, bir birey Müslüman da olsa gayrimüslim de olsa atanabilir. Ancak, dinî vasfı sebebiyle bazı görevler vardır ki, onları gayrimüslimler üstlenemez. Örneğin, Zekât kurumuna veya bir camiye görevli atanması gibi. Bu durum Hristiyan bir toplum için de benzerlik gösterir; zira onlar da bir Müslümanın kiliseye görevli olarak atanmasını kabul etmezler.

Belki de bir arada yaşam nizamı, insan toplumlarının içinde bulunduğu çeşitlilik ve çoğulculuk bağlamında, herhangi bir tarafın diğeri üzerine baskı veya hak gaspı kurmasını engelleyerek herkesin maslahatını garanti altına almada en muktedir olan sistemdir. Bu nizam, farklı ve çeşitli yapılar arasında basit bir "barışçıl birliktelik" musâkene anlamına gelmez; aksine, özel unsurları yok etmeden veya onlarla

²²³ Yâsir Ebû Hasan, *el-Menhecü'l-İslâmî fî Tersîhi's-Silmi'l-İctimâî*, 12.

savaşmadan herkesin hakkını güvence altına alacak bir maslahat sistemi inşa etmeye yönelik ortak bir çalışma demektir.

Toplumsal çeşitlilik gizlenmesi gereken bir kusur değil; bilakis insan doğasının ve ilahi yasanın bir parçasıdır. Bu namusu veya hakikati yok etmeye yönelik her türlü bireysel ya da toplu çaba başarısızlığa ve hüsrana mahkûmdur; çünkü toplumun gerçekleri, doğası gereği inatçıdır ve kökleri tarih ve toplumsal yapıya derinden nüfuz etmiştir. Bunları kökten kazıma ve iptal etme girişimleri, sadece bu gerçeklerin evrensel sosyal varoluştaki köklerini daha da sağlamlaştırmaktan başka bir işe yaramaz. Medine Münevvere'deki Nebvî tecrübe bize bu gerçeği öğretmektedir. Nitekim Yüce Resul (s.a.v.), toplumun gerçeklerini iptal etmemiş, toplumun farklı kesimlerinin ve bileşenlerinin özelliklerini ortadan kaldırmak için çalışmamıştır. Aksine, herkesin özelliklerini ve mahremiyetini garanti altına alan, aralarındaki tüm soğukluk ve gerilim unsurlarını yok eden, sağlam bir birliği inşa etme uğruna "çeşitliliğe saygı duyan" ortak bir toplumsal birliktelik oluşturmaya çalışan bütüncül bir siyasi, idari ve yasal sistem kurmak için çalışmıştır. "Medine Sahifesi" adıyla anılan Medine vesikası da bu seçimi onaylayan ve yasallaştıran nebevi bir belgedir. O belge, toplumsal birimlerin, çeşitlilik gerçeğine aykırı davranılarak ve inatlaşarak değil; aksine bunlara saygı duyularak, değer verilerek, hukuki ve siyasi olarak korunarak inşa edilebileceğini öngörür.²²⁴

Muhammed Umâre bu bağlamda şöyle demektedir: İslam, insan haklarını güvence altına alan tüm sözleşmeleri ve antlaşmaları geride bırakmış ve onlardan önce davranmış, ilk günden itibaren insanlar arasında eşitliği sağlamaya önem vermiş ve din, dil veya renk ayrımı yapmaksızın bunu temel bir ilke haline getirmiştir. Bu durum, İslam ümmetinin dinsel çoğulculuk üzerine kurulduğunu gösterir.

İslam'da eşitlik kavramı, ümmeti ve halkı tek bir vücut haline getiren sosyal dayanışmayı gerçekleştirmenin yanında; fırsat eşitliğinde eşitliği, siyasi, sosyal ve ekonomik haklarda ayrımcılığın ortadan kaldırılmasını kapsayacak kadar geniştir. Ayrıca, doğuştan, nesepten, renkten veya inançtan kaynaklanan bir ayrıma gitmeksizin hukuk önünde eşitliği sağlamak da buna dâhildir. Bu durum, ilk İslam devletinin kurucusu olan Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şu sözünü somutlaştırmaktadır: "İnsanlar

²²⁴ Mahfûz, *Nazarât fi't-Teâyüş ve's-Silmi'l-İctimâî*, 82.

tarafın dışları gibi eşittirler; bir Arabin bir Arap olmayana, takva dışında hiçbir üstünlüğü yoktur." Ayrıca bu, devlet sınırları içindeki halklar arasında eşitlik hakkını teyit eder; gayrimüslimlere yönelik herhangi bir dış saldırı olduğunda, Müslümanların onlarla birlikte savaşıp onları savunmasını öngörür. O, iki temel noktaya odaklanır: Birincisi, inanç meseleleriyle ilgilidir; yani her insan devlete karşı değil Allah'a karşı kendi sorumluluğunu üstlenir. İkincisi, dünyevi meselelerdir; yani Medine'nin tüm vatandaşları haklar ve yükümlülükler açısından eşittir. Birinci nokta din özgürlüğü kavramını tesis etmiş, ikinci nokta ise sorumluluk ilkesini ve vatandaşların hükümet ve kanun karşısında eşitliğini ortaya koymuştur.²²⁵

Yusuf el-Karadavi ise bu konuda şu görüşleri savunur: Zimmîler, Müslümanlar gibi devletin memuriyetlerini üstlenme konusunda tam bir hakka sahiptirler. Sadece Halifelik, devlet başkanlığı, ordu komutanlığı, Müslümanlar arasında kadılık yapmak ve zekât kurumu başkanlığı gibi dini nitelikteki vazifeler bundan istisnadır. Zira imamet veya hilafet, hem dinde hem de dünyada genel bir başkanlıktır ve Hz. Peygamber'in vekilliğidir; dolayısıyla onun yerine Müslüman olmayan birisinin geçmesi caiz olamaz ve İslam'ın hükümlerini ancak bir Müslümanın uygulayıp gözetmesi akla uygundur. Aynı şekilde ordu komutanlığı da salt sivil bir iş değildir; aksine ibadî bir ameli barındırır, zira cihat İslami ibadetlerin zirvesindedir.

İslam devletinde yargı işleri de ancak İslam şeriatıyla yürütülür ve gayrimüslim birinden aslında inanmadığı bir şeriatla hükmetmesi beklenemez. Yukarıda sayılanlar dışındaki işler, şayet yeterlilik, emanet ve devlete sadakat şartları yerine gelirse gayrimüslimlere verilebilir. Nitekim Muaviye b. Ebî Süfyân'ın Hristiyan bir kâtabi vardı ve Abbasiler ile Osmanlılar döneminde bazı Hristiyanlar önemli ve hassas görevlerde, bakanlıklarda yer almış, aralarından ecnebi ülkelerde elçilik ve vekillik yapanlar çıkmıştır.²²⁶

Gayrimüslimlerden alınan 'cizye' sorunsalı hakkında ise Muhammed Selim el-Avva şöyle der: İslam'da cizye, her durumda zimme akdine bitişik ve zorunlu bir şey değildir ve gayrimüslimleri aşağılamayı ifade etmez; aksine onları korumayı ve İslam

²²⁵ Muhammed Umâre, *Hukûku Gayri'l-Müslimîn fî Fikri Muhammed Umâre* (Mevkiu İ'tidâl, 31 Aralık 2018).

²²⁶ Yûsuf el-Karadâvî, *Hukûku Gayri'l-Müslimîn fî Devleti'l-İslâm fî Rü'yeti'l-Allâmeti'l-Karadâvî* (Mevkiu İ'tidâl, 31 Aralık 2018).

ordusu saflarında yer aldıklarında güç yetiremeyecekleri şeylerle savaş gibi onları yükümlü tutmamayı hedefler. Nitekim sahabe ve tabiinin, Müslümanlarla birlikte vatan savunmasına katılmayı kabul eden gayrimüslimlerden cizyeyi düşürdükleri vakidir; çünkü cizye aslen cihadın bedelidir. Suraka b. Amr H. 22 yılında Ermenistan halkından; Habib b. Mesleme el-Fihri, Antakya halkından; Ebû Ubeyde b. el-Cerrah'ın arkadaşları da sahabenin onayıyla Suriye-Türkiye sınırındaki Ceracime denilen bir şehrin ahalisinden cizyeyi düşürmüştür. Keza Abdullah b. Ebî Serh döneminde Müslümanlar, Nubye halkı ile her yıl karşılıklı hediyeleşme şartıyla barış antlaşması yapmışlardır. Bugün İslam ülkelerindeki vakıa şudur ki; gayrimüslimler zaten askerlik görevini yerine getirmekte ve vatan savunmasında kanlarını akıtmaktadırlar. Dolayısıyla sahih olan İslam fıkında onlara aslında cizye vacip değildir. Zimme akdine gelince; el-Avva şöyle devam eder: Bu ilk zimme akdi, onu imzalayan İslam devletinin yıkılmasıyla sona ermiştir. Bugün tüm bölgelerdeki mevcut İslam ülkeleri, zimme akdini imzalayan ilk İslam devletinin bir halefi konumunda değildir; zira o devlet, gücünü yok eden, topraklarını ele geçiren, yasal sistemlerini değiştiren ve halkının arasına kendi kültürü ve kimliğinden olmayan unsurları sokan sömürgecilik eliyle zeval bulmuştur. İslam fıkı tüm mezhepleriyle şu kuralı koymuştur: Dinî çoğunluk tek başına bir hak doğurmaz ve dinî azınlık da tek başına bir hakkın talep edilmesine engel teşkil etmez. Hakkı belirleyen şey ise, siyasi bir zaferin ya da siyasi bir hezimetin elde edilmesini sağlayan adil, dürüst ve özgür seçimlerdir ve bu durum dinî inanca bağlı değildir. O siyasi zaferi kazananlar farklı dinlere mensup olsalar dahi çoğunluğu oluştururlar. Bu nedenle siyasi fıkı, siyasi bir topluluğa aidiyetin sırf din temelinde olamayacağına, birden çok dinin olduğu bir devlette siyasi faaliyetlerin sadece belli bir dine mensup olanların tekelinde olması gerektiği iddiasının şeriatla hiçbir dayanağının olmadığına ve buna dair bir delil bulunmadığına karar vermiştir. Böyle bir iddia, meşru hiçbir maslahatı gerçekleştirmez. Kaide şudur: "Amacını gerçekleştiremeyen her türlü tasarruf batıldır, aksine mefsedet getirir." Ve yine fıkhi kuraldır ki: "Mefsedetin defedilmesi, maslahatın celbedilmesinden önce gelir." Bazılarının, gayrimüslimlerin devlette belirli makamlara gelmesinin haram olduğuna dair delil getirdikleri sahih hadisler hakkında ise el-Avva şu açıklamayı yapar: Resûlullah'tan (s.a.v.) rivayet edilen "Gayrimüslimin Müslüman üzerinde velayeti (hakimiyeti) olamaz" şeklindeki sahih hadis, bugünkü anlamıyla devlet başkanı dahi olsa herkesin tabi olduğu "özel velayet"i değil, "genel velayet" kasteder. Kurumların

varlığı, yönetim ve bakanlıkların ihtisaslaşması, İslam fikhının bildiği o eski "velayet-i amme" mefhumunu ortadan kaldırmıştır. Bundan istisna edilecek tek şey buna 'Ümmetin Velayeti'ni tercih edenler olsa da İmamiyye Şiası'ndaki "Velâyet-i Fakih" makamıdır. Zimme akdinin sona ermesiyle ortaya çıkan mevcut yeni durumumuz, İslam beldelerindeki gayrimüslim evlatlar için bu akit gereğince sabit olan hakları Müslümanların inkâr etmesine yol açmaz. Bugün İslam ülkelerindeki tüm görev ve makamlar, Müslüman olanlar ve olmayanlar için mevcuttur. Bu haklar, dinsel aidiyete bağlı olmayan ve sadece o dinin mensupları için geçerli olan dini görevler örneğin bir gayrimüslimin cami imamı veya Ezher Şeyhi olması, keza bir Müslümanın rahip veya kilisede Papa olması gibi haricindeki tüm makamlar için geçerlidir; liyakat, adil ve özgür seçimlere aday olma fırsatlarında eşitlik standartlarına dayanır.²²⁷ Buna binaen gayrimüslimin dini bir karakter taşımayan tüm görevleri üstlenmeye hakkı vardır. Mesela Halifelik makamı; Mâverdi'nin onu "Dinin korunmasında ve dünyanın idare edilmesinde nübüvvetin halifeliğidir" diye tanımladığı gibi dini bir renge sahip olduğu için gayrimüslim birinin bu görevi üstlenemeyeceği hususunda icma vardır.²²⁸ Mavardi'nin bu görüşünün günümüze tatbiki konusunda Fehmi Huveydi, parlamenter sistemlerdeki başbakanlığı "Tefvîz Vezirliği"ne daha çok benzetmiş ve bu nedenle bu makama gayrimüslimin geçemeyeceğini, ancak normal bakanlıkların "Tenfiz Vezirliği"ne daha çok benzediği için gayrimüslimlerin de bu görevlere gelebileceğini düşünmüştür.²²⁹ Tarık el-Bişrî ise bir zımmînin başkanlık makamına geçmesinin de caiz olduğunu düşünmekte ve şöyle demektedir: Bu husus, yasama, yargı ve yürütme olmak üzere her üç erk için de geçerlidir. Hatta günümüzdeki devlet başkanlığı makamı, Tefvîz makamının bile altındadır. Bu yüzden gayrimüslimi bugünkü şekliyle başkanlıktan uzaklaştırmak için hiçbir neden yoktur. Fakat Mâverdi'nin de belirlediği üzere "Tenfiz Veziri"nin konumu, başkana rapor sunmaları, onun kararlarını icra etmeleri ve ona görüşleriyle iştirak etmeleri sebebiyle, bugünkü mevcut sistemlerdeki bakanlara ve valilere aynen uymaktadır.²³⁰

²²⁷ Muhammed Selîm el-Avvâ, *Hukûku Gayri'l-Müslimîn fî Fikri Selîm el-Avvâ* (Mevkiu İ'tidâl, 31 Aralık 2018).

²²⁸ Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, nşr. Ahmed Câd (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1. bs., 1427 -2006), 15.

²²⁹ Fehmî Huveydî, *Muvâtınûn lâ Zımiyyûn* (Kahire: Dârü's-Şürûk), 165-166.

²³⁰ Târık el-Bişrî, *Beyne'l-Câmiati'd-Dîniyye ve'l-Câmiati'l-Vataniyye fî'l-Fikri's-Siyâsî* (Kahire: Dârü's-Şürûk, 1. bs., 1998), 42-45.

İKİNCİ BÖLÜM

ÇAĞDAŞ BARIŞÇIL BİR ARADA YAŞAMA İÇİN SORUNLAR VE ÖNERİLEN ÇÖZÜMLER

2.1. Dini Çatışmaların Nedenleri

Dini mezhepçilik (Sectarianism) kavramı, bireyin belirli bir din çerçevesinde "dini bir alt kültüre" aidiyetini tanımlar ve bu durum, onu aynı büyük dini grup içindeki diğerlerinden ayıran kültürel, siyasi ve sosyal bir "kimlik" doğurur. Mezhepçilik olgusu neredeyse tüm dinlerin ortak paydasıdır; hatta tek bir dini mezhep bile kendi içinde alt kimliklere bölünebilir ve bazen kendi aralarında, dışarıdakilerle olduğundan çok daha şiddetli bir şekilde çatışabilirler. Bazı araştırmacılar, dinler içindeki ve mezhepler arasındaki iç savaşların nedenlerini iki temel faktörle sınırlandırma eğilimindedir: Birincisi, belirli bir dine kolektif olarak bağlanmadan önce miras alınan kültürel miras ve entelektüel seviye gereği dini metnin anlaşılmasındaki bilişsel sistemin farklılığı; ikincisi ise, her mezhepteki seçkinlerin, dini toplumdaki siyasi veya sosyal iç değişkenlere veya özellikle diğer toplumlardan gelen dış değişkenlere dayanarak nüfuz alanlarını genişletmek için bu farklılığı kullanmasıdır.²³¹

Bu alandaki nicel göstergeler, dünyada on binden fazla alt dini kimliğin bulunduğunu göstermektedir. Ancak bu alt kimliklerin çoğuna mensup olanlar dünya nüfusunun önemli bir oranını oluşturmamaktadır. En büyük nüfus kitlesi, dünya nüfusunun yaklaşık %77'sini temsil eden büyük dinlerdeki alt kimliklerde toplanmaktadır: Hristiyanlık %31, İslam %24, Hinduizm %15 ve Budizm %7. geriye kalan kısım ise Yahudilik gibi birçok dine veya Taoizm, Sihizm, Şintoizm, Zerdüştlük vb. gibi folklorik ya da geleneksel dinlere dağılmıştır. Bunun yanı sıra dünya nüfusunun %16'sı belirli bir dine mensup değildir; Ateist, Agnostik veya bazı Gnostikler gibi belirli bir dinle bağlantı kurmaksızın Tanrı'nın varlığına inanan kimselerdir. Bu durum, dini mezhepçilik olgusunun belirli bir bölgenin, dinin veya coğrafyanın tekelinde olmadığını göstermektedir.²³²

²³¹ Velid Abdülhay, *el-Mezhebiyyetü'd-Dîniyye fi'n-Nizââtî'd-Devliyye: Hâletü Mihveri'l-Mukâveme*, Merkezü'z-Zeytûne li'd-Dirâsât ve'l-İstişârât web sitesinde yayımlanan makale. Bilimsel bildiri: *el-Mezhebiyyetü'd-Dîniyye fi'n-Nizââtî'd-Devliyye: Hâletü Mihveri'l-Mukâveme*. Velid Abdülhay - Merkezü'z-Zeytûne li'd-Dirâsât.

²³² Velid Abdülhay, *el-Mezhebiyyetü'd-Dîniyye fi'n-Nizââtî'd-Devliyye: Hâletü Mihveri'l-Mukâveme* (Merkezü'z-Zeytûne li'd-Dirâsât ve'l-İstişârât).

Çatışmayı İslam diniyle, Orta Doğu bölgesiyle veya Arap bölgesiyle ilişkilendirmek açık bir haksızlıktır. Dini taassup sorunu sadece Müslümanlara özgü değildir; bu sorunla Avrupa, modern çağın başlarında Protestanlığın ortaya çıkmasıyla yüzleşmiş, ardından Jean Calvin (1509-1564) bu sorunu daha da derinleştirip çerçevelemiştir. On altıncı yüzyıl, Protestanlara karşı Katolik taassubuna sahne olmuş ve iki din arasındaki bu kanlı taassup tüm on altıncı yüzyıl boyunca devam etmiştir. Bu taassup, daha sonra İslam dünyası da dahil olmak üzere dünyadaki dini taassubun başlangıcını temsil etmektedir.²³³

Bu bölümde iki alt başlık üzerinden son derece önemli iki soruyu yanıtlayacağız. Birinci soru: Günümüzde çatışmanın temel nedeni din midir? Buradan yola çıkarak, dini meselelere ve dinin toplumlarda yapıcı mı yoksa yıkıcı bir faktör mü olduğuna değinerek çeşitli ve çoklu dini çatışmaların nedenlerini ele alan ikinci alt başlığa geçeceğiz.

2.1.1. Günümüzde Çatışmaların Temel Nedeni Din mi?

Ekonomi ve Barış Enstitüsü, hazırladığı bir raporda dinin günümüzdeki çatışmaların hiçbirinin temel nedeni olmadığına işaret etmektedir. Din tarih boyunca birçok çatışmanın nedeni olmuşsa da, günümüzde hiçbir şekilde çatışmaların tek nedeni değildir. Rapor, ulaştığı bu sonucu 2013 yılındaki 35 silahlı çatışma vakasına ışık tutarak kanıtlamaktadır. Burada silahlı çatışmadan kasıt, "yılda en az 100 kişinin ölümüyle sonuçlanan, insan güvenliği, altyapı veya doğal kaynaklar üzerinde ciddi bir etkiye sahip olan sürekli ve organize güç kullanımıdır." Bu 35 vakada çatışmanın birçok nedeni olduğu kanıtlanmıştır; nitekim 2013 yılındaki çatışmaların üçte ikisinin nedenleri arasında belirli bir hükümete muhalefet etmek veya devletin ekonomik, ideolojik, siyasi ya da sosyal sistemine karşı çekinceler yer almıştır. Kimlik ve özerklik arzusu da bu silahlı çatışmaların %60'ının arkasında yatan nedendir.²³⁴

Raporun sonuçları ayrıca, çatışma ve barışın neden meydana geldiğini anlamada dini faktöre kıyasla çok daha önemli rol oynayan başka birçok sosyal ve ekonomik belirleyicinin olduğunu ortaya koymaktadır. Rapor; yolsuzluk, siyasi terör, ekonomik

²³³ Mustafa Ali Hassûn, *Esbâbü't-Taassubi'd-Dînî ve'l-Mezhebi*, Merkezü (Et-Tenevvu') li-Faddi'n-Nizâât web sitesinde 12 Aralık 2015 tarihinde yayınlanan makale.

²³⁴ *Hamsu Hakâik: El-Alâka beyne'l-Muhaddidi'd-Dînî ve's-Sırââtî'l-Müsellaha*, İnternette yayınlanan rapor, yayın tarihi 22 Aralık 2014, Merkezü'l-Müstakbel li'l-Ebhâs ve'd-Dirâsâtî'l-Mütekaddime

ve cinsiyet eşitsizliği ile iyi yönetim gibi faktörler ile bir devletteki istikrar ve barış arasında tutarlı bir ilişki olduğunu açıklamaktadır.

Bununla birlikte rapor, büyük ölçüde barış veya çatışmayla bağlantılı olan bazı dini faktörlerin bulunduğunu belirtmektedir; bunlar dini uygulamalara yönelik kısıtlamalar ve dini inançlara yönelik düşmanlıklardır. Yüksek düzeyde dini özgürlüğe sahip olan ülkeler daha istikrarlıdır ve çatışma yaşamazlar; dini özgürlüklerin kısıtlı olduğu ülkelerde ise durum tam tersidir. Dolayısıyla, bir devlette dinlerin çokluğu, dini uygulamalara yönelik bir kısıtlama olmaması koşuluyla olumlu ve "barışçıl" bir etkiye sahiptir. Aksine, bir dini grubun üyeleri devlette hakimiyete sahipse, iktidara gelmeleri ve bunu istismar etmeleri kuvvetle muhtemeldir.²³⁵

Uluslararası ilişkiler alanında bilim insanı olan Kalevi Holsti'nin pratik çalışmasını (1648'den 1989'a kadar uzanan dönemde uluslararası savaşları anlamak için en iyi harita) değerlendiren Mutez Abdülfettah, çalışmanın sunduğu bir dizi önemli analizi şu şekilde aktarmıştır:²³⁶

Birincisi: Bu dönem boyunca savaşların çoğunun ortak nedeni, toprak edinmek, nüfuz yaymak veya toprakla bağlantılı stratejik nedenler olmuştur. Bu durum, 1648 ile 1814 yılları arasındaki dönemde ister tek başına isterse diğer nedenler arasında olsun savaşların çıkma nedenlerinin yaklaşık %34'ünü oluşturmuştur. Bu unsurun bu tarihten sonra kademeli olarak azaldığı ve 1814'ten 1945'e İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar olan dönemde yaklaşık %20'ye gerilediği görülmektedir. Ardından bu oran "Soğuk Savaş" döneminde yaklaşık %8'e kadar düşmüştür. Bu da, coğrafi genişleme faktörünün uluslararası savaşların oranındaki düşüşle birlikte giderek azaldığı anlamına gelmektedir. Bunun nedeni, günümüz dünyasında uluslararası alanda tanınan ve saygı duyulan uluslararası sınırların bulunmasıdır; dolayısıyla toprak unsuru artık modern savaşlarda güçlü bir neden oluşturmamaktadır.

İkincisi: Ticaret ve uluslararası ticaret yollarının ele geçirilmesi unsuru, 1648'den 1814'e kadar olan dönemde savaşlara yol açan nedenlerin yaklaşık %15'ini oluşturmuştur; bu durum, o dönemde bu yollar üzerindeki uluslararası çatışma veya ticaretin ana devlet ile sömürgeleri arasında sınırlı kalması nedeniyle oldukça doğaldır.

²³⁵ Hamsu Hakâik: *El-Alâka beyne'l-Muhaddidi'd-Dîni ve's-Sırâati'l-Müsellaha* (Merkezü'l-Müstakbel li'l-Ebhâs ve'd-Dirâsâti'l-Mütekaddime

²³⁶ Mutez Billah Abdülfettah, *Helid-Dîn Sebebü'l-Hurûb?*, el-Arabiya web sitesinde 29 Aralık 2015

Ancak zamanla uluslararası koşulların gelişmesi, uluslararası serbest ticaret ilkesinin kabul edilmesi ve uluslararası ticaret yolları üzerindeki kontrolün sona ermesiyle bu oran sıfıra inmiştir.

Üçüncüsü: Tahtların veraseti, özellikle Avrupa'da 1648'den 1814'e kadar olan dönemde bazı savaşlarda belirgin bir neden oluşturmuş ve bu oran %12'ye kadar ulaşmıştır. Ancak uluslararası siyasetin değişmesi ve devlet ile yönetim yolları kavramının istikrar kazanmasıyla bu unsur geleneksel şekliyle uluslararası savaşların bir nedeni olmaktan çıkmıştır.

Dördüncüsü: Devleti ve rejimlerini koruma unsuru, yaklaşık %7,5'lik bir oranla zaman içinde en istikrarlı unsur olmuştur. Bu anlaşılabilir bir durumdur, zira devletlerin bekası uluslararası siyasette sürekli bir faktördür ve savaşlara yol açmaktadır; uluslararası ittifaklar ve her devletin hedefleri, bugüne kadar devletin korunması veya siyasi sisteminin değiştirilmesinde doğrudan bir neden olmaya devam etmektedir.

Beşincisi: İdeoloji, uluslararası çatışmaların nedenleri arasında çok küçük bir oran teşkil etmiş ve en iyi ihtimalle çatışmaların çıkma nedenlerinin %3'ünü aşmamıştır. Bu durum, tek başına dinin savaşların itici gücü olmadığı, şekilsel nedenlere odaklanmak yerine gerçek nedenin aranması gerektiği şeklindeki temel bir gerçeği yansıtmaktadır. Altıncısı: Çalışma, Soğuk Savaş döneminde çatışmalara yol açan nedenlerde belirgin bir parçalanma olduğunu, savaşların patlak vermesinde artık tek bir baskın nedenin bulunmadığını göstermektedir. Devleti veya iktidar rejimini koruma unsuru yaklaşık %9'u temsil ederken toprak, kurtuluş hareketleri, devlet inşası vb. gibi diğer unsurlar, yukarıda bahsedilen rakamdan çok uzak olmayan oranlarda diğerlerinden daha fazla ön plana çıkmıştır.

Abdülfettah makalesinin sonunda, siyasiler tarafından askerlerin moralini yükseltmek ve ötekini şeytanlaştırmak amacıyla kullanılan propaganda ve sloganlara ne kadar başvurulursa vurulsun, dinin gerek uluslararası çatışmalarda gerekse iç savaşlarda veya siyasi rekabetlerde doğrudan bir neden olmaksızın sadece bir istismar aracı olarak kalmaya devam ettiği sonucuna varmıştır.²³⁷

²³⁷ el-Lüveyhık, *Müşkiletü'l-Guluv fi'd-Dîn fi'l-Asri'l-Hâdir el-Esbâb el-Âsâr el-İlâc*, 27-28.

2.1.2. Dini Çatışmaların Nedenleri

Fikri aşırılık, dini şiddetin temel nedenlerinden biri olarak kabul edilir. Bunun en belirgin tezahürleri şunlardır: Dini metinlerin katı bir şekilde yorumlanması, insanlara zorluk çıkarılması, dinin öğretilerinin zorunlu kılması, övülen kendisine ve başkalarına dayatması, dinin helal kıldığı şeyleri haram kılması, övülen kişiyi masumiyet derecesine ulaştıracak kadar abartılı bir övgü ve yerilen kişiyi tekfir etmeye götürecek kadar abartılı bir yergidir.²³⁸

Cehalet, yanlış anlama ve yetersizlik, dini metnin yorumlamada çok yönlü olmasına yol açar; herkes onu kendi hevasına göre yorumlar, dolayısıyla insanlar gruplara ve fırkalara bölünür. Her grubun sloganı ulaştığı sonuca göre şekillenir ve şiddeti doğuran ihtilaf da buradan başlar. Ayrıca dini metinlere yönelik cehalet ve onları anlamadaki yetersizlik, bu metinlerin maksadına yönelik cehalete yol açar. Bu da dinin kolaylığı ve hoşgörüsü ile maslahat ve mefsedet mertebelerine yönelik bilgisizliği beraberinde getirir.²³⁹

Aynı şekilde, devletteki yetkililerin kendi tebaasının hakları konusundaki ihmalkârlıkları, onlarla ve onların gereksinimleri ile ilgilenmemeleri, ihtiyaçlarını gözetmemeleri ve onlara haksızlık yapmaları da dini şiddetin nedenlerindendir. Buna ek olarak, bazı grupların kasıtlı olarak marjinalleştirilmesi, bastırılmaya ve onlarla yüzleşilmeye çalışılması ile siyasi haklarının kullanmalarının kısıtlanmasıyla kendini gösteren siyasi hayal kırıklığı da eklenmelidir. Bu nedenle, söz konusu gruplar öfkelerini kusmak ve kendilerini kanıtlamak için dini şiddet ve terörizm davranışlarına yönelmektedirler.²⁴⁰

Dini şiddetin ekonomik nedenlerine bakıldığında; işsizlik ve ekonomik koşulların kötüleşmesi, dini şiddetin tohumlarından biri olarak kabul edilir. Zira bu durumlar, hakların gasp edildiği hissini, devlete yönelik hoşnutsuzluğu ve bıkkınlığı pekiştirir. Bu da bireyi, söz konusu yollar meşru olsun ya da olmasın, haklarını savunmaya, hayatını güvence altına almaya ve yeme, içme, barınma ile diğer ihtiyaçlarını karşılamaya yollarını aramaya iter. Devletinden veya toplumda onunla

²³⁸ el-Lüveyhık, *Müşkiletü'l-Guluv fi'd-Dîn fi'l-Asri'l-Hâdir el-Esbâb el-Âsâr el-İlâc*, 27-28.

²³⁹ el-Lüveyhık, *Müşkiletü'l-Guluv fi'd-Dîn fi'l-Asri'l-Hâdir el-Esbâb el-Âsâr el-İlâc*, 27-28.

²⁴⁰ Salih b. Gânim es-Sadlân, *Esbâbü'l-İrhâb ve'l-Unf ve't-Tatarruf* (El-Lecnetü'l-İlmiyye li'l-Mu'temeri'l-Âlemî an Mevkıfı'l-İslâm mine'l-İrhâb, 2004), 6.

birlikte yaşayanlardan duyduğu memnuniyetsizlik sonucu kendisinde oluşan intikamcı ruh, bu yolların meşruiyetine veya haramlığına bakmaksızın ve başkalarına karşı en ufak bir sorumluluk hissetmeksizin, istediğini elde etmek için çeşitli yollara başvurmasına neden olur.²⁴¹

Dini şiddet, bir toplumdaki sosyal adaletin yokluğundan da kaynaklanır. Birey, haklarını alamaması ve yaşadığı toplumdaki fırsatlarının düşük olması nedeniyle hayal kırıklığına uğrar; bu da onu şiddet uygulamasına yol açabilecek aşırı uç fikirlere sarılmaya iter. Yukarıda sayılanlara ek olarak, bireyin kimlik eksikliği, aidiyet zayıflığı, amaç ve hedeften yoksun olması ile toplumsal entegrasyonu kaybetmesi yoluyla toplumuna karşı sosyal bir yabancılaşma hissetmesi de bu duruma katkıda bulunur.

Psikolojik motivasyonlara bakıldığında ise; görünme ve şöhret olma arzusu, her ne yolla olursa olsun şiddetin ve dikkatleri üzerine çekmenin nedenlerinden biri olarak kabul edilir. Bu ilkenin sahibi, şiddetin içindeki şöhret, görünme ve dikkat çekme arzusunu tatmin edeceğine inanmaktadır.²⁴²

Eğitim, insanı iyiliğe ve beşeri mutluluğa yönlendirmek için yetiştirme, geliştirme ve arındırma aracıdır. Başta kurumlar ve bireyler olmak üzere eğitim sürecinde üzerine düşen rolü yerine getirmedeki herhangi bir eksiklik, dini şiddetin ortaya çıkmasında temel bir faktör olarak kabul edilir. Bireylere hayatında olumlu değerler ve asil hedefler aşıl原因 imani eğitimin yokluğu, dini şiddetin varlığında temel bir nedendir. Ayrıca sağlam bir modelin ve iyi bir rol modelin yokluğu da buna dahildir; zira bu yokluk, yoksun kalındığında savrulmaya, kafa karışıklığına ve sapmaya yol açan iyi bir referansın yokluğudur.²⁴³

Dini çatışmaların üstesinden gelmek için en ideal çözüm, el-Ezher'deki büyük hocaların deneyiminin bir asırdan fazla bir süre önce başvurduğu şeydir; nitekim onlar, din eğitimi alanların kendi dini eğitimleriyle paralel ve birbirini destekleyen çalışmalarla yetkinleşmelerine karar vermişlerdir; böylece fıkıh ilmini veya imanının özünü bağlantılı herhangi bir ilmi araştırırken zihinleri kapanmayacaktır.²⁴⁴

²⁴¹ Salih b. Gânim es-Sadlân, *Esbâbü'l-İrhâb ve'l-Unf ve't-Tatarruf*, 17.

²⁴² Salih b. Gânim es-Sadlân, *Esbâbü'l-İrhâb ve'l-Unf ve't-Tatarruf*, 17.

²⁴³ Salih b. Gânim es-Sadlân, *Esbâbü'l-İrhâb ve'l-Unf ve't-Tatarruf*, 21.

²⁴⁴ Muhammed el-Cevvâdî, *Limâzâ Yeteecceû's-Sirâ'u'd-Dîni fî Asri'l-Ayleme?*, El-Cezire web sitesinde 11-5-2017

Pek çok analiz dinin olumsuz rolüne odaklanırken, Ekonomi ve Barış Enstitüsü'nün raporu dinler arası diyalog ve dini motivasyonlu hareketler aracılığıyla dinin barış inşasındaki potansiyel olumlu rolüne dikkat çekmektedir. Rapor ayrıca, dinin çatışmayı sona erdirerek ve aynı zamanda güçlü bir sosyal uyum inşasına yardımcı olarak barışı tesis etmek için bir itici güç veya motivasyon kaynağı olabileceğini vurgulamaktadır.²⁴⁵

2.2. İslam Fıkının Mezhep Çatışmalarına Yaklaşımı

İslâm, girdiği her toplumun birlik ve dayanışmasını zedeleyen mezhepçilik ve taassup afetinin tehlikesine karşı uyarıda bulunmuştur. Zira İslâm, her türlü fitneyi ve mezhepsel çatışmayı reddetmekte; toplumda fitnenin ortaya çıkmasına yol açabilecek her türlü tutum, eylem, söz, düşünce ve görüşü haram kılmaktadır.

Kur'an, bazı ayetlerinde fitnelerin ortaya çıkış sebeplerinden ve gerçekleşme şartlarından bahsetmiş; diğer bazı ayetlerde fitneyi şeytana tâbi olmak anlamında ifade etmiş; bir başka ayet grubunda ise fitne çıkaranlardan ve tövbe etmedikleri takdirde karşılaşacakları ceza ve azaptan söz etmiştir. Kur'an-ı Kerîm, ayetlerinde ele aldığı birçok konuda olduğu gibi, fitnelerin mahiyetini açıklayan müstakil bir beyanda bulunmamış; bazı şerefli ayetlerde yer alan ifadeler de doğrudan bunun bir açıklaması niteliğinde olmayıp, açıkça görüldüğü üzere dilsel ve bağlamsal kullanım çeşitlerinden ibaret olmuştur. Kur'an ayetlerini tümevarım yöntemiyle, istikrâ, incelediğimizde iki tür fitnenin bulunduğunu müşahade etmekteyiz: Dünyevî konulardaki fitne ve dinî konulardaki fitne. Dinî konulardaki fitne, diğer türe göre çok daha tehlikeli ve vahim kabul edilmektedir. Kur'an-ı Kerîm'in fitneyi bir yerde adam öldürmekten daha şiddetli, başka bir yerde ise daha büyük sayması da buna delalet etmektedir. Nitekim Yüce Allah, "Fitne, adam öldürmekten daha şiddetlidir" ²⁴⁶ ve "Fitne, adam öldürmekten daha büyüktür" ²⁴⁷ buyurmuştur. Çünkü dinden alıkoymak anlamına gelen fitne, insanın, söz gelimi, saptırılması veya kendi değerlerine ve ahlâkına yabancılaştırılması suretiyle mânen yok edilmesini ifade eder. İnsanın hâli hayvanın hâlinden farksız hâle geldiğinde bundan daha büyük bir ölüm olabilir mi? Zira böyle

²⁴⁵ *el-Alâka beyne'l-Muhaddidi'd-Dînî ve's-Sırââtî'l-Müsellaha*, 22 Aralık 2014

²⁴⁶ Bakara 2/191.

²⁴⁷ Bakara 2/217.

bir durumda onun diri olduğu söylenemez; bilakis o, yaşıyan bir ölüdür, meyyitü'l-ahyâ.²⁴⁸

Bu inançsal ve duygusal yapının kökleşmesi, birbirine bağı iki sonuç doğurmaktadır.

Birincisi, herhangi bir mezhebin veya taifenin dini doğru ve sağlam bir şekilde temsil ettiğini iddia etmesi, onun bilinçli ve bilinç dışı dünyasında hakikatin yalnızca kendi tekelinde bulunduğu, diğerlerinin ise bâtil, sapmış, yoldan çıkmış, bid'at ehli veya hatta kâfir olduğu düşüncesinin yerleşmesine yol açmaktadır. Tarih boyunca mezheplerin yalnızca kendilerinin hak fırka olduğunu ileri sürerek çatıştıkları, hatta günümüzde dahi bu iddianın sürdürüldüğü İslâm'daki Fırka-i Nâciye, kurtuluşa eren fırka, düşüncesi de buradan kaynaklanmaktadır.

İkincisi, yukarıda zikrettiğimiz taassup ve dini doğru biçimde temsil etme vehmi gibi sebeplerden dolayı herhangi bir mezhep zorunlu olarak kapalı bir yapıya dönüşmekte ve kendi kültürünü, inançlarını ve mitlerini bu kapalı yapı içerisinde yeniden üretmektedir. Bu durum, söz konusu mezhebin kendi özüne ve etrafındaki dünyaya bakışında kolektif aklın içe kapanmasına, tıkanmasına ve taşlaşmasına yol açmaktadır. Bu da onun, kapsayıcı toplumsal ve siyasî çevrede daralcı ve içe kapanmacı bir eğilim göstermesinin ve kendisini ötekiler tarafından tehdit edilen bir azınlık gibi algılamaya yönelmesinin sebeplerinden biridir.²⁴⁹

Buradaki asıl sorun, farklılığın bizzat varlığından ziyade, bu farklılık sürecini yönetecek; onu çatışma ve yıkıma yol açan bir farklılık olmaktan çıkararak çeşitlilik ve yaratıcılığa dayalı bir farklılığa dönüştürecek ortamı, sistemleri ve kanunları oluşturabilme yeteneğidir. Zira İslâm, “Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir diğiden yarattık ve birbirinizle tanışmanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır”²⁵⁰ ayetiyle insanlar arasındaki farklılığı kabul etmiş; dinde zorlamayı reddetmiş ve diğer din mensuplarına koruma ve himaye sağlamıştır. Ayrıca Müslümanların kendi aralarındaki ihtilafları

²⁴⁸ es-Seyyid Yâsin el-Müsevî, “el-Usûlü'n-nazariyye ve'l-ameliyye li'l-İslâm fi'l-mevkîf mine'l-fitni't-tâfiyye”, *Mevkî'u'l-Ebdâl* (Çevrimiçi Makale) (25 Ekim 2020).

²⁴⁹ Faysal Derrâc, “et-Tâfiyye ve't-tesâmuh ve'l-adâletü'l-intikâliyyeti mine'l-fitneti ilâ devleti'l-kânûn”, haz. Abdülilâh Belkızîz, *Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye* 37/424 (2014), 9-10

²⁵⁰ Hucurât 49/13.

yönetmelerine ilişkin şu talimatlar verilmiştir: “Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz, Allah’a ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah’a ve Resul’e götürün. Bu, hem hayırlı hem de netice bakımından daha güzeldir.”²⁵¹ Yine, “Eğer müminlerden iki grup birbiriyle vuruşursa aralarını düzeltin. Eğer onlardan biri diğerine karşı haddi aşarsa, bağı, saldıran o grupla Allah’ın emrine dönünceye kadar savaşın. Eğer dönerse aralarını adaletle düzeltin ve adil davranın, kıst. Şüphesiz Allah, adil davrananları sever.”²⁵²

2.2.1. Kur'an-ı Kerim'in Fitnelere Karşı Uyarısı

Bütün Müslümanlar nezdinde teşriin ilk kaynağı Kur'an-ı Kerim'dir. Bunun bir gereği olarak, farklı mezheplere mensup olsalar da bütün Müslümanlar açısından teşri ve şer'î hükümlerin sınırları onun çerçevesinin dışına çıkamaz. Kur'an, fitneyi reddetme ve onun ortaya çıkmasını engelleme hususunda son derece titiz davranmıştır. “Fitne” kelimesi otuz kez, türevleri ise onlarca kez geçmektedir. Bu türevler arasında en çok kullanılan lafız “fitne”dir ve bunların büyük bir kısmı, kökenleri itibarıyla farklılık gösteren toplumsal ihtilaflar bağlamında yer almaktadır. Bunların bir kısmı itikadî, bir kısmı fikhî ve mezhepsel ihtilaflardan, bir kısmı ise başka sebeplerden kaynaklanmaktadır. Bu ayetlerin ortak noktası, fitneyi reddetmeleri ve onun ortaya çıkmasını engellemeyi emretmeleridir.²⁵³

Kur'an-ı Kerim, birçok ayetinde dinî veya dünyevî konulardaki fitnelere, anlaşmazlıklara, nizâ', ve bölünmelere, şikâk, karşı uyarıda bulunmuştur. Yüce Allah'ın şu sözü buna örnektir: “İçinizden sadece zulmedenlere isabet etmekle kalmayacak olan fitneden sakının ve bilin ki Allah'ın cezası çetindir.”²⁵⁴ İbn Kesîr r.a. şöyle der: “Yüce Allah, mümin kullarını bir fitneden, yani yalnızca günahkârlara ve bizzat günahı işleyenlere mahsus olmayıp iyi ve kötü herkesi kapsayacak bir imtihan ve mihnetten sakındırmaktadır.”²⁵⁵

Fitne, insanların genelinin duygularına ve kolektif hissiyatına dokunmakta; onların genel düşünce yapılarını, hayattaki genel yönelimlerini ve kendilerinden farklı

²⁵¹ Nisâ 4/59.

²⁵² Hucurât 49/9.

²⁵³ el-Mûsevî, “el-Usûlü'n-nazariyye ve'l-ameliyye”.

²⁵⁴ Enfâl 8/25.

²⁵⁵ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme (Riyad: Dârü Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2. Basım, 1999), 4/37.

olan ötekiyle ilişkilerini olumsuz yönde etkilemektedir. Aynı zamanda onların tarihî varlıklarına, ecdatlarıyla olan manevî bağlarına, hayatî maslahatlarına, maddî ve manevî kolektif kazanımlarına, dünya hayatına, onun süsüne ve debdebesine yönelik düşkünlüklerine, bu dünyadaki ortak varlıklarına ve kaderlerine temas etmektedir. Bütün bunları yaparken hak, adalet, iyilik ve erdemin çeşitli yönlerini ihmal etmekte ve ötekiyle yaşanan çatışmalarda ve takınılan tutumlarda bu değerleri temel almamaktadır.²⁵⁶

Bu şerefli ayet, bütün müminleri yalnızca içlerindeki zalimlerin çıkardığı bir fitneye karşı uyarmakta ve onları bu fitneden sakınmaya davet etmektedir. Fitne, içlerindeki zalimlerden kaynaklansa ve ortaya çıkış sebebi onlar olsa dahi, onun kötü etkisi herkesi kapsamaktadır.²⁵⁷

Allâme Tabâtabâî, bu ayetin tefsirinde şöyle der: “Sözün anlamı, bütün Müslümanları birliklerini tehdit eden, güçlerini parçalayan ve şakk-ı asâ ile söz ayrılığına düşmelerine neden olan iç ihtilaflara karşı müsamahakâr davranmaktan sakındırmaya varmaktadır. Zira bu durum, çok geçmeden onları gruplara ve fırkalara böler; artık mülk ve hâkimiyet içlerinden galip gelene ait olur. Bu durumda galibiyet, bütün Müslümanların ortak paydası olan hak ve hanîf dinin sözünün değil, fesadın sözünün galibiyeti olur.”²⁵⁸

Sonuç olarak bütün Müslümanların Yüce Allah’ın, dinin, hakkın, adaletin, iyiliğin ve erdemin yanında olmaları; şeytanın, zulmün, düşmanlığın, istibdadın, cehaletin, câhiliyenin, kötülüğün ve rezaletin yanında yer almamaları gerekir. Keza mazluma yardımcı, zalime ise hasım olmaları; İslâm devletlerinde ve toplumlarında sapkınlığın, mezhepsel ve etnik fitnelerin, diktatörlüğün, istibdadın, fesadın ve geri kalmışlığın kökleşmesine katkıda bulunmaktan; birliklerini tehdit eden, söz ayrılığına düşmelerine ve saflarının yarılmasına yol açan gruplaşmalardan ve iç ihtilaflardan sakınmaları icap eder.²⁵⁹

²⁵⁶ Abdülvehhâb Hüseyin, “Keyfe nüvâcihü’l-fitnete’t-tâifiyye fi’l-âlemi’l-İslâmî”, *Mevkî’u’l-Basîre* (Çevrimiçi Makale) (Londra: Dârü’l-Ebrâr, 8 Şubat 2007).

²⁵⁷ Bk. (Yazarın) 270 numaralı atfına.

²⁵⁸ Muhammed Hüseyin et-Tabâtabâî, *el-Mizân fi tefsiri’l-Kur’ân* (Beyrut: Müessesetü’l-A’lemî li’l-Matbû’ât, 1. Basım, 1997), 9/51.

²⁵⁹ Hüseyin, “Keyfe nüvâcihü’l-fitnete’t-tâifiyye”.

Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Sizi Mescid-i Harâm’dan alıkoydular diye bir topluluğa duyduğunuz kin, sakın sizi haddi aşmaya sevk etmesin. İyilik, birr, ve takvâ üzere yardımlaşın; günah ve düşmanlık üzere yardımlaşmayın. Allah’a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah’ın cezası çetindir.”²⁶⁰

İslâm ümmetinin bütün fertlerinin, ümmet içerisinde fitneler ilk ortaya çıktığında onları defetmeye, kökünü kazımaya ve alevlerini söndürmeye acele etmeleri gerekir. Bu da Yüce Allah’ın bütününe farz kıldığı iyiliği emredip kötülükten sakındırma, emri bi’l-ma’rûf nehiy ani’l-münker, Allah’a davet etme ve O’nun dinini ve şeriatını hayatta ihya etme vazifeleri aracılığıyla; mezhebe veya meşrebe yönelik körü körüne ve akıl dışı bir taassuba kapılmaksızın gerçekleştirilmelidir.

“Onlara, ‘Allah’ın indirdiğine iman edin’ denildiğinde, ‘Biz sadece bize indirilene iman ederiz’ derler ve ondan başkasını inkâr ederler. Hâlbuki o, Kur’an, kendi ellerindeki tasdik eden hak bir kitaptır.”²⁶¹ Keza hakikati gizleyip içe kapanmaksızın: “Birbirleriyle baş başa kaldıklarında, ‘Rabbinizin huzurunda size karşı delil olarak kullansınlar diye mi Allah’ın size açtığı, bildirdiği, hakikati onlara söylüyorsunuz? Hiç aklınızı kullanmıyor musunuz?’ derler.”²⁶² Aynı şekilde Kur’an-ı Kerîm’in “ortak söz”, kelime-i sevâ, olarak ifade ettiği müştereklerde ötekiyle buluşmayı reddetmeksizin: “De ki: Ey Ehl-i kitap! Sizinle bizim aramızda ortak olan bir söze gelin: Yalnız Allah’a ibadet edelim, O’na hiçbir şeyi ortak koşmayalım ve Allah’ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilâhlaştırmasın.”²⁶³

Yüce Allah şöyle buyurmuştur: “Elif-Lâm-Mîm. İnsanlar, ‘İman ettik’ demekle imtihan edilmeden, fitneye maruz kalmadan, bırakılacaklarını mı sandılar? Andolsun ki biz, onlardan öncekileri de sınamıştık. Allah, elbette doğru söyleyenleri bilecek ve yalancıları da mutlaka bilecektir.”²⁶⁴

Yüce Allah bu ayette hikmetinin tam ve kâmil olduğunu; hikmetinin, “Ben müminim” diyerek iman iddiasında bulunan herkesin fitnelerden ve mihnetlerden salim kalacağı, imanını bulandıracak hiçbir şeyle karşılaşmayacağı bir durumda bırakılmasını gerektirmediğini bildirmektedir. Eğer durum böyle olsaydı doğru

²⁶⁰ Mâide 5/2.

²⁶¹ Bakara 2/91.

²⁶² Bakara 2/76.

²⁶³ Bakara 2/76.

²⁶⁴ Ankebût 29/1-3.

söyleyen ile yalancı, haklı ile haksız ve bâtil ehli birbirinden ayırt edilemezdi. Ancak O'nun önceki ümmetlerde ve bu ümmette geçerli olan sünneti ve âdeti, insanları bolluk ve darlıkla, zorluk ve kolaylıkla, hoşlandıkları ve hoşlanmadıkları şeylerle, neşat ve mekreh, zenginlik ve fakirlikle imtihan etmektir. Kimin şüpheler, şübehât, ortaya çıktığında imanı sabit kalır, sarsılmaz ve bu şüpheleri elindeki hakikatle savuşturursa; yine günahlara ve isyana sürükleyen ve çağıran veya Allah ve Resulü'nün emrettiği şeylerden alıkoyan şehvetler ve arzular ortaya çıktığında iman gereğiyle amel edip nefsinin arzularıyla mücadele ederse, bu durum onun imanının doğruluğuna ve sıhhatine delalet eder.²⁶⁵

Nitekim Aziz Kitap, şu ayetiyle mezhepsel savaşları da mezhepsel fitnelerin bir alt başlığı olarak zikretmiştir: “Eğer müminlerden iki grup birbiriyle vuruşursa aralarını düzeltin. Eğer onlardan biri diğerine karşı haddi aşarsa, bağy, saldıran o gruba Allah'ın emrine dönünceye kadar savaşın. Eğer dönerse aralarını adaletle düzeltin ve adil davranın, kıst. Şüphesiz Allah, adil davrananları sever. Müminler ancak kardeşirler. Öyleyse kardeşlerinizin arasını düzeltin. Allah'a karşı gelmekten sakının ki size merhamet edilsin.”²⁶⁶

Bu kerîm ayetin zahirinden anlaşılan şudur: İki mümin taraf arasında, burada kastedilenler iki Müslümandır; Şî'î-İsnââşerî gruplar değildir. Zira ikinci anlam sonradan ortaya çıkmış olup Kur'an'ın kullanımı birinci manaya yöneliktir. Bir çatışma patlak verdiğinde ilk aşamada anlaşmazlığı sulh ve barış yoluyla çözmeye çalışmak vaciptir. Çeşitli musalaha yollarıyla gerçekleştirilen sulh girişimleri başarılı olmaz ve gruplardan biri diğerine zulmederek saldırırsa, saldıran, bâğî, gruba karşı Allah'ın emrine ve hükmüne boyun eğinceye kadar savaşmak vacip olur.²⁶⁷

2.2.2. Sünnet'in Fitnelere Karşı Uyarısı

Sünnet-i Nebeviyye, fitnelere karşı uyarmış; onların tehlikesini ve birey ve toplum üzerindeki yıkıcı etkilerini açıklamıştır. Ayrıca Kitap ve Sünnet'e sınıksız sarılmak, âlimlere müracaat etmek, haberleri yaymada aceleci davranmamak, fitnelerden uzak durmak ve onların içine dalmamak gibi fitneden kurtuluş yollarına ilişkin açık yönlendirmeler sunmuştur. Buna Zeyd b. Sâbit'in r.a. rivayet ettiği şu hadis

²⁶⁵ Abdurrahman b. Nâsir es-Sa'dî, *Tefsîrü'l-Kerîmi'r-Rahmân fî tefsîri kelâmi'l-Mennân*, thk. Abdurrahman b. Muallâ el-Lüveyhik (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2000), 626.

²⁶⁶ Hucurât 49/9-10.

²⁶⁷ Bk. (Yazarın) 270 numaralı atfına.

örnek gösterilebilir. Hz. Peygamber s.a.s. şöyle buyurmuştur: “Fitnelerin açığından da gizlisinden de Allah’a sığın.”²⁶⁸

Ebû Hüreyre’den r.a. rivayet edildiğine göre Resûlullah s.a.s. şöyle buyurmuştur: “Karanlık gecenin parçaları gibi olan fitneler gelmeden önce salih ameller işlemekte acele edin. O zaman kişi mümin olarak sabahlar, kâfir olarak akşamlar; yahut mümin olarak akşamlar, kâfir olarak sabahlar ve dinini az bir dünya malı karşılığında satar.”²⁶⁹

İmam Nevevî r.a. şöyle der: “Hadisin manası şudur: Zifiri karanlık ve aydınlıktan yoksun bir gecenin karanlığının üst üste binmesi gibi birbiri ardına yığılan, çoğalan ve insanı meşgul eden fitneler ortaya çıkıp da salih amelleri işlemeyi imkânsız hâle getirmeden önce onlara koşmayı teşvik etmektir. Hz. Peygamber s.a.s., bu fitnelerin zorluk derecesini kişinin mümin olarak akşamlayıp ardından kâfir olarak sabahlaması örneğiyle tasvir etmiştir. Bu durum, fitnelerin büyüklüğünden dolayı insanın bir gün içerisinde böylesine keskin bir dönüşüm geçirebileceğini göstermektedir.”²⁷⁰

Ebû Hüreyre’den r.a. rivayet edildiğine göre Resûlullah s.a.s. şöyle buyurmuştur: “Sizden biriniz teşehhüde oturduğunda, tahiyyatı okuduğunda, şu dört şeyden Allah’a sığınsın ve şöyle desin: ‘Allahım! Cehennem azabından, kabir azabından, hayatın ve ölümün fitnesinden ve Mesîh Deccâl’in fitnesinin şerrinden sana sığınırım.’”²⁷¹

2.1.3. Kur’an-ı Kerîm’in Fitnelere Karşı Uyarısı

Kur’an-ı Kerîm’de “fitne” lafzı, çeşitli anlamlarda ve esas itibarıyla inkâr ve sakındırma bağlamlarında kullanılmıştır:

1. Dinde Fitne ve Şirkten Sakındırma

Allah Teâlâ, “Fitne, adam öldürmekten daha şiddetlidir” ve “Fitne ortadan kalkıncaya ve din tamamen Allah’ın oluncaya kadar onlarla savaşın” buyurmuştur. Bu

²⁶⁸ Ebû’l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi’u’s-sahîh* (B.y.: ts.), “Cennet ve Cennetliklerin Nimetleri”, 4/2199, hadis no: 2867.

²⁶⁹ Müslim, *es-Sahîh*, “İmân”, 1/110, hadis no: 118.

²⁷⁰ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc* (Beyrut: Dârü İhyâ’it-Türâsî’l-Arabî, 2. Basım, 1972), “İmân”, 2/133, hadis no: 118.

²⁷¹ Müslim, *es-Sahîh*, “Mesâcid ve Mevâdî’u’s-salât”, 1/412, hadis no: 588.

bağlamdaki fitne; şirk, küfür ve Allah’a ibadet etmekten alıkoyma şeklinde tefsir edilmiştir.

2. Vahiyden Sapma ve Hevâya Uymaktan Sakındırma

Allah Teâlâ, “Allah’ın sana indirdiği hükümlerin bir kısmından seni saptırmalarından, fitneye düşürmelerinden, sakın” buyurmuştur.²⁷² Ayette, hevâ ve hevesi razı etmek veya bâtil ehline ayak uydurmak amacıyla haktan herhangi bir şekilde taviz vermekten sakındırma vardır.

3. Hz. Peygamber’in s.a.s. Emrine Muhalefet Etmekten Sakındırma

Allah Teâlâ, “Onun emrine aykırı davrananlar, başlarına bir fitne gelmesinden veya kendilerine çok elem verici bir azap isabet etmesinden sakınsınlar” buyurmuştur.²⁷³ İmam Şâfiî, Kitap ve Sünnet’e muhalefetin masiyet, yani günah, olduğunu ve bu ikisine aykırı olan hükmün reddedileceğini, merdûd, açıklamıştır.

4. İmtihan ve Sınama Fitnesinden Sakındırma

Allah Teâlâ, “Elif-Lâm-Mîm. İnsanlar, ‘İman ettik’ demekle imtihan edilmeden, fitneden geçirilmeden, bırakılacaklarını mı sandılar? Andolsun ki biz, onlardan öncekileri de sınamıştık. Allah, elbette doğru söyleyenleri bilecek ve yalancıları da mutlaka bilecektir” buyurmuştur.²⁷⁴

Bu ayetin nüzul sebebi hakkında şöyle denilmiştir: “Bu ayet Mekke’deki bir grup mümin hakkında inmiştir. Kureyş kâfirleri, Müslüman oldukları için onlara eziyet ve işkence ediyorlardı. Bu durum onların göğüslerini daraltıyor, hatta içlerinden bazıları Allah’ın kâfirlere müminler üzerinde nasıl olup da güç ve imkân verdiğini yadırgıyordu. Bunun üzerine bu ayet, teselli mahiyetinde ve müminleri sınamak, böylece doğru söyleyenle yalancıyı birbirinden ayırt etmek için Allah’ın kulları üzerindeki sünnetinin ve âdetinin bu olduğunu bildirmek amacıyla inmiştir.”²⁷⁵

5. Kargaşa Çıkarmak Maksadıyla Müteşâbih Ayetlerin Peşine Düşmekten Sakındırma

²⁷² Mâide 5/49.

²⁷³ Nûr 24/63

²⁷⁴ Ankebût 29/1-3.

²⁷⁵ Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed es-Se‘âlibî, *el-Cevâhirü’l-hisân fi tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ali Muavvez (B.y.: Dârü İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1. Basım, 1997), 4/288.

Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Kalplerinde haktan sapma ve ona karşı bir meyil bulunanlar, insanları şüpheyne düşürmek, kendi nefislerini ve başkalarını yanıltmak maksadıyla Kur’an’ın müteşâbih ayetlerinin peşine düşerler. Allah’ın muhkem ayetleriyle beyan edip açıkladığı hakikati bırakıp, kalplerinin meylettiği bâtila delil getirmek için bu ayetlerin lafızlarını farklı tevillerle türlü anlamlara çekerler.”

Bu ayet, her ne kadar belirttiğimiz üzere ehl-i şirk hakkında inmiş olsa da Allah’ın dininde bid‘at çıkaran, Kur’an’ın bazı müteşâbih ayetlerini kendi bâtil görüşüne göre tevil ederek kalbini o bid‘ate meylettiren, daha sonra bu teviller üzerinden hak ehliyle tartışıp mücadele eden, müminleri şüpheyne düşürmek ve kendisine kapalı gelen hususun tevilini öğrenmek arzusuyla Kur’an’ın apaçık muhkem delillerinden sapan herkesi kapsamaktadır. Bu kişi kim olursa olsun, Hristiyan, Yahudi, Mecusi veya Sebeiyye, Harûriyye, Kaderiyye ve Cehmiyye gibi bid‘at fırkalarından herhangi birine mensup bulunması arasında fark yoktur. Nitekim Hz. Peygamber s.a.s. şöyle buyurmuştur: “Onun, Kur’an’ın müteşâbihlerinin, hakkında tartışmaları gördüğünüzde, bilin ki onlar Allah’ın bu ayette kastettiği kimselerdir; onlardan sakının.”²⁷⁶

6. Etkileri Yalnızca Zalimlerle Sınırlı Kalmayan Genel Fitneden Sakındırma

Allah Teâlâ, “İçinizden sadece zulmedenlere isabet etmekle kalmayacak olan fitneden sakının” buyurmuştur.²⁷⁷ Burada onlara tâbi olanların, zalimlerin arasında fesat çıkarmaları ve birbirlerini kışkırtarak aralarında fesat meydana gelmesine yol açmaları yasaklanmıştır. Zira bu tâbilerin zalimleri birbirlerine karşı kışkırtması, bizzat zalimler için de bir fitne hâline gelir. Bu durum, zalimlerin çevresindeki insanlar arasında bilinen bir husustur. Tâbiler zalimleri birbirine düşürür ve bu durum başlı başına bir fitne teşkil eder.

Ayet başka bir anlama da ihtimal taşımaktadır. Allah, mahlûkatın hâllerini değiştirir; bazen bolluk ve bereket verir, bazen kıtlık ve darlık verir. Bazen düşmanı dostlarına galip kılar. Zalimlere ortak olmadıkları sürece zulmetmeyenlerden azabı

²⁷⁶ Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi‘u ‘l-beyân fî tefsîri ‘l-Kur‘ân* (B.y.: ts.), 5/213-214. (Hadis için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, hadis no: 24210 [Hz. Âişe rivayeti]).

²⁷⁷ Enfâl 8/25.

uzak tutar. Ancak adalet ve salah ehli olanlar onlara ortak olurlarsa, zalimlere zulümleri sebebiyle, salah ve adalet ehline ise zalimlere engel olmadıkları veya onları terk ettikleri için azap iner. Oysa fesat ehli olan bu zalimleri bundan menedecek güce sahiptirler. İşte “İçinizden sadece zulmedenlere isabet etmekle kalmayacak” buyruğu, ey müminler, yalnızca onlara değil, size de isabet edecek, anlamına gelmektedir. “Fitneden sakının” buyruğu da içlerindeki adalet ehline yönelik olarak, zalimlerin azaba uğramasının onlara ortak olmaları sebebiyle gerçekleştiğini ifade etmektedir ki bu da onlar için bir fitnedir.²⁷⁸

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır şöyle der: “İçinizden sadece zulmedenlere isabet etmekle kalmayacak olan bir fitneden sakının. Zira o, yalnızca işi çıkırından çıkarıp zulmedenlere mahsus kalacak bir musibet değildir; bilakis diğerlerini de kapsayabilir. Çünkü zararı umumî olan birtakım günahlar vardır ki bunlardan doğacak fitne, kargaşa ve beraberinde getireceği mihnet ve musibet sadece o günahı işleyene münhasır kalmaz. Münkeri, kötülüğü, açıkça işlemek, emr-i bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker hususunda müdâhene, taviz ve gevşeklik, göstermek, itikadı bozmak, birliği ve beraberliği parçalamak ve genel yükümlülüklerde tembellik göstermek bunun örneklerindendir. Bazen bir kişinin hatası koca bir ordunun boğulmasına veya mahvolmasına sebep olabilir; tıpkı gemiyi delen adam örneğinde olduğu gibi. Geminin batması yalnızca onu delene, ona yardım edene veya görüp de susana isabet etmez; bilakis o gemide bulunan herkesi, hatta durumdan haberi olmayanları bile bulabilir. Bu sebeple işin başından itibaren tedbir almak ve böylesi umumî bir musibete yol açacak sebeplere engel olmak gerekir. Dolayısıyla her mümin kendi nefesine ve cemaatine ihtimam göstermeli, genel bir fitnenin vuku bulmaması için gafletten sakınmalıdır. Zira umumî fitne, yalnızca cürmü işleyen zalimlerin cezası değil, aynı zamanda mümkün olduğu hâlde tedbir almayan ve onun, fitnenin, vukuuna engel olmayanların gafletinin cezasıdır.”²⁷⁹

Görüldüğü üzere Kur'an nassları, yani ayetler, fitneyi reddetme ve ondan sakındırma konusunda birbirini destekler mahiyette, mütezâfir, gelmiş; fitnenin tehlikesine ve toplum ile toplumsal yaşam üzerindeki yıkıcı etkisine dikkat çekmiştir.

²⁷⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü ehli's-sünne*, thk. Mecdi Basellûm (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2005), 5/181.

²⁷⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 3. Basım, 1979), 4/2388-2389.

2.2.3. Selef-i Salihin'in Mezhepsel Fitnelere Karşı Tutumu

Fitne hadislerini rivayet eden ve fitneden uzak durmanın faziletini aktaran sahabeler, Hz. Peygamber'in kendilerine vasiyet ettiği şeyi anlamışlar ve bu yüzden birbiriyle savaşan gruplardan uzak durmuşlardır. Aralarından bazıları fitneden kaçarak çöllerde çıkmıştır: Onlardan biri Seleme bin el-Ekvâ (r.a.) idi; Haccac'ın yanına girdiğinde Haccac ona şöyle dedi: "Ey Ekvâ'nın oğlu, topukların üzerine gerisin geri döndün ve bedevileştin", O da: "Hayır, ancak Resulullah bana çölde yaşamam için izin verdi" dedi.²⁸⁰

Yezid bin Ebi Ubeyd'den şöyle dediği rivayet edilmiştir: Osman bin Affân öldürüldüğünde Seleme bin el-Ekvâ Rebeze'ye çıktı ve orada bir kadınla evlendi, ondan çocukları oldu ve ölmeden birkaç gece önce Medine'ye inene kadar orada kalmaya devam etti.²⁸¹

Bazıları insanları fitne savaşına katılmaktan meneder ve ondan uzak durmalarını emrederdi; nitekim Ahnef bin Kays (r.a.) 'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Bu adamı arzu ederek çıktım ve Ebu Bekre ile karşılaştım. Bana, "Nereye gitmek istiyorsun ey Ahnef?" dedi. Ben de: "Resulullah'ın amcasının oğluna, yani Ali'ye yardım etmek istiyorum" dedim. O da bana şöyle dedi: "Ey Ahnef, geri dön; çünkü ben Resulullah'ın (s.a.v.) şöyle dediğini işittim: 'İki Müslüman kılıçlarıyla karşı karşıya gelirse, öldüren de ölen de cehennemdedir'. Dedim ki: 'Ey Allah'ın Resülü, öldüren anlaşıldı, peki ya ölenin durumu nedir?' Şöyle buyurdu: 'O da arkadaşını öldürmek istemişti.'²⁸²

İmran bin Husayn (r.a.) da aynı şeyi yapmıştır. Nitekim Humeyd bin Hilal'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Fitne alevlendiğinde İmran bin Husayn, Hucayr bin er-Rebî' el-Adevî'ye şöyle dedi: 'Kavmine git ve onları fitneden men et.' O da: 'Ben onların içinde silik biriyim, sözüm dinlenmez' dedi. İmran: 'O zaman benden onlara tebliğ et ve onları bundan men et' dedi. Ve İmran'ın şöyle yemin ettiğini işittim: 'Zirvesindeki keçiler arasında otlattığım siyahi, Habeşli bir köle olup da ecelim bana o

²⁸⁰ el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Kitâbü'l-Fiten, Bâbu't-Taarrub fi'l-Fitne, 6/2597, Hadis No: 6676.

²⁸¹ el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Kitâbü'l-Fiten, Bâbu't-Taarrub fi'l-Fitne, 6/2597, Hadis No: 6676.

²⁸² el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Kitâbü'l-Fiten, Bâbu İzâ İltaka'l-Müslimâni bi-Seyfeyhimâ, 6/2594, Hadis No: 6672.

haldeyken ulaşması; benim için iki saftan birine, isabet edip etmemesi fark etmeksizin bir ok atmamdan daha sevimli olurdu."²⁸³

Fitnelerden uzak duran büyük sahabelerden biri de Sa'd bin Ebi Vakkas (r.a)' tır. Koyunlarının arasına çekilmiş ve insanları fitneler içinde dalgalanmaya terk etmişti. Fitnelere dalanlardan biri olan oğlu Ömer yanına geldi. Sa'd onu görünce: "Bu binicinin şerrinden Allah'a sığınırım" dedi. Oğlu inip babasına şöyle dedi: "Sen develerinin ve koyunlarının arasına indin de insanların aralarında mülk kavgası yapmasını mı izliyorsun?" Sa'd onun göğsüne vurarak şöyle dedi: "Sus, ben Resulullah'ın (s.a.v.) şöyle dediğini işittim: 'Şüphesiz Allah; takva sahibi, gönlü zengin ve gizli kalmayı tercih eden kendi halinde kulu sever.'"²⁸⁴

Tarih boyunca İslam alimleri genel olarak, Müslümanların birbirleriyle savaşmasında Hz. Ali'nin anlayışını takip etmişlerdir. Buna göre "isyancılarla" savaşıldığında kaçanları kovalanamaz, esirleri öldürülemez, yaralıların işi bitirilemez, malları ganimet olarak alınamaz, onlardan hiçbirisi esir alınamaz veya köleleştirilemez. Hz. Ali'nin (r.a.) Hariciler ve diğerleriyle savaşırken yaptığı da buydu. "Ehl-i Sünnet" ekolü tekfir ve kan dökme konusunda çok katı davranmış ve bunun için ağır şartlar koymuştur; bu nedenle dini hoşgörü, bir arada yaşama ve güzellikle davet etme seçeneği asıl olmuş ve İslam tarihinin seyrinde baskın çıkmıştır.²⁸⁵

Şeyhülislam İbn Teymiyye (r.a) şöyle demiştir: "Her müminin, Resulullah'ın (s.a.v.) getirdiğine tabi olmak dışında dinden hiçbir şey hakkında konuşmaması, onun önüne geçmemesi, aksine onun ne söylediğine bakması gerekir; böylece sözü onun sözüne, ameli onun emrine tabi olur. Sahabeler ile tabiin ve Müslümanların imamlarından onların yoluna güzellikle uyanlar işte böyleydi. Bu yüzden içlerinden hiçbirisi naslara kendi aklıyla karşı çıkmamış ve peygamberin getirdiğinden başka bir din kurmamışlardır. Eğer bir kişi din ile ilgili bir şey bilmek ve o konuda konuşmak

²⁸³ Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr li't-Taberânî*, thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefî (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2. bs.), Bâbü'l-Ayn, 18/105, Hadis No: 196.

²⁸⁴ el-Beyhakî, *Şuabü'l-İmân*, thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd bi't-Teâvün maa'd-Dâri's-Selefiyye bi-Bumbay, 1. bs., 1423 -2003), 13/15, Hadis No: 9885.

²⁸⁵ Muhsin Muhammed Salih, *es-Sırâtü't-Tâfiyye ve'l-Mezhebiyye.. Rü'ye Târihiyye*, El-Cezire web sitesinde 5-4-2014.

isterse, Allah ve Resulünün ne dediğine bakar, ondan öğrenir, onunla konuşur, ona bakar ve düşünür, onunla aydınlanırdı. Ehl-i Sünnet'in aslı budur."²⁸⁶

Allâme Salih Âl eş-Şeyh şöyle demiştir: "Selef, fitneler zamanında susmayı çoğaltır, konuşmayı azaltırdı. Bu nedenle onların sözleri ezberlenir ve nakledilirdi."²⁸⁷

Son olarak Kitap ve Sünnet'e sımsıkı sarılmalıyız ki bu; onlara Selef-i Salihin'in -yani sahabeler, onlara güzellikle uyan tabiin ve Müslümanların imamları- anlayışıyla tutunmaktır. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: ﴿وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا﴾ "Topluca Allah'ın ipine sımsıkı sarılın ve parçalanıp bölünmeyin."²⁸⁸

İbn Kesir şöyle demiştir: "﴿وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ﴾ Allah'ın ahbine denildiği gibi, Kur'an olduğu da söylenmiştir. İbn Mesud (r.a.) ise: 'O cemaattir' demiştir."²⁸⁹

Câbir bin Abdullah (r.a.)'dan rivayet edildiğine göre Nebi (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Size öyle bir şey bıraktım ki, ona sımsıkı sarıldığınız sürece asla sapıtmazsınız: Allah'ın Kitabı."²⁹⁰

Ebu Hureyre (r.a.)'den rivayet edildiğine göre Nebi (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Size iki şey bıraktım ki, onlardan sonra asla sapıtmazsınız: Allah'ın Kitabı ve benim sünnetim."²⁹¹

Aynı şekilde Müslümanın fitneler meydana geldiğinde İslam Şeriatı'nın bu konudaki tutumunu ve Ehl-i Sünnet'in buna karşı tavrını alimlere sorması gerekir. Zira alimler karanlığın kandilleridir ve cehalet karanlıklarında onlarla hidayet bulunur. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رَجُلًا نُوحِي إِلَيْهِمْ فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ. بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾ "Senden önce de ancak kendilerine vahyettiğimiz birtakım erkekleri peygamber olarak gönderdik. Eğer bilmiyorsanız zikir ehline sorun. Apaçık mucizeler ve kitaplarla gönderdik. İnsanlara, kendilerine indirileni açıklaman için ve düşünüp anlasınlar diye sana da bu Kur'an'ı

²⁸⁶ İbn Teymiyye el-Harrânî, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, Cem' ve Tertib: Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım (Medine-i Münevvere: Mecmau'l-Melik Fehd li-Tibâati'l-Mushafi's-Şerîf, 1425 -2004), 13/62-63.

²⁸⁷ Salih b. Abdülaziz Âl eş-Şeyh, *et-Tarîku ile'n-Nübü'ğî'l-İlmî* (Mektebül'l-Vezîrî'l-İlmî, 1. bs., 1436 - 2015), 309.

²⁸⁸ Âl-i İmrân Suresi: 103.

²⁸⁹ İbn Kesîr ed-Dımaşkî, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, 2/89.

²⁹⁰ Müslim, *Sahîhu Müslim*, Kitâbü'l-Hac, Bâbu Hiceti'n-Nebiyyi Sallallahu Aleyhi ve Sellem, 2/886, Hadis No: 1218.

²⁹¹ el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. bs., 1411 -1990), Kitâbü'l-İlm, 1/172, Hadis No: 319. Ayrıca el-Elbânî *Sahîhu'l-Câmi's-Sağîr ve Ziyâdâtuh* adlı eserinde sahih olduğunu belirtmiştir (el-Mektebül'l-İslâmî), 1/566, Hadis No: 2937.

indirdik."²⁹² Ve Yüce Allah şöyle buyurmuştur: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا﴾ "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e itaat edin ve sizden olan ulu'l-emre de. Herhangi bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz, onu Allah'a ve Resulüne götürün. Eğer Allah'a ve ahiret gününe iman ediyorsanız. Bu, hem hayırlı hem de netice bakımından daha güzeldir."²⁹³ İbn Abbas şöyle demiştir: " (وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ) "ve sizden olan ulu'l-emre"; yani Fıkıh ve Din ehli demektir."²⁹⁴

Müslümanın dininin işlerinde basiret sahibi olabilmesi için fitnelerle yüzleşmede şer'î ilim de önemli bir gerekliliktir. Müslüman bu donanımdan yoksun olursa fitneler içinde bocalayıp durur ve belki de bu onu helake sürükler, derin bir vadiye atar. Şeyhülislam İbn Teymiyye şöyle demiştir: "İnsanlardan nübüvvet nuru kesilirse, fitne karanlıklarına düşerler, bidatler ve fücurlar ortaya çıkar, aralarına şer girer ve bazıları diğerlerinin azabını tadar."²⁹⁵

2.3. Çağdaş Gerçeklikte Barışçıl Bir Arada Yaşama

2.3.1. Çağdaş Zorluklar

Aynı toplumun evlatları arasındaki ortak katılım ve barışçıl bir arada yaşama konusu, herhangi bir toplumdaki önemli konular arasında yer almaktadır. Yurttaşların birbirleri arasındaki pozitif barış ilkesine dayanan ortak yaşam, genel anlamda toplumsal barışın tesis edilmesine ve yurttaşların ortak değerler ile hedefler etrafında birleşmesine yol açar; bu hedeflerin başında elbette sürdürülebilir kalkınma hedefleri ve salih, işbirlikçi, pozitif bir insan ve yurttaş inşası gelir. Zira barışçıl bir arada yaşama ilkesi, toplumun bileşenleri arasındaki siyasi, ekonomik, sosyal veya kültürel farklılıklara rağmen aralarındaki diyaloga, anlayışa ve karşılıklı saygıya işaret eder.²⁹⁶

Bir arada yaşama ve hoşgörü, toplum bireyleri arasındaki barışçıl birlikte yaşam için olumlu bir bağlam sağlamayı amaçlayan iki kültürel model ve iki insani ilkedir. Bu düşünce, katı ve aşırı olan her şeye karşı duran bir düşüncedir. Hoşgörülmek, sizden farklı olan her şeyle ve sizinle farklı olan herkesle bir arada yaşama yeteneğine

²⁹² Nahl Suresi: 43-44.

²⁹³ Nisâ Suresi: 59.

²⁹⁴ İbn Kesîr ed-Dımaşkî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 2/345.

²⁹⁵ İbn Teymiyye el-Harrânî, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, 17/310.

²⁹⁶ Râmî Atâ Sıddîk, *et-Teâyü's-Silmî beyne Mukevvinâtî'l-Müctema: Nahve Bernâmecin Ameliyyin li-Da'mi Mebdei'l-Muvâtana ve Ta'zîzi Sekâfeti'l-Hivâr*, Merkezü Âtûn li'd-Dirâsât web sitesinde 20 Ekim 2025

sahip olmaktır. Dolayısıyla bir arada yaşama kavramı ile hoşgörü kavramı arasında sıkı bir bağ vardır. Gerçekte bu iki kavramın birbiriyle bağlantılı olmasının nedeni, birbirlerini tamamlamalarıdır; nerede hoşgörü varsa orada bir arada yaşama vardır ve nerede bir arada yaşama varsa orada hoşgörü vardır. Bu nedenle, aşırılık ve terörizm korkusunun hüküm sürdüğü zamanlarda birçok ülke ve toplum; uyrukları, ırkları, dinleri ve inançları ne olursa olsun bireyler arasında bir arada yaşama ile hoşgörü değerlerini ve kültürünü yayarak ve güçlendirerek bireyleri bu afete karşı güvence altına almaya ve korumaya çalışır.²⁹⁷

Birlikte yaşama ve hoşgörünün önemi, bunların herhangi bir toplumda güvenlik, istikrar ve kalkınmayı sağlamada temel faktörleri temsil etmesinden gelmektedir. Zira bir kültür olarak bir arada yaşama ve hoşgörü ile bir hedef olarak güvenlik arasında sıkı bir ilişki vardır ve bu bağlantı, güvenliğin ancak istikrar ortamında sağlanabilmesinden ve istikrarın da ancak bir arada yaşama ve hoşgörü ile gerçekleşebilmesinden kaynaklanır. İstikrarın en önemli göstergelerinden biri, toplum bireylerinin etnik, isimsel, dini vb. farklılıklarına bakılmaksızın birbirlerini kabul etmeleridir. Böylece çoğulcu, hoşgörülü, dışa açık ve nefret ile aşırılık oranlarının da düştüğü bir topluma sahip oluruz.²⁹⁸

2.3.1.1. Genel Zorluklar

Aynı toplumun evlatları arasında barışçıl bir arada yaşama; siyasi nedenler, ekonomik faktörler veya sosyal ve kültürel koşullar sebebiyle bazen büyüyen ve tırmanan bir dizi zorluk ve meydan okumayla karşı karşıyadır.

Aşırılık ve Taassup, herhangi bir toplum için gizli bir hastalık ve ölümcül bir zehirdir; siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal düzeylerde sıkıntılara yol açar ve barışçıl birlikte yaşamın bir numaralı düşmanıdır.²⁹⁹ Aşırılık, toplumları kırıp geçiren, insanlar arasındaki hoşgörü ruhunu öldüren ve ötekine karşı nefret ve kinle dolu mutaassıp zihin kalıpları yaratan en tehlikeli hastalıklardan biridir. Belirli bir toplumdaki olumlu değerlerden, fikirlerden ve davranışlardan sapmayı ifade eden ve bunun karşılığında topluma yabancı, dışarıdan gelme olumsuz değerleri ve standartları benimseyen sosyal, fikri ve ahlaki bir afettir. Bu durum, sadece fikirlerden ibaret olmaktan çıkıp,

²⁹⁷ Sultan Hâmid el-Cismî, *et-Tesâmuḥ ve't-Teâyüş.. Cüzûrun Müştebike*, El-Halîc, 16 Mayıs 2017..

²⁹⁸ Nevf Ya'kûb es-Sa'dî, *Furasu't-Teâyüş ve't-Tesâmuḥ ve Teaddiyâtuhümâ fî Zillî'l-Îlâmi'r-Rakmî*, Merkezü l'l-Buhûs ve'l-İstişârât web sitesinde 5 Mayıs 2022

²⁹⁹ Abdülaziz el-Cemâlî, *et-Teâyüşü's-Silmî* (Mecelletü'l-Câmiati'l-Vataniyye, sy. 15, Aralık 2020), 83.

aşırı düşüncenin inandığı ilkeleri diğerlerine zorla dayatmak amacıyla, savunulması şiddete başvurma noktasına varabilecek dışsal eylemlere dönüşebilir. Hatta mesele terörizme başvuracak kadar tırmanabilir. Bu nedenle bu küresel sosyal sorunla başa çıkma süreci acil bir zorunluluk haline gelmiştir; zira sorunun tehlikesini ve yayılmasını sınırlamak için sadece devletlerin gösterdiği güvenlik çabalarıyla yetinilmemeli, bilakis toplumun her kesimi ve grubu arasında hayatın her alanında hoşgörü değerlerinin yayılması ve güçlendirilmesi gerekli hale gelmiştir.³⁰⁰

Aşırılık, benimseyenlerinin diyalog için herhangi bir fırsatı reddettikleri, anlayışlarında herhangi bir eksiklik veya hata bulunduğuna dair herhangi bir imayı reddettikleri ve tartışmalarında mümkün olan en uç noktaya gittikleri katı bir siyasi-dini-sosyal tutum olarak nitelendirilir. Düşünce okullarının her birinin kendi katı aşırılık yanlıları vardır, ancak tüm yelpazedeki aşırılık yanlıları sonuçta kendi görüşlerini veya inançlarını paylaşmayan ötekilerle herhangi bir uzlaşmayı veya orta yolu reddederler. İktidarın aşırılıkla mücadeledeki yöntemi, aşırılığın dini olduğuna yöneliktir ve bu onlar için en önemlisidir; evet, aşırılığın dini yüzü baskındır ancak bizim; onun yayılmasına ve büyümesine zemin hazırlayan siyasi, ekonomik, sosyal ve hatta akademik yönüne odaklanmamız gerekir. Bu sorunsal, terörizm olarak sınıflandırılan fenomenlere ve aşırılığın sınırlı bir mesele olarak görülmesine karşı etkili politikalara dönüştürülmemiştir. Bu nedenle, Irak'taki ulusal güvenlik, ekonomik, sosyal ve siyasi politikalar üzerindeki etkileri hakkında yeniden düşünmek ve değerlendirme yapmak zaruridir. Bu yüzden, aşırılıkla mücadelenin özü, aşırılığın ve fikirlerinin yayılmasını sınırlayan etkili kamu politikası programlarının nasıl geliştirileceğinde yatmaktadır; bu da aşırılıkla ilgilenen ve onun yollarını takip eden etkili kurumlar inşa etmek anlamına gelir.³⁰¹

Nefret söyleminin yayılması: Nefret söylemi kavramı üzerinde anlaşılmış kesin bir hukuki tanım bulunmamakla birlikte, bazı kurumlar ve araştırmacılar tarafından ortaya atılan tanımlara ilişkin içtihatlar, nefret söylemini ayırt eden özelliklerin ve niteliklerin ortak bir alanında birleşmektedir; nitekim bu söylem, kamusal tartışmadan, ifade özgürlüğünden ve eleştiri hakkından doğal olarak farklılık arz etmektedir. UNESCO, nefret söylemini şu şekilde tanımlamıştır: "Hedef alınan mecraya ve

³⁰⁰ Sultan Hâmid el-Cismî, *Te'sîru't-Tatarruf fi'l-Müctemeât*, El-Halîc web sitesinde 11 Eylül 2018

³⁰¹ İhsan Muhammed Hâdî, *el-Fikru'l-Mütetarrif.. Mine't-Tehadiyyâtî'lletî Tuvâcihu'd-Devle*, Merkezi'l-İrâkî li-Tevsîki Cerâimi't-Tatarruf web sitesinde 4 Aralık 2022

demografik veya sosyal gruba bağılı olarak -ayrımcılık, düşmanlık veya şiddet gibi- nefrete teşvik edebilecek ifadeler içeren söylem olup, şiddet eylemlerini destekleyen, bu tür eylemleri gerçekleştirme tehdidinde bulunan veya bunlara teşvik eden söylemleri de içerir, ancak bunlarla sınırlı değildir."³⁰² Medyada ve diğer sosyal iletişim ağlarında, barışçıl birlikte yaşama değerini tehdit eden ve nefret söylemi üreten bazı işleyişler ve uygulamalar görülmektedir. Araştırmacının gözlemine göre nefret söylemi çeşitli şekillerde ortaya çıkmaktadır; örneğin: Öldürmeye ve Şiddete Çağrı: Açık veya örtük bir şekilde kışkırtıcı bir söylemin üzerine bina edildiği, yahut hedef kitleyi şiddet içerikli bir davranışa veya suç işlemeye iten, bunu haklı çıkaran ya da teşvik eden tüm kelimeler, resimler, çizimler ve yayınlanan medya materyalleridir. Ayrımcılık ve Irkçılık: Cinsiyet, ırk, din, inanç veya fikri aidiyet temelinde ırkçı ve ayrımcı değerler sunan tüm medya söylemleridir.

Kışkırtma: Olumsuz veya kötü bir şeye teşvik ve özendirme alanlarının tamamı ve bunun uygulanmasının veya benimsenmesinin talep edilmesidir. Ötekine karşı kışkırtarak ondan intikam almak veya ona zarar vermek gibi. Tahrikin en kötü türü ise, bir hataya inanma düzeyine varan kanaatler üzerine kurulan ve bu hatayı ölümüne savunan türüdür.

Damgalama: Ötekinin değerini düşürme ve onu ayıplayan veya kötüleyen bir kavramla damgalama anlamlarının tamamıdır; bu kötüleme bireyin sosyal veya siyasi olarak kabul görmemesine yol açar ve onu psikolojik ve sosyal dengesizlikten muzdarip, reddedilen bir kişiye dönüştürür.

Hakaret: İnsanın onuruna dokunan çirkin sözlerdir; medya söyleminde kullanılan, kınama, aşağılama ve küfür içeren tüm kötü terimler bu kapsama girer. Bu bağlamda bir yanda fikir ve ifade özgürlüğü ile diğer yanda nefret söylemi uygulamaları arasında açık bir fark ve büyük bir ayrım vardır; zira fikir ve ifade özgürlüğü başıboşluk anlamına gelmez, başkalarına hakaret etme veya onlara üstünlük taslama özgürlüğü anlamına da gelmez. Aynı şekilde nefreti körüklemek, şiddete teşvik etmek ve diğer istismar biçimleri anlamına da gelmez. Nefreti fiiliyata dökme,

³⁰² *Hutübü'l-Kerâhiye ve Mevâkıu't-Tevâsuli'l-İctimâî: el-Avâmilü'l-Müessira ve Âliyyâtü'l-Muvâcehe* başlıklı, Skyline International for Human Rights in the Middle East araştırması, internette yayınlanmıştır.

şiddeti kışkırtma, ötekini reddetme, dışlama, itibarını zedeleme ve diğer olumsuz uygulamalara varacak noktaya gelmemelidir.³⁰³

Adaletin ve İnsan Haklarının Yokluğu: Eski Bahreynli hukukçu ve parlamenter Ali bin Zeyd, başarılı bir insani bir arada yaşamanın sadece geçici bir toplumsal barış hali değil, bilakis hak ve görevlerin karşılıklı olarak tanındığı, adalet ve eşitlik değerlerinin kökleştiği ve çeşitliliğe saygı duyulduğu uzun bir sürecin ürünü olduğunu belirtmektedir. Başarılı modelleri aradığımızda, sadece ulusal uzlaşma hikayelerini gözden geçirmek yeterli olmaz; aynı zamanda bunların üzerine inşa edildiği temelleri incelemeli ve bunların sürdürülebilir olup olmadığını, yoksa sadece halkların siyasi veya ekonomik ihtiyaçların baskısı altında mecbur bırakıldığı geçici uzlaşmalar mı olduğunu sormalıyız. En kapsamlı ahlaki ve hukuki çerçeve olarak insan hakları, herhangi bir başarılı bir arada yaşama deneyiminin omurgasını oluşturur; ancak samimi bir siyasi irade, fırsatların eşit dağılımını garanti eden bir sosyal adalet ve herkesi zulüm ile ötekileştirme döngülerine geri dönmekten koruyan hesap verebilirlik mekanizmalarıyla desteklenmedikçe bu haklar tek başına yeterli değildir.³⁰⁴

Dijital Zorluk: Çağdaş dünyamızda dijital medyanın "iki ucu keskin bir kılıç" olduğu bilinmektedir. Bir yandan sosyal ilişkileri düzenleyen, sürdüren, değiştiren bir araç; davranış ve kalıplarının bir tezahürü haline gelmiş, öte yandan kapsayıcı, kısa ve yüzeysel bir kültür olması hasebiyle bu teknolojinin ürettiği kültür alanında zaman zaman bir tahakküm aracına dönüşmüştür. Aynı zamanda bu araç, bireyleri belirli düşünce kalıplarına ve egemen davranışlara alıştırmaktadır. Dolayısıyla sosyal denetim için güçlü araçlar sağlar; ancak yine de bireyin bu teknolojiyi kullanım şekline ve bilgiyi kendi ihtiyaçlarının doğasına uygun olarak nasıl kullandığına bağlıdır.³⁰⁵ Dijital medya, bir arada yaşama ve hoşgörü değerlerinin düşmanları ve aşırılık yanlısı gruplar tarafından; farklı dinler, milletler ve ırklar arasında huzursuzluk çıkaran kışkırtıcı söylemler yoluyla nefret ve şiddeti yaymak için kullanılabilir.³⁰⁶ Bir yandan tüm dünyanın dijital olarak birbirine açılmasının, diğer yandan da dördüncü ve beşinci

³⁰³ *et-Teâyüşü's-Silmî beyne Mûkevvînâtî'l-Müctema: Nahve Bernâmecein Ameliyyin li-Da'mi Mebdei'l-Muvâtana ve Ta'zîzi Sekâfeti'l-Hivâr*, Merkezî (Âtûn) li'd-Dirâsât web sitesinde 20 Ekim 2025.

³⁰⁴ İman el-Verrâkî, *et-Teâyüşü'l-İnsânî beyne'l-Kânûn ve'l-Kıye. Keyfe Necehat Düvelün fî Tecâvüzi'n-Nizâât? el-İmârât ve Cenûbu İfrîkiyâ ve Ruvândâ Nemâzicu Nâciha fî't-Teâyüş ve'l-Uhuwweti'l-İnsâniyye*, Cûsûr Post web sitesinde 4 Şubat 2025.

³⁰⁵ Nevf Ya'kûb es-Sa'dî, *Furasu't-Teâyüş ve't-Tesâmuh ve Teaddiyâtuhümâ fî Zillî'l-İ'lâmi'r-Rakmî*, 5/5/2022.

³⁰⁶ es-Sa'dî, *Furasu't-Teâyüş ve't-Tesâmuh ve Teaddiyâtuhümâ fî Zillî'l-İ'lâmi'r-Rakmî*.

nesil savaşlar adı verilen savaşların ortaya çıkmasının, sosyal sermayenin yani toplum bireyleri arasındaki güven ve aidiyet düzeyi ile ortak hedeflere ulaşmak için yan yana çalışma becerilerinin oluşumunun veya sağlamlığının önünde duran zorlukları artırdığına dair bir şüphe yoktur. Hiç şüphesiz bu durum, ülkelerin ulusal güvenlik konseptini de etkilemiştir. Sanal sosyal ilişkiler, bazı ülkelerin kamusal alanını, mezhep ve etnik çatışmaların kışkırtıldığı savunmasız bir hale getirmiş, öyle ki bu ülkelerin çoğu zaman sosyal sermayelerinin sağlamlığını korumaları zorlaşmıştır.³⁰⁷

2.3.1.2. Müslümanların Toplum İçinde Azınlık Olma Durumuna Özgü Zorluklar

Müslümanların azınlık olarak toplum içindeki konumlarına özgü birtakım zorluklar vardır; bunlar Müslümanların İslami olmayan çevrelerinde karşılaştıkları, yeni çevreleriyle iletişim kurarken aynı zamanda İslami kimliklerini koruma görevlerini zorlaştıran meydan okumalardır. Bu zorluklar arasında şunlar yer alır:³⁰⁸

a. İslamofobi Kompleksinin Yayılması: Birçok Batı ülkesinde göçmen Müslümanların sayısının artması, İslami görünümünün Batılı kültürel modelden sapmayı temsil edecek şekilde geniş çapta yayılması, Müslüman topluluğun asıl ülkeleriyle iletişiminin devam ettiği varsayımı ve bu durumun İslami uyanışın Batı ülkelerine taşınmasına, buna karşılık modern teknolojinin ile başarılı kalkınma yollarının ve yöntemlerinin de İslam ülkelerine taşınmasına izin vermesi, İslamofobi olgusunun körüklenmesine büyük ölçüde katkıda bulunmuştur.

b. İslam'ın Siyasi Olarak Tanınmaması: Bu sorun, Müslümanların İslami olmayan bazı ülkelere karşılaştıkları en belirgin sorunlardan biri olarak kabul edilir. Bu siyasi tanınmanın yokluğunda Müslümanlar; devlet okullarında Arapça dili ve İslam eğitimi öğrenme haklarını, ölümlerini gömmek için özel mezarlıklara sahip olma haklarını, devlette bazı üst düzey makamlara gelme haklarını ve Ahvâl-i Şahsiyye haklarını kaybederler.

c. Batı Kültürünün Hegemonyası: Kültürel küreselleşme olgusu, dünyanın birbirine açılması ve gelişmiş iletişim teknolojisinin eliyle engellerin ve sınırların

³⁰⁷ Vâil Salih, *Re'sü'l-Mâli'l-İctimâî ke'l-Hudûdi'l-Coğrâfiyye li'd-Devle*, El-Ayn el-İhbâriyye, 12-11-2020. <https://al-ain.com/article/social-capital-geographical-boundaries-state>

³⁰⁸ Fâtıma ez-Zehrâ Avvâtî ve Vesîle Yaiş Hazzâr, *et-Teâyüşü'l-İslâmî fi'l-Garb ve Tehadiyyâtuh: Dirâse İctimâiyye fi Dav'i'l-Kur'ân ve's-Sünne* (Mecelletü Câmîati's-Şârika li'l-Ulûmi's-Şer'iyye ve'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, c. 20, sy. 2, Haziran 2023), 275-278.

yıkılması nedeniyle İslam toplumlarında kültürel tahkim arzu edilen bir durum ise, bu ihtiyaç Batı'daki Müslüman topluluk için doruk noktasına ulaşır. Çünkü onlar Batı toplumlarının kalbinde yaşarlar ve hayatlarının her detayında o kültürle karşılaşır.

d. İslami Eğitimin Yokluğu: Batı toplumlarında İslami kimliği korumak son derece zor görünmektedir. Zira çocuklardan ve gençlerden oluşan Müslüman evlatlar, manevi bir boşluğun ve Batı okulunun derinleştirdiği kültürel bir dağınıklığın gölgesinde kendilerini kültürel küreselleşmenin cazibesine maruz kalmış olarak bulurlar. Zira dillerinin, kültürlerinin ve dinlerinin tamamen inkar edilmesiyle karşı karşıya kalırlar. Müslümanların çocukları, seküler dayanaklar ve din dışı temeller üzerine inşa edilmiş Batılı müfredatları alırken diğerleriyle aynı hizaya geldiklerinde, bu durumun kimlikleri üzerindeki derin etkisinden kurtulamazlar.

e. Ötekine Yönelik Aşağılayıcı Bakış : Genel olarak Müslümanlara, özel olarak da göçmenlere yönelik aşağılayıcı bakış ve onlarla ilgili her meselenin siyasileştirilmesi (giyimleriyle ilgili olsa bile siyasetle ve terörle mücadeleyle ilişkilendirilmesi) diğer din mensuplarının böyle bir sıkıntı yaşamadığı bir dönemde gerçekleşmektedir.

Uluslararası Hukukun Uygulanmasında Çifte Standart Dini bir arada yaşama gerçeğinin karşı karşıya olduğu en önemli zorluklardan biri, insan haklarının ihlal edildiğini ve bunların korunmasında uluslararası düzeyde seçicilik ile çifte standart olduğunu görmemizdir. Bazı azınlıkları korumak ve haklarını muhafaza etmek için hızlı ve caydırıcı müdahaleler görüldüğü halde, belirli bir aidiyete sahip başka bir azınlık için aynı düzeyde müdahalenin gerçekleşmediğini veya hiç gerçekleşmediğini görmekteyiz. Bunların dışında Müslümanların kendi saflarından kaynaklanan, onların gayrimüslimlerle birlikte var olmalarını etkileyen ve kendi aralarında sorunlar yaratmalarına neden olan iç zorluklar da vardır. Bunlar; bölünmüşlük ve mezhepsel farklılıklar, aşırılık yanlısı grupların ortaya çıkması, İslami medyanın yokluğu, koordinasyon mekanizmalarının bulunmaması ve İslam dünyasının geri kalmışlığıdır. Araştırmacı Saad Hamid İbrahim, Muhammed Keşşane'den aktararak, barışçıl bir arada yaşamının sağlanmasının önünde duran birçok engel olduğunu belirtmiştir. Bunların en önemlileri şunlardır:

a. İktidardaki Siyasi Rejimler: Siyasi rejimler, toplumun bir kesiminin yanında yer alıp diğer kesimlere karşı duran bir dizi önlem olarak, bir toplumdaki barışçıl birlikte yaşamın engellerinden biri olabilir.

b. Aşırılık ve Fikri Taassup: Bu ikisi, toplumların herhangi biri için gizli bir hastalık ve ölümcül bir zehri temsil eder. Siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal her düzeyde sıkıntı yaratır. Dolayısıyla barışçıl birlikte yaşamın ilk düşmanlarıdır.

c. Narsisizm ve Üstünlük Taslama: Kuşkusuz bunlar da barışçıl birlikte yaşamın engellerindendir. Bunların olduğu yerde bir arada yaşama söz konusu olamaz. Her grup kendisinin diğerinden üstün ve daha yüce olduğunu düşünürse sosyal bağlar kopar, kin yayılır, iletişim dili kaybolur ve bir arada yaşama ruhu yitirilir.

d. Medya: İçinde bulunduğumuz çağ teknoloji çağıdır ve dünya küçük bir köye dönüşmüştür. Bunun pek çok olumlu yönü olmakla birlikte olumsuz yönleri de vardır. Dünyanın tanık olduğu teknolojik gelişmenin ardından uydu kanalları her eve girmiştir. Ancak çatışmaları alevlendirecek meseleleri yayınlamaktan vazgeçmeyen, taassuba, hatta kışkırtma ve cinayete davet eden bazı medya kanalları da bulunmaktadır. Bu kanallar, barışçıl birlikte yaşama karşı çekilmiş bir kılıç olmuş ve olmaya devam etmektedir.³⁰⁹

Adil Abdullah Sabra ise, barışçıl bir arada yaşamayı sağlamada Müslümanların karşılaştığı zorlukları altı maddede özetlemiştir: İslam düşmanlarının kalplerindeki haset ve kıskançlık, doğru yönetime ve gelişmekte olan devlete rakip liderlikler, iğrenç asabiyet, dedikodular ve asılsız haberler, anayasal sözleşme ve ahitlerin bozulması, ihanetlerin çoğalması ve barışçıl bir arada yaşama ilkesinin yanlış anlaşılması.³¹⁰ İslam'ın bugünkü Batı dünyasındaki imajı şiddet ve terörizmle ilişkilendirilmişse, kendisinden farklı olanı kabul etmeyen, onunla bir arada yaşamayan, hatta onun için bir tehlike oluşturan ve hayatını tehdit eden bir din olarak görülüyorsa da bu, asla İslam'ın gerçeğini ve özünü yansıtmaz. Bilakis bu imaj; ya bu dinin gerçeği, hoşgörülü ilkeleri, parlak tarihi ve büyük medeniyeti hakkında koyu bir cehaletten, ya da köklü bir kin ve yeniden alevlenen eski bir düşmanlıktan kaynaklanmaktadır her iki durumda

³⁰⁹ Saad Hamid İbrahim, *et-Teâyyüşü's-Silmî fi'l-Fikri'l-Garbî ve'l-İslâmiyyi'l-Muâsir "Dirâse Mükârene"* (Mecelletü Kadâyâ Siyâsiyye, sy. 74), 381.

³¹⁰ Adil Abdullah Sabra Hindî, *et-Teâyyüşü's-Silmî ve Mekâsıduh "Müctemau'l-Medîneti'l-Münevvera Nemûzecen"* (Kahire: Havliyyetü Külliyyeti'd-Da'veti'l-İslâmiyye, c. 2, sy. 36, 1444 -2022), 121.

da birçok Müslümanın kendi dinlerini kötü temsil etmesi ve Batı topraklarında gerçekleştirilen terör eylemlerinin yoğunluğunun artması, Batı'daki bu imajın daha da yerleşmesine ve korkularının beslenmesine katkıda bulunmuştur. Ancak hiçbir şey Batı'nın eylemlerini haklı çıkarmaz; onu, Batı'nın bazı ülkelerinde bulunan Müslüman azınlıkların özgürlüklerinin güvenlik gerekçesiyle açıkça kısıtlandığını ve kriminal bir faaliyet olan terörizm ile buna doktrinsel olarak teşvik eden İslam arasında keyfi bir bağlantı kurulduğunu yansıtan mevcut durum ve çağdaş gerçekliğin verilerine sebep olma sorumluluğunun bir kısmını üstlenmekten muaf tutmaz. Aynı şekilde hiçbir şey, Müslüman topluluğu da bu karanlık stereotipi değiştirme ve İslam'ın gerçek yüzünü sunma sorumluluğunu üstlenmekten muaf tutmaz.³¹¹

2.3.2. Modern Devletlerin Anayasalarında Bir Arada Yaşama

Hukukun barışçıl bir arada yaşamayı korumadaki rolü; cinsiyet, ırk, din, fikir, inanç vb. temelinde bireyler arasında ayrım yapmaksızın adaletin uygulanmasına, anayasanın üstünlüğüne ve eşitlik ilkelerine saygı duyulmasına dayanarak, anayasadan başlayıp en alt düzeydeki mevzuata, normal yasalar ve yönetmeliklerine kadar demokratik devletlerin çoğunda aynı toplumun evlatları arasında barışçıl bir arada yaşamayı teşvik etmede temel bir dayanak olmasıyla ortaya çıkar. Bu bahsi üç başlık altında ele alacağız: Birincisi, modern anayasaların tüm hak ve görevleri garanti altına aldığı azınlığın kim olduğunu belirlemek üzere modern literatürde azınlıkların hukuki statüsü ile ilgilidir. İkinci başlık, modern uluslararası ilişkilerde dinin rolü ve dinin son yarım asırda yasa ve mevzuatları nasıl etkilediği ile ilgilidir. Üçüncüsü ise modern anayasalarda bir arada yaşama konusunu tartışarak, toplumun evlatları arasında barışçıl bir arada yaşamayı sağlayan ve modern anayasaların desteklediği en önemli ilkeleri açıklamaktır.

2.3.2.1. Modern Literatürde Azınlıkların Hukuki Statüsü

Modern anayasalarda azınlıkların durumuna değinmek faydalı olacaktır. Azınlık: "Din, dil, kültür veya ırk gibi değişkenlerden bir veya birkaçında çoğunluktan farklılık gösteren bir gruptur; zira bu değişkenlerden herhangi biri, bu insan grubuna, temel toplumsal konulardaki siyasi tutumlarını ve davranışlarını renklendiren sosyal,

³¹¹ Saad Eddin İbrahim, *Teemmülât fî Mes'eleti'l-Ekalliyyât*, Merkezü İbn Haldûn li'd-Dirâsâti'l-İnmâiyye, 1992, s. 18.

ekonomik ve medeni özellikler katar."³¹² Abdullah bin Beyye de azınlığı şu şekilde tanımlamıştır: "Kendilerinden sayıca daha fazla, sesi daha gür, iktidara veya iktidarın çoğuna sahip daha homojen bir insan grubunun içinde yer alan, kendine has özellikleri bulunan bir insan grubudur."³¹³ Bu son tanım, sayıya ve otoriteye; yani sayıca, otorite, güç ve donanım bakımından fazlalığa vurgu yapmasıyla öne çıkmaktadır. Dr. Muhammed el-Gazzâlî ise şöyle düşünmektedir: "Beş kıtaya yayılmış olan insanlar, aynı kökten gelen, bir baba ve bir anne tarafından büyütülen tek bir ailedir ve yaratılış temelinde bir üstünlük taslamaya yer yoktur."³¹⁴ Hukukçular nezdinde azınlık kavramına gelince; hukukçular arasında dini azınlık için ortak bir tanım bulunmamakta, bilakis belli bir azınlığa tahsis etmeden azınlığı genel olarak tanımlamakla yetinmektedirler. Francesco Capotorti, 1979 yılında Birleşmiş Milletler'e sunduğu raporda azınlığı şu şekilde tanımlamıştır: "Herhangi bir devletteki nüfusun geri kalanından sayıca daha az olan, hakim konumda bulunmayan, söz konusu devletin vatandaşı olan bireylerinin nüfusun geri kalanından farklı etnik, dini veya dilsel özelliklere sahip olduğu ve üstü kapalı da olsa kendi kültürlerini, geleneklerini, dinlerini veya dillerini korumaya yönelik bir dayanışma ruhu gösteren gruptur." Her iki tanımın da din, ırk ve dilin ayırt edici özelliklerine odaklandığı dikkat çekmektedir. Araştırmacı Muhammed Bûy Sô, bu tanımlardan yola çıkarak azınlık tanımını şöyle özetlemiştir: "Dini azınlık, ister vatandaş ister başka bir statüde olsun, ister organize ister organize olmamış olsun, halkın çoğunluğunun dinine aykırı bir dine sahip olan veya onu benimseyen, ilkelerini tanıyan, daha az hakimiyete sahip olan, haklarını talep eden, dini kültürünü korumaya özen gösteren ve baskı görme riski altında olan bir insan grubudur." Bu tanım, azınlığı tanımlamak için konulan uluslararası özellikleri kapsayıcı ve hatta azınlığın genel uluslararası haklarını kuşatıcı niteliktedir.³¹⁵ Burada anayasanın, çoğunluk için garanti ettiği hak ve görevleri azınlık için de garanti ettiğini

³¹² Abdullah b. eş-Şeyh el-Mahfûz b. Beyye, *Smâatü'l-Fetvâ ve Fıkhu'l-Ekalliyyât* (Dubai: Mesâr li't-Tibâa ve'n-Neşr, 3. bs., 1433 -2018), 251.

³¹³ Muhammed el-Gazzâlî, *Hukûku'l-İnsân beyne Teâlîmi'l-İslâm ve l'ânî'l-Ümemi'l-Müttehide* (Dârü Nahdati Mısır, 4. bs., 2005), 14.

³¹⁴ Muhammed Bûy Sô, *Tehadiyyâtü't-Teâyüşî'd-Dînî fi'd-Düvel Zâti'l-Ekalliyyâtî'l-Müslimeti'l-Kübray fi Kârreti İfrîkiyâ*, Merkezü'd-Dimokratîyyi'l-Arabî, Merkez web sitesinde 9 Kasım 2024

³¹⁵ Safâ Sâbir Halife, *ed-Dîn ve'l-Alâkâtü'd-Devliyye beyne'l-İtticâhâtî't-Tenzîriyye ve Vâkı'l-Mümârase "el-Âmilü'd-Dînî ve's-Sırâ'u'l-Hindî el-Bâkistânî Havle İklîmi Keşmîr ke-Dirâseti Hâle"* (el-Mecelletü'l-İlmiyye li-Küllîyyeti'd-Dirâsâtî'l-İktisâdiyye ve'l-Ulûmi's-Siyâsiyye, c. 8, sy. 16, Temmuz 2023), 622..

ve bundan sapmanın veya eksik bırakmanın, uyulması gereken husustan bir sapma olduğunu belirtmeye gerek bile yoktur.

2.3.2.2. Modern Uluslararası İlişkilerde Dinin Rolü

Son yarım yüzyılda din, yasa ve mevzuatların şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Seksenli yıllarda uluslararası ilişkilerde dini boyutun etkisinin yeniden artmasına yol açacak çok önemli iki olay yaşanmıştır: 1979 İran Devrimi: İran İslam Devrimi, Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin politikalarına karşı gerçekleştirilen İran'daki en büyük dini devrimdir. Ortadoğu'da ve bölgesel ölçekte çatışmaların körüklenmesinde etkili bir rol oynamış, Şii çoğunluğa sahip olan Irak için bir tehdit oluşturmuştur. Nitekim devrimin gerçekleşmesinden bir yıl sonra Irak'a karşı 1988 yılına kadar sekiz yıl süren amansız bir savaş başlamıştır. Bu nedenle 1979 İran Devrimi, kitlelerin devrimci bakış açısıyla tarihte bir aktöre dönüştüğü ve İslam'ın tarihi bağlamlarda bir seferberlik sembolü rolünü üstlendiği pratik bir deneyimi somutlaştırmıştır.

1979 Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı İşgali: İkinci olay, 1979 yılında İran'daki İslam devrimiyle eş zamanlı olarak Afganistan'da patlak veren iç savaştır. Ancak Afganistan'daki savaş, bir yanda Afgan mücahitleri destekleyen Amerika Birleşik Devletleri ile diğer yanda Sovyetler Birliği tarafından desteklenen ve Afgan monarşisine karşı darbeyi yöneten sosyalist hükümet arasında gerçekleşen bir vekalet savaşıydı. Bu durum Soğuk Savaş'ın tam ortasında meydana gelmiştir.³¹⁶ Öte yandan çağdaş dünya, yirminci yüzyılın son yirmi yılında birçok etki ve yansımayı beraberinde getiren uluslararası ve bölgesel pek çok gelişmeye ve dönüşüme tanık olmuştur. Bunların en belirgin olanı, pek çok ülkede etnik, dini ve mezhepsel çatışma ve devrim dalgalarının patlak verdiği, pek çok zarar ve tehlikeyi beraberinde getiren "Azınlıkların Uyanışı" olarak bilinen durumdur. Azınlıkların ulusal ve hatta uluslararası düzeyde bir zorluk oluşturduğu bu dönemde, kışkırttıkları çatışmalardan ve ortaya çıkan gerilimlerden en çok zarar görenler yine onlar olmuştur. 11 Eylül 2001 olaylarının akademik bir alan olarak önemli bir etkisi olmuştur; zira birçok

³¹⁶ Âsım Halil ve Nûrâ Tâhâ, *et-Teaddüdiyyetü min Vicheti Nazarin Kânûniyye ve Düstûriyye: el-Vâku'r-Râhin fî Filistîn ve'l-Meşriki'l-Arabî ve't-Tehadiyyâtü'l-Müstakbeliyye* (Mecelletü'l-Likâ, Yıl: 32, sy. 1, 2017), 49-64.

üniversitede bu akademik gelişmeye ayak uydurmak için özel bilimsel programlar ayrılarak birçok ders kapsamlı bir şekilde öğretilmeye başlanmıştır.

2.3.2.3. Modern Anayasalarda Bir Arada Yaşama

Çoğulculuğun geleneksel kullanımı, farklılık ve çeşitliliğe odaklanmakla bağlantılıdır, ancak gerçekte çoğulculuk, farklılık ve çeşitliliğe rağmen eşitliği ve birliği teşvik eden bir kavramdır. Çoğulculuk gerçekte, gerçeğin ve insan doğasının hükmüyle, bazıları gerçek, bazıları ise egemen stereotipik fikirlere dayanıyor olsa da gözle görülür farklılıklara rağmen, zıt yöne iten her şeye karşı dayanışma, yardımlaşma ve bir arada yaşama ihtimaline işaret eden olası bir siyasi ve hukuki modeldir. Farklılık veya çeşitlilik sadece maddi veya fiziksel değil, aynı zamanda fikri, siyasi ve hukukidir de. Çoğulculuk, farklılık ve anlaşmazlığı teşvik etmeyi amaçlamaz, bilakis farklılık ve anlaşmazlığa rağmen birliği ve uzlaşmayı sağlamayı amaçlar. Çoğulculuk, birlikte yaşama araçları bulmaya dayanan bir yaklaşımdır. Farklı olanların kendilerinin farklı olduğunu kabul edip bunu bir zayıflık noktası değil, her ne kadar ilgi alanları, öncelikleri ve bazen de amaçları farklılık gösterse de, ortak çıkarları gerçekleştirmek için bir başlangıç noktası veya tersi kanıtlandığında olası bir zarardan kaçınmak için bir fırsat olarak görenlerin uygulanabilir kararlar almasını, orta yollar veya tatmin edici çözümler bulmasını sağlayan mekanizmaları içerir.³¹⁷

Birlikte yaşama, "ötekini iptal etmeye veya ona zarar vermeye çalışmadan varlığını kabul etmek ve onunla yan yana yaşamaktır. Bu öteki ister bir birey, ister siyasi bir parti, dini bir mezhep, komşu bir devlet veya başka bir şey olsun. Birlikte yaşama, birbiriyle yakın yaşayan farklı kimliklere sahip iki veya daha fazla grup arasında bir ilişki kurulmasını gerektirir ve sadece yan yana yaşamaktan fazlasını içerir; barış, adalet, hoşgörü ve entegrasyon temelinde uzlaşmanın yolunu açabilecek düzeyde iletişim, etkileşim ve işbirliğini kapsar."³¹⁸

Son yüzyıllarda Avrupa ve Kuzey Amerika'da kabile bağları gerilemiş ve bireyin ihtiyaçları, fikirleri ve değerleriyle tanınan bağımsız bir varlık haline geldiği Bireycilik (Individualism) çağı başlamıştır. Ancak bu aşamada vatandaş hakları, düşünce özgürlüğü ve ifade özgürlüğünden bahsedilmeye başlanmıştır. Sadece bu aşamada

³¹⁷ Fâtıma ez-Zehrâ Avvâtî ve Vesîle Yâiş Hazzâr, *et-Teâyüşü'l-İslâmî fi'l-Garb ve Tehadiyyâtuh: Dirâse İctimâiyye fî Dav'i'l-Kur'ân ve's-Sünne* (Mecelletü Câmîati's-Şârîka li'l-Ulûmi's-Şer'iyye ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, c. 20, sy. 2, Haziran 2023), 275-278.

³¹⁸ İbrahim, *et-Teâyüşü's-Silmî fi'l-Fikri'l-Garbî ve'l-İslâmiyyi'l-Muâsır "Dirâse Mükârene"*, 2.

"benlik" ve "kişilik" kavramları çağdaş anlamlarıyla kullanılmaya başlanmıştır, zira bireycilik çağından önce birey sadece ait olduğu kabileyle veya yaptığı meslek ya da işle tanımlanan bir kabile üyesiydi. Burada bireyciliğin Batı'da, merkezinde bir yandan sanayileşme ve kapitalist pazarlamanın, diğer yandan vatandaşlarının işlerini ve ihtiyaçlarını fiilen veya görünüşte üstlenen devletin ortaya çıkışının yer aldığı sosyal, siyasi ve ekonomik bir evrimin parçası olarak doğduğuna işaret etmek önemlidir. Ancak bu devletler kendi kurumları ve ekonomileri aracılığıyla vatandaşlarına geçim kaynakları sağladıktan ve onların hayatta kalma ihtiyaçlarının çoğunu karşıladıktan sonra, Avrupa'daki kabile aidiyeti gerilemiş ve sosyal kutuplaşma sınıfsal bir nitelik kazanmıştır; işte o zaman partiler toplumda bu sınıfların çıkarlarını temsil eden sistem haline gelmiştir.³¹⁹ Anayasal mevzuatlar da dahil olmak üzere her ülkedeki ulusal mevzuatlar vatandaşlık ilkesini yerleştirmeye önem vermektedir. Zira vatandaşlık, genel anlamda insani kalkınmanın herhangi bir boyutu ve özellikle de reform ve gelişim projeleri ele alındığında kendini dayatan, yenilenen eski meselelerden biri olarak kabul edilmektedir. Tüm ülkelerde bu vatandaşlık için vatandaşın hak ve yükümlülüklerine dair mevzuatlar konulmuştur.

Yirmi birinci yüzyılda vatandaşlık kavramı evrensellik eğilimine doğru bir gelişim göstermiş, uluslararası vatandaşlığın özellikleri; farklı kültürlerin varlığını kabul etmeye, başkalarının haklarına ve özgürlüğüne saygı duymaya ve farklı dinlerin varlığını tanımaya varan bir şekilde belirlenmiştir.³²⁰ Anayasanın yerleştirmeye dayandığı barışçıl birlikte yaşama ilkeleri şunları içerir: Vatandaşlık, sosyal dayanışma, şeriatlara, örflere ve geleneklere saygı, inanç özgürlüğü, muhalefet ve ifade özgürlüğü, medeni haklarda eşitlik ve güvenli dolaşım özgürlüğü. Vatandaşlık, devlette yaşayan herkes arasındaki temel bağıdır; dinleri ne kadar çeşitli olursa olsun bireylerin devlete aidiyetini derinleştirir ve her vatandaşın vatanına karşı hakları ve görevleri netleşir. Sosyal dayanışma, devletin tüm vatandaşlar için onurlu bir yaşamı güvence altına alacak şekilde sosyal dayanışma yollarını sağlama taahhüdü anlamına gelir. Şeriatlara, örflere ve geleneklere saygı, vatandaşların ahvâl-i şahsiyyelerini, dini

³¹⁹ Mervân Düveyrî, *et-Teaddüdiyyetü's-Sekâfiyye / el-Kavmiyye: ed-Dâhilî (el-Arabî) ve'l-Hâricî (ed-Düstûrî)*, Mecelletü Adâle el-İlekrûniyye, internette 24-9-2012.

³²⁰ Muhammed Mahmûd el-Ammâr el-Acârime, *el-Îtârü'd-Düstûrî ve'l-Kânûnî li-Kiyemî'l-Muvâtana ve't-Teâyüş ve't-Tesâmuh fi'd-Düstûr ve't-Teşriâtî'l-Bahreyniyye: Dirâse Tahlîliyye Tatbîkiyye* (Mısır: Mecelletü Külliyyeti's-Şerîa ve'l-Kânûn, Câmiatü'l-Ezher bi'd-Dekahliyye, sy. 22, c. 2, 2020), 1175.

işlerini ve ruhani liderlerini seçmelerini düzenleyen mevzuatlara saygı duymak demektir.

İnanç özgürlüğü "mutlaktır" ve dini ritüelleri yerine getirme ile ibadet yerleri kurma özgürlüğü anlamına gelir. İfade özgürlüğü ise, söz, yazı, fotoğraf veya diğer ifade ve yayın araçlarıyla fikir beyan etme hakkını içerir. Eşitlik, vatandaşların kanun önünde eşit oldukları; din, inanç, cinsiyet, köken, ırk, renk, dil, engellilik, sosyal statü, siyasi veya coğrafi aidiyet veya başka herhangi bir nedenden dolayı aralarında ayırım yapılmaksızın haklar, özgürlükler ve kamusal görevlerde eşit oldukları ve ayrımcılık ile nefrete teşvikin yasalarca cezalandırılan bir suç olduğu anlamına gelir. Güvenli dolaşım ve iletişim özgürlüğü ise, dolaşım ve göç özgürlüğünün garanti altına alındığı, hiçbir vatandaşın ülke topraklarından sınır dışı edilemeyeceği veya ülkeye dönmesinin engellenemeyeceği, gerekçeli bir yargı kararı olmadan ve belirli bir süre dışında kimsenin ülke topraklarını terk etmesinin engellenemeyeceği anlamına gelir.³²¹

İslam'ın barışçıl birlikte yaşamın temellerini atma ve insana tüm haklarını verme konusunda bütün uluslararası mevzuatlardan önce geldiğine de işaret edelim. Kuşkusuz Kur'an-ı Kerim insana gerçek değerini ve onurunu vermiş, dünya ve ahiretteki salahı için onu Yaraticıyla ve etrafındaki evrenle bağlayan doğru yolu belirlemiş ve tanımlamıştır. Şer'i hükümlerin tamamında insani yön gözetilmiştir; çünkü bunlar aslında sadece insanın maslahatı için meşru kılınmıştır. Yüce Şeriat, doğum öncesinde ve sonrasında insan doğasına uygun adil ve hikmetli hükümlerle insanın insanlığına riayet etmiş; özellikle yetimlerin ve çocukların, genel olarak da tüm yaşamı boyunca insanın gözetilmesini yüceltmiş, ardından ölüm anında onun işlerini gözetmiştir. Bunlar kelimenin tam anlamıyla insani hükümlerdir; şer'î ilimlerde araştırma yapan ve İslam fıkhnı ile hükümlerini derinden anlayan, mütefakkih biri bunu kavrar. Tıpkı insana yönelik ilahi ikramın, Allah katında onurlu, faziletli, öne çıkarılan ve yeryüzünde halife olması için hayatın her detayında, her küçük ve büyük şeyde, insanın tüm işlerinde ve evrelerinde tecelli etmesi gibi.³²²

³²¹ Hânî Muhammed el-Mehdî, *Devru'l-Cümhûriyyeti'l-Cedide fî Tahkîkî't-Teâyüşi's-Silmî beyne't-Teaddüdiyyeti'd-Dîniyye* (el-Mecelletü'l-İlmiyye bi-Külliyeti'l-Âdâb, sy. 56, 2024).

³²² Ali Muhammed es-Sallâbî, *Takrîru Kerâmeti'l-İnsân fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, El-Cezire web sitesinde 7-5-2020 tarihinde yayınlanan makale.

2.3.3. Başarılı Tarihsel Deneyimler

Barışçıl bir arada yaşama, insanlar arasındaki çeşitliliğe ve farklılıklara saygı duymaya ve kültürel veya dini geçmişine bakılmaksızın her bireyin temel haklarını tanımaya dayanan, istikrarlı ve müreffeh küresel bir toplum inşa etmek için temel bir değerdir. Bu kavram, hoşgörüyü, iyi komşuluğu ve işbirliğini somutlaştıran fikri ve pratik bir davranıştır ve insanlığın ortak çıkarını gerçekleştirmek için karşılıklı anlayış ile şiddet ve ayrımcılığın reddedilmesini gerektirir. Şüphesiz farklılık evrenin sünnetlerinden biridir ve çeşitlilik Allah'ın evrendeki iradesidir: " وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ " "Rabbim dileseydi insanları elbette tek bir ümmet yapardı. Fakat onlar ihtilaf etmeye devam edeceklerdir."³²³ Bu gerçeğin kabul edilmesi, insanı kendisiyle aynı fikirde olmayanlarla şiddete ve çatışmaya girmekten alıkoyar, kültürü ve fikirleri itibarıyla kendisinden tamamen zıt olsalar bile onlarla bir arada yaşamayı kabul etmesini sağlar. Barışçıl birlikte yaşama, hem ulusal hem de uluslararası düzeyde ilişkileri düzene koymak için insani bir zorunluluk haline gelmiştir; çünkü bunun alternatifi, yıkıcı sonuçları olan şiddet ve çatışmadır.³²⁴ Bu bahiste iki başlığı ele alacağız; ilki, gerek Kur'an temeli gerekse Temiz Nebevi Sünnet veya bu ümmetin salih selefinin üzerinde bulunduğu yol aracılığıyla İslami deneyim hakkındadır. İkincisi ise, farklı inançlarına, fikirlerine ve yönelimlerine rağmen vatandaşları arasında ve kendi topraklarında barışçıl birlikte yaşamayı başarmış modern uluslararası örnekleri sunmaktadır.

2.3.3.1. İslami Deneyim

İslam'daki insan ilişkileri, dini ve fikri çoğulculuğa saygı duyulması ve ötekinin olumlu bir şekilde tanınması temelinde, insanlığın iyiliği için çalışan bir sosyal medeniyet inşa etme arayışı çerçevesinde felsefi bir vizyondan yola çıkar. Kur'an hitabı, İslam'ın evrenselliğini ve bunun sadece Araplara değil tüm dünyaya hediye edilmiş Resulullah'ın şahsında somutlaşan bir rahmet olduğunu açıkça belirtmiştir. Yüce Allah şöyle buyurur: " وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ " "Seni ancak alemlere rahmet olarak gönderdik";³²⁵ bu nedenle o hoşgörülü şeriatın insani boyutunu ifade eden ve insanlar arasında bir arada yaşama ilkesine iten ayetler, İslam'ın belirlediği ve ona

³²³ Hûd Suresi: 118.

³²⁴ Abdülaziz Ali el-Cemâli, *et-Teâyyüşü's-Silmî* (San'a: Mecelletü'l-Câmiati'l-Vataniyye, Ekâdîmiyyetü's-Şurta, sy. 15, Aralık 2020), 77.

³²⁵ Enbiyâ Suresi: 107.

inanmayanlarla muamelede benimsediği bir yöntem olarak gelmiştir. Tıpkı Yüce Allah'ın şu sözündeki gibi: " لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الدِّينِ لَمْ يُفَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ أَنْ " Allah, din konusunda sizinle savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara iyilik yapmanızı ve onlara adaletli davranmanızı yasaklamaz. Şüphesiz Allah adil olanları sever"³²⁶ ve yine şu sözündeki gibi: " وَإِنْ أَحَدٌ " "مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ أَبْلِغْهُ مَأْمَنَهُ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْلَمُونَ "Eğer müşriklerden biri senden sığınma hakkı isterse, Allah'ın kelamını dinleyebilmesi için ona sığınma hakkı ver. Sonra onu güven içinde olacağı yere ulaştır. Bu, onların bilmeyen bir kavim olmaları sebebiyledir."³²⁷ İslam, inanç veya din bakımından kendisinden farklı olan ötekini kabul etmek için gelmiş, onun varlığını ve inancını uygulamasını koruyan yasal ve hukuki statüler düzenlemiştir. İslam toplumlarında yaşayan gayrimüslimlerin hayatlarının refah içinde geçtiğini ve İslam'ın onayladığı hoşgörü ve barışçıl birlikte yaşama ilkelerinin gölgesinde hiçbir sorun yaşamadıklarını bilmemiz yeterlidir.³²⁸ İslam, insanlar arasındaki farklılığın varlığını kabul etmiştir; Yüce Allah şöyle buyurur: " يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ " "أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ "Ey insanlar! Şüphesiz biz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık. Şüphesiz Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır."³²⁹ Dinde zorlamayı reddetmiş, diğer din mensuplarına koruma ve bakım sağlamış ve bizzat Müslümanların kendi aralarındaki ihtilafları yönetmek için talimatlar vermiştir: " فَإِنْ تَنَارَ عُنْثٌ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ " "إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا "Herhangi bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz, onu Allah'a ve Resulüne götürün. Eğer Allah'a ve ahiret gününe iman ediyorsanız... Bu, hem hayırlı hem de netice bakımından daha güzeldir."³³⁰ İnanç özgürlüğüne gelince, İslam Kur'an'da bunu şu şekilde onaylar: " لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدْ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى لَا انْفِصَامَ لَهَا "Dinde zorlama yoktur. Gerçekten doğruluk sapıklıktan iyice ayrılmıştır. Kim tağutu inkar edip Allah'a iman ederse, kopmayan sağlam bir kulpa tutunmuştur.

³²⁶ Mümtahine Suresi: 8.

³²⁷ Tevbe Suresi: 6.

³²⁸ Ahmed Mahmûd Bekrî Halil, *Suverun mine't-Tesâmuhi'l-İslâmî fî Muâmelati'l-Âhar fî Dav'i's-Sîreti'n-Nebeviyye*(Mısır: Mecelletü Külliyyeti'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye li'l-Benîn bi-Esvân, Câmiatü'l-Ezher, sy. 3, 2020), 461.

³²⁹ Hucurât Suresi: 13.

³³⁰ Nisâ Suresi: 59.

Allah işitendir, bilendir."³³¹ Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'in müşriklere karşı hoşgörüsünden biri de, Müslümanların müşrik aileleriyle olan sıla-i rahim yasaklamamasıdır. Nitekim Buhari, Esmâ bint Ebû Bekir'den (r.a.) şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Peygamber döneminde annem yanıma umarak gelmişti. Peygambere sordum: Onunla ilişkimi sürdüreyim mi? 'Evet' dedi"³³² Müslim'in sahihinde Ebû Zer el-Gıfârî'den şu rivayet yer alır: "Siz ileride kırattan (ölçü birimi) bahsedilen mısır topraklarını fethedeceksiniz. Oranın halkına iyi davranmayı vasiyet ediniz; çünkü onların zimmeti ve akrabalığı vardır."³³³ Nebevi Sünnette ortak yaşam değeri, Müslümanların kendi aralarındaki ve başkalarıyla olan ilişkilerini düzenlemeyi amaçlayan Medine Vesikası aracılığıyla en güzel şekliyle tecelli etmiştir. Bu vesika, toplum arasındaki ister müminlerin kendi aralarındaki isterse onlarla birlikte Medine'de yaşayan Yahudiler arasındaki ilişkileri düzenleyen birçok madde içermiştir. Parolası; devletteki herkesin tek bir ümmet olduğu, kaderlerinin ortak, güvenliklerinin bir olduğudur. Tarih boyunca İslam alimleri genel olarak, Müslümanların birbirleriyle savaşmasında Hz. Ali'nin fıkhnı takip etmişlerdir. Buna göre isyancılarla savaşıldığında kaçanlar takip edilemez, esirler öldürülemez, yaralıların işi bitirilemez, malları ganimet olarak alınamaz, onlardan hiçbirisi esir alınamaz veya köleleştirilemez.

Hz. Ali'nin Hariciler ve diğerleriyle savaşırken yaptığı da buydu. Genel olarak Ehl-i Sünnet ekolü tekfir ve kan dökme konusunda çok katı davranmış ve bunun için ağır şartlar koymuştur; bu nedenle dini hoşgörü, bir arada yaşama ve güzellikle davet etme seçeneği asıl olmuş ve İslam tarihinin seyrinde baskın çıkmıştır. İbn Teymiyye de dahil olmak üzere genel olarak Sünni alimler, küçük sapkın batını grupları tekfir etmiş olsalar da Şia İsnâaşeriyye'yi tekfir etmemişlerdir. Bu gruplardan sadece sabit olan zahiri duruma göre hüküm vermişler ve niyetleri Yüce Allah'a bırakmışlardır. İslam devletleri ve orduları bu gruplarla savaşmamış, onların kökünü kazımaya çalışmamış veya onları dini konularda zorlamamıştır.³³⁴

Müslümanlar ve Hristiyanlar, Filistin'de İngilizlere ve Siyonist projeye karşı direnişte ulusal birlik ve direniş konusunda seçkin örnekler sunmuşlardır. Ayrıca

³³¹ Bakara Suresi: 256.

³³² el-Buhârî, *Sahihu'l-Buhârî*, Kitâbü'l-Edeb, Bâbu Sıleti'l-Vâlidî'l-Müşrik, 5/2230, Hadis No: 5633.

³³³ Müslim, *Sahihu Müslim*, Kitâbü Fedâilî's-Sahâbe, Bâbu Vasiyyeti'n-Nebiyyi Sallallahu Aleyhi ve Sellem bi-Mısır, 4/1970, Hadis No: 2543.

³³⁴ Muhsin Muhammed Salih, *es-Sırâtü't-Tâfiyye ve'l-Mezhebiyye.. Rü'ye Târihiyye*, El-Cezire web sitesinde 5-4-2014 tarihinde yayınlanan çalışma.

İslami uyanış, reform ve devrimci hareketler mezhepçi, fanatik veya tekfirci bir şekil almamıştır. Sonra Arap bölgesinin ezici çoğunluğunu Sünni mezhebe mensup halklar oluşturmalarına rağmen, Mişel Eflak, Zeki el-Arsuzi, Konstantin Züreyk vb. gibi diğer mezheplere mensup birçok Arap milliyetçisi fikir önderine hassasiyetle veya düşmanlıkla bakmamışlardır. Dolayısıyla Arap ve İslam coğrafyası yüzyıllar boyunca tüm mezhepler ve dinler için bir hoşgörü, güvenlik ve ortak yaşam kuluçkası oluşturmuş, bunun dışındaki her türlü ihlal ise geçici ve sınırlı bir istisna şeklini almıştır.³³⁵

2.3.3.2. Başarılı Uluslararası Deneyimler

Dünyanın birçok bölgesinde etnik, dini ve siyasi çatışmaların tırmanmasına rağmen, bazı ülkeler ve toplumlar şiddet dolu geçmişlerini aşmayı başararak, bir arada yaşama ve karşılıklı saygıya dayalı bir toplumsal doku inşa edebilen başarılı modeller olarak öne çıkmışlardır. Bu modeller boşluktan doğmamış, aksine bilinçli politikaların, gerçek bir siyasi iradenin ve geçiş dönemi adaletine, ekonomik kalkınmaya ve toplumsal uzlaşma programlarına dayanan pratik adımların bir sonucu olmuştur.

Araştırmacı İman el-Verrâkî ayrıntılı bir raporunda, birçok çatışmayı aşmayı başarmış çok sayıda başarılı uluslararası örnek sunmuştur. Araştırmacının sunduğu bu örneklerden bazıları şunlardır: Ruanda, modern tarihin en iğrenç katliamlarından birinden sonra barışçıl bir arada yaşamayı başarmanın en önemli örneklerinden biridir.³³⁶ 1994 yılındaki 100 gün boyunca çoğu Tutsi azınlığından olmak üzere 800 binden fazla kişi aşırılık yanlısı Hutu milisleri tarafından öldürüldü. Yıkımın boyutuna ve toplumsal dokudaki derin yaraya rağmen ülke, adalet ve uzlaşmanın benzersiz bir modeli üzerinden kendini yeniden inşa etmeyi başarmıştır. Güney Afrika da geçiş dönemi adaletinin barışçıl bir arada yaşamayı sağlamada nasıl güçlü bir araç olabileceğini gösteren bir başka örnektir. On yıllar süren ırk ayrımcılığı sisteminin ardından ülke, baskı ve ayrımcılığa dayanan bir sistemi intikam sarmalına düşmeden dağıtma zorluğuyla karşı karşıya kalmış, Desmond Tutu başkanlığında Hakikat ve

³³⁵ Muhsin Muhammed Salih, *es-Sırââtü't-Tâîfiyye ve'l-Mezhebiyye.. Rü'ye Târîhiyye*, El-Cezire web sitesinde 5-4-2014 tarihinde yayınlanan çalışma.

³³⁶ İman el-Verrâkî, *et-Teâyüşü'l-İnsânî beyne'l-Kânûn ve'l-Kıye. Keyfe Necehat Düvelün fi Tecâvüzî'n-Nizâât? el-İmârât ve Cenûbu İfrîkiyâ ve Ruvândâ Nemâzicu Nâciha fi't-Teâyüş ve'l-Uhuwweti'l-İnsâniyye*, Cüsûr Post web sitesinde 4 Şubat 2025 tarihinde yayınlanan çalışma

Uzlaşma Komisyonu kurulmuştur. Bu komisyon binlerce kurbanın ve failin ifadelerini dinlemiş, topluma geçmiş suçları itiraf etme ve ortak bir gelecek inşa etme fırsatı sunmuştur. Bu mekanizma bazı eleştirilere rağmen, "Uluslararası Geçiş Dönemi Adaleti Merkezi"nin raporuna göre 1994 ile 2004 yılları arasında siyasi şiddetin %50 oranında azalmasına yardımcı olmuş, "Güvenlik Çalışmaları Enstitüsü" tarafından yapılan bir araştırmaya göre ise vatandaşların hükümet kurumlarına olan güven endeksi 1995 ile 2010 yılları arasında %42 artmıştır. Başarılı bir arada yaşama örnekleri sadece Afrika ile sınırlı kalmayıp Avrupa ve Asya'da da karşımıza çıkmaktadır. 1992 ile 1995 yılları arasında yıkıcı bir iç savaşa sahne olan Bosna Hersek, gücü farklı etnik gruplar arasında paylaştırmaya dayalı bir modeli benimsemiştir. Ülke, tek bir merkezi hükümetin otoritesi altında Bosna Hersek Federasyonu ve Sırp Cumhuriyeti olmak üzere iki ana oluşuma bölünmüştür. Siyasi ve ekonomik zorluklara rağmen bu sistem, savaşın sona ermesinden bu yana silahlı çatışmaları sıfıra indirmeye katkıda bulunmuş ve Saraybosna Sosyal Araştırmalar Merkezi'nin verilerine göre farklı etnik kökenler arasındaki karma evlilik oranı 2000'de %4'ten 2020'de %17'ye yükselmiştir.

Malezya, çok kültürlülükte ve farklı etnik gruplar arasındaki bir arada yaşama konusunda başarılı bir deneyimi temsil eder. Malaylar, Çinliler ve Hintliler kültürel ve dini farklılıklarına rağmen tek bir devlet çerçevesinde yaşamaktadırlar. Farklı etnik gruplar arasındaki ekonomik dengeyi teşvik eden hükümet politikaları sosyal gerilimlerin azaltılmasına yardımcı olmuştur. 1970'te çoğunluğu oluşturan Malaylar milli servetin sadece %2.4'üne sahipken, ekonomik güçlendirme programları sayesinde 2015 yılına gelindiğinde bu oran %23.5'e yükselmiştir. "Asya Kalkınma Bankası" raporuna göre Malezya'nın "Yeni Ekonomi" politikası, üç on yıl boyunca etnik gruplar arasındaki ekonomik uçurumu %60 oranında azaltmıştır.

Birleşik Arap Emirlikleri, farklı milletlerin ve kültürlerin bir arada yaşaması konusunda Arap bölgesinde benzersiz bir modeldir. BAE, 200'den fazla millete uyum içinde ev sahipliği yapmakta, devlet hoşgörü ve kültürel açıklığa dayanan yasal ve sosyal bir ortam sağlamaktadır. Ekonomi ve Barış Enstitüsü tarafından yayınlanan "Küresel Hoşgörü Endeksi"ne göre BAE, farklı kültürler arasındaki hoşgörü seviyesi açısından Arap dünyasında birinci, dünya çapında ise üçüncü sırada yer almaktadır. Özel bir Hoşgörü Bakanlığı'nın kurulması ve devletin geçtiğimiz yıllarda üstlendiği

diğer birçok çaba, hükümetin bu değerleri yerel ve küresel düzeyde destekleme yönelimini yansıtmaktadır.

Kanada'da ise hükümetin 1970'lerden beri çok kültürlülük politikasını benimsemesi, onu dünyadaki en bütünleşik ve etnik açıdan çeşitlilik gösteren ülkelerden biri haline getirmiştir. 2021 Kanada nüfus sayımı verileri, Kanada nüfusunun %23'ünden fazlasının ülke dışında doğduğunu göstermektedir; bu G7 ülkeleri arasındaki en yüksek orandır. Ayrıca Kanada, etnik ve dini ayrımcılığa karşı sıkı yasalar çıkaran ilk ülkelerden biri olarak kabul edilir; zira Kanada kanunları nefret suçlarını ömür boyu hapse varan cezalarla cezalandırmaktadır. "Kanada Kamu Politikası Araştırma Enstitüsü"nün raporuna göre bu politikalar, 2000 ile 2020 yılları arasında nefretle bağlantılı suç oranının %35 oranında azalmasına katkıda bulunmuştur. Birleşmiş Milletler teşkilatı da sayısız girişimiyle insani bir arada yaşamayı desteklemede önemli bir rol oynamaktadır. 2005 yılında başlatılan "Medeniyetler İttifakı" programı, kültürler arası diyalogu güçlendirmeyi ve dini farklılıklardan kaynaklanan çatışmaları azaltmayı amaçlamaktadır.

Birleşmiş Milletler tarafından 2022 yılında yayınlanan bir rapora göre, ittifak programlarını benimseyen ülkelerde, farklı mezhepler arasındaki şiddet olaylarında, bu girişimleri benimsemeyen ülkelere kıyasla %45'lik bir düşüş görülmüştür. Demek ki bu, rafine bir denklemdir; barışçıl birlikte yaşama, insanları hoşgörüyeye ve kardeşliğe davet eder. Bunu başarırlarsa Arap ve İslam toplumlarımız ile tüm dünya ülkeleri, hak ve ödevler üzerine inşa edilen insani medeniyetin özelliklerini çizebilirler. Kur'an-ı Kerim'in Yüce Allah'ın şu sözüyle murat ettiği de budur: ﴿وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ Hani Rabbin meleklerle, Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım demişti. Onlar, Bizler hamdinle seni tesbih ve seni takdis edip dururken, yeryüzünde fesat çıkaracak, orada kan dökecek birini mi yaratacaksın? dediler. Allah da onlara, "Şüphesiz ben sizin bilmediklerinizi bilirim dedi."³³⁷

2.3.4. Barışçıl Birlikte Yaşamı Teşvik Edecek Pratik Mekanizmalar

Uluslararası toplum, uzun yıllar boyunca nefret söylemini suç saymak, ayrımcılıkla mücadele etmek ve öte yandan fikir ve ifade özgürlüğüne saygı

³³⁷ Bakara Suresi: 30.

çerçevesinde hoşgörü, eşitlik, çoğulculuğa ve çeşitliliğe saygı ve farklılığı kabul etme ilkelerini pekiştirmek için çalışan birçok hukuki çabaya tanık olmuştur. Bu çabalar yerel ve ulusal anayasalar ve yasalara ek olarak bazı uluslararası ve bölgesel kanun ile sözleşmelerin ilan edilmesiyle somutlaşmıştır.

Eğitim, bireyler arasında kültürel farkındalık ve anlayışı yaymaya yardımcı olduğu için barışçıl bir arada yaşamayı teşvik eden temel bir araç olarak kabul edilir. İnsani değerleri güçlendirmeye odaklanan eğitim müfredatları sayesinde olumsuz stereotipler azaltılabilir ve karşılıklı saygı geliştirilebilir. Ayrıca farklı kültürler arasındaki diyalog kanalları, anlayış ve iletişim köprüleri kurmaya katkıda bulundukları için gereklidir. Bireyler arasında fikir ve duyguların paylaşılması yoluyla zorlukların ve çatışmaların üstesinden gelinebilir; bu da güven ortamını ve barışçıl bir arada yaşamayı gerçekleştirme arzusunu artırır.³³⁸ Zira diyalog, çeşitlilik içeren bir toplumda barışçıl bir arada yaşamayı sağlamanın temellerinden biridir. Toplumun bireyleri arasındaki ilişkileri güçlendirir, farklı kesimler arasında huzur ruhunu yayar, bireyler ve gruplar arasında anlayış ve hoşgörü ruhunu pekiştirir, fikri akımlar arasındaki mesafeleri daraltarak toplumda barışın sağlanmasına katkıda bulunur.³³⁹

2.3.4.1. BM Çabaları

Birleşmiş Milletler, her yılın 28 Ocak gününü Uluslararası Barışçıl Birlikte Yaşama Günü olarak kabul etmiştir. Birleşmiş Milletler'in resmi web sitesinde "Barışçıl Birlikte Yaşamaya ve Kapsayıcı, Güvenli Bir Dünya İnşasına Bağlılık" başlığı altında şu ifadeler yer verilmiştir: "Barış, savaşların yokluğu değildir; bilakis cinsiyet, ırk, dil, din veya kültür fark etmeksizin farklılıklarımızla birlikte, bu birlikte yaşamayı mümkün kılan adalet ve insan haklarını koruyarak bir arada yaşayabilme becerisidir. Bu, herkesten sürekli özen, uyanıklık ve aktif katılım gerektiren sürekli bir yol ve uzun vadeli bir hedeftir. Artan küresel çalkantılar ve tırmanan çatışmaların gölgesinde Uluslararası Barışçıl Birlikte Yaşama Günü, farklı kültürler, değerler, yaşam tarzları ve inançlar hakkında farkındalığı artırmak ve eğitimin hoşgörüyü pekiştirmedeki rolünü vurgulamak için bir platform olarak sunulmaktadır. Bu gün aynı zamanda uluslararası topluma, Birleşmiş Milletler'in üzerine kurulduğu ve yıllar içinde

³³⁸ *et-Teâyyüşü's-Silmî* (ICN web sitesi: 17 Nisan 2025).

³³⁹ Hâlid b. Muhammed, *el-Hivâr ve B.âü's-Silmî'l-İctimâî* (Riyad: Merkezü'l-Melik Abdülaziz li'l-Hivârî'l-Vatanî, Silsiletü Resâil fi'l-Hivâr "12", 2011), 17.

uluslararası araçlar ve beyannamelerle sağlamlaştırılan amaç ve ilkelere olan bağlılığını yenilemesi için bir fırsat sunmaktadır.³⁴⁰ En büyük uluslararası kuruluşun resmi web sitesine göre, barışçıl birlikte yaşamının temellerini çizen temel BM belgeleri şunlardır: Birleşmiş Milletler Şartı Uluslararası hukukun temel taşı olan Şart, devletler arasında egemenlik eşitliği, anlaşmazlıkların barışçıl yollarla çözülmesi, güç kullanma tehdidinin veya güç kullanımının yasaklanması ve milletler arasında dostane ilişkilerin geliştirilmesi de dahil olmak üzere barışçıl birlikte yaşamının temel ilkelerini vurgular.³⁴¹

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi: Beyanname, insanların onurunu, eşitliğini ve haklarını yücelterek barışçıl bir arada yaşama için temel bir kural oluşturur. Özgürlükleri koruyarak ve etnik, dini veya kültürel kökeni ne olursa olsun ayrımcılığı önleyerek, karşılıklı saygıyı ve ortak anlayışı teşvik eder. Barışı koruma, sürdürme ve çatışmaları önleme imkanı veren adil, hoşgörülü ve kapsayıcı toplumlar inşa etmek için ahlaki ve hukuki temeli sağlar. Barış Kültürü Üzerine Bildirge ve Eylem Programı Bildirge şiddetsizlik, hoşgörü, diyalog ve karşılıklı anlayışın geliştirilmesi için bir çerçeve çizer. Eğitime, insan haklarına, eşitliğe ve katılımcı yönetişime odaklanır, çatışmanın kökenlerini ele alır ve toplumlar içinde ve ülkeler arasında güveni pekiştirir. Çeşitliliğe saygıyı besleyerek, ayrımcılığı ortadan kaldırarak ve kapsayıcı diyalogu teşvik ederek barışçıl bir arada yaşamının temellerini atar ve kalıcı bir barış, güvenlik ile uyumun inşasının yolunu açar.

Araştırmacı, "Uluslararası Hukukun Gözettiği Sosyal İlkeler" başlığı altında Birleşmiş Milletler'in insanın sosyal, ahlaki ve davranışsal yönüne odaklandığını, barışçıl bir arada yaşamının da bunlardan biri olduğunu açıklamış; sahibinin ötekini kabul etmesini, ona saygı duymasını, çoğulculuğun gerekliliğinin farkına varmasını sağlamadaki rolünden dolayı bunu bu ahlaki yönün omurgası olarak değerlendirmiş, böylece istikrarlı sosyal ilişkilere ve güvenli uluslararası ilişkilere girerek işbirliğinin ve beraberinde insan ailesinin tüm üyelerinin kalkınmasının sağlanacağını

³⁴⁰ Birleşmiş Milletler resmi internet sitesi. <https://www.un.org/ar/observances/peaceful-coexistence-day>

³⁴¹ Birleşmiş Milletler resmi internet sitesi. <https://www.un.org/ar/observances/peaceful-coexistence-day>

belirtmiştir.³⁴² Barışçıl bir arada yaşamayı amaçlayan sosyal ilkelerden bazıları şunlardır:

Birincisi: Hoşgörü: Birleşmiş Milletler; çoklu insani ihtiyaçları karşılamak amacıyla bir aşamadan diğer bir tamamlayıcı aşamaya hızla geçerek sözleşmeler, beyannameler ve anlaşmalar yayımlamakla geçirdiği elli yılı aşkın bir yolculuğun ardından, hoşgörünün iç ve dış insan ilişkilerinde oynadığı rolü teyit etmiştir.

İkincisi: Ayrımcılık Yapmama ve Kanun Önünde Eşitlik: Ayrımcılık yapmama ve kanun önünde eşitlik kuralı, insan haklarının ve temel özgürlüklerinin altına girdiği genel çerçeveyi temsil eder.³⁴³ Nitekim bazı hukukçular haklı olarak bu kuralı uluslararası hukukta insan haklarının genel ilkelerinden biri olarak kabul etmektedir.

Üçüncüsü: Sosyal Hizmet: Sosyal hizmetler sektörü, birlikte yaşama projeleri için en uygun ve etkili platformlardan biri olduğundan, sivil toplum kuruluşları bu sektörü, birlikte yaşama projesini eğitim yoluyla desteklemek amacıyla desteklemiştir; iki veya üç dilde eğitim veren, farklı etnik ve dini kökenden öğrencileri bir araya getiren çeşitli öğretmen kadrolarını barındıran çok kültürlü okullar kurarak, çatışmaların parçaladığı toplumlar arasındaki anlayış ve etkileşim mesafelerini yakınlaştıran temel konuları öğretmişlerdir.

2.3.4.2. Araştırma Çabaları

Pek çok seçkin araştırmacı; ister yönetici idarelerle, ister devlet veya sivil toplum kurumlarıyla, isterse son derece etkili ve önemli olan bu konu karşısında halkların oynayacağı rolle ilgili olsun, barışçıl birlikte yaşamayı güçlendirmeye yönelik büyük öneme sahip bir dizi öneri ve tavsiye sunmuştur. Vatandaşlık kültürünü ve barışçıl birlikte yaşamayı destekleyecek bir program sunma karşısında bir araştırmacı, toplumun evlatları arasında barışçıl birlikte yaşamın gerçekleşmesine katkıda bulunan, vatandaşlık kültürünü destekleyecek bir program önermiştir:

1- Çocuğu karşılayan ve içinde yetiştiği ilk okulu temsil eden Aile Kurumu; gençler ve çocuklar, vatandaşların tamamını kapsayan kamusal alan olan toplumda uyguladıkları birçok değeri, fikri, davranışı ve tutumu buradan öğrenir ve kazanırlar.

³⁴² Muhammed Abdülhakîm Ebu'n-Necâ, *el-Alâkâtü'l-İctimâiyye ve'l-İnsâniyye fi'l-Kânûni'd-Devli* (Mecelletü'd-Dirâsâtü'l-Kânûniyye ve'l-İktisâdiyye), 1498.

³⁴³ Ebu'n-Necâ, *el-Alâkâtü'l-İctimâiyye ve'l-İnsâniyye fi'l-Kânûni'd-Devli*, 1498-1502.

2- İslami ve Hristiyan dini kurumları; zira ister İslami ister Hristiyan olsun dini söylemin vatandaşlar üzerinde büyük bir etkisi vardır, özellikle de din kişiliğin temel bir bileşenidir ve Müslüman ile Hristiyan din adamlarının halkın zihinleri, davranışları ve düşünce tarzları üzerinde açık bir etkisi bulunur.

3- Kreşlerden okullara, enstitülere, yüksekokullara ve üniversitelere kadar Eğitim Kurumu; eğitim süreci içinde müfredatlar, öğretmenler, çeşitli spor, sanat, sosyal ve kültürel etkinlikler gibi farklı unsurları barındırır.

4- Yüksek Kültür Konseyi, Kitap Kurumu, Daru'l-Kütüb, kültür sarayları ile diğer resmi olmayan Kültür Kurumları; bunların yaptıkları yayınlar, çeşitli kültürel faaliyetler kitap fuarları, sempozyumlar, konferanslar, atölye çalışmaları ve yarışmalar gibi bu kapsamdadır.

5- Gazeteler, televizyon kanalları, radyo istasyonları ve internet siteleri ile Medya Kurumları; bu mecraların siyasi, ekonomik ve sosyal hayata dair yayımladıkları ve yaydıkları çok çeşitli mesajlar, medya izleyicileri arasında yayılır ve onları etkiler ki bu da vatandaşlık ilkesini destekleyen gazetecilik ve medya içeriklerinin üretilmesini gerektirir.

6- Gençlik merkezleri ve spor kulüpleri dahil olmak üzere çeşitli Gençlik Kurumları; içerdikleri ve yürüttükleri çeşitli spor, kültür ve sosyal faaliyetler bu çerçevededir.

7- Sivil Toplum Kuruluşları; dernekler ve sivil kurumlar olarak vatandaşlar arasında birçok kültürel ve sosyal etkinlik yürütürler ve kendi aralarında etkileşim, işbirliği ve ortak çalışma için verimli bir alan oluştururlar.

8- Siyasi Partiler; yürüttükleri siyasi uygulamalar ile gençler ve genel vatandaş kitlesi arasındaki eğitici ve bilinçlendirici faaliyetlerle önem taşırlar.

9- Yasama Kurumu; yani Temsilciler ve Senato meclisleri aracılığıyla, vatandaşlık ilkesini kökleştiren, vatandaşlar arasında ayrımcılık ve ayrılığa karşı duran uygun yasa ve mevzuatların çıkarılması.³⁴⁴

³⁴⁴ Râmî Atâ Sıddîk, *et-Teâyü's-Silmî beyne Mûkevvînâtî'l-Müctema: Nahve Bernâmecîn Ameliyyîn li-Da'mi Mebdei'l-Muvâtana ve Ta'zîzi Sekâfeti'l-Hivâr*, Merkezü (Âtûn) li'd-Dirâsât web sitesinde 20 Ekim 2025.

Uluslararası Anlaşmazlıkların Barışçıl Çözüm Yolları başlığı altında araştırmacı, anlaşmazlıkları çözmede etkili bir dizi yöntem sıralamıştır:

a. Müzakereler: Anlaşmazlık yaşayan iki devletin, aralarındaki mevcut anlaşmazlığın çözümüne ulaşmak amacıyla görüş alışverişinde bulunmasıdır.³⁴⁵

Müzakereler genellikle, anlaşmazlığın konusunun özel temsilciler atanmasını gerektirecek özel bir önemi olmadığı sürece, uyuşmazlığın tarafı olan devletlerin diplomatik temsilcileri tarafından, her birinin diğer devletin dışişleri bakanıyla temasa geçmesi yoluyla gerçekleştirilir.

b. Tahkik: Bazen anlaşmazlığın temeli belirli olgular üzerindeki bir ihtilaf olabilir; bunların doğruluğu kesinleşirse daha sonra anlaşmazlığın dostane bir şekilde çözülmesi mümkün olabilir. Böyle bir durumda, ihtilaflı devletlerin, daha sonra anlaşmazlığı çözmek için yapılacak tartışmaların doğru ve sabit gerçekler temeline dayanması için üzerinde ihtilaf edilen gerçekleri açıklığa kavuşturmak üzere anlaşmazlık konusunu bir soruşturma komisyonuna havale etmeleri tercih edilir.

c. Vesayet: Anlaşmazlığın taraflarından olmayan üçüncü bir tarafın, kendiliğinden, anlaşmazlık taraflarından birinin veya başkalarının talebi üzerine, anlaşmazlık taraflarının görüşlerini birbirine yaklaştırarak onları müzakere etmeye teşvik etmesi veya kesintiye uğradığında yeniden başlatması, anlaşmazlığı çözmek veya ihtilafı gidermek için temel sunmasıdır. Dolayısıyla arabulucunun sunduğu teklifler, tarafların kabul etme konusunda anlaşmaları dışında bağlayıcı değildir.

d. Tevfik: Anlaşmazlığın, görevi tarafların iddialarını soruşturmak ve anlaşmazlığın dostane bir şekilde çözümüyle ilgili teklifleri taraflara sunmak olan bir Uzlaştırma Komisyonu'na sunulmasıdır. Uzlaştırma çabası başarısız olursa, komisyon gözlemlerini ve ulaştığı sonuçları içeren bir rapor sunar; uzlaştırma komisyonunun kararı anlaşmazlığın tarafı olan devletler için bağlayıcı değildir, kabul edip etmemekte serbesttirler.

e. Tahkim: Anlaşmazlığın taraflarının kendi rızalarıyla aralarında çıkan veya çıkabilecek anlaşmazlıklarda aralarında hüküm vermek üzere bir veya daha fazla kişiyi seçtikleri ve hakemlerin vereceği kararı uygulamakla yükümlü oldukları hukuki bir sistemdir.

³⁴⁵ Abdülaziz el-Cemâli, *et-Teâyyüşü's-Silmî* (San'a: Mecelletü'l-Câmiati'l-Vataniyye, Ekâdîmiyyetü's-Surta, sy. 15, Aralık 2020), 91-92.

f. Yargısal Çözüm: Uluslararası Adalet Divanı, Birleşmiş Milletler'in başlıca yargı organı olarak kabul edilir ve örgütün tüm üyeleri Mahkeme Statüsünün tarafı olarak kabul edilir. Ancak, üye olmayan devletlerin de Güvenlik Konseyi'nin tavsiyesi üzerine Genel Kurul tarafından her durum için ayrı ayrı belirlenecek şartlarla Mahkeme sistemine katılmasına izin verilebilir.

Bağdat'taki Eğitim Fakültesi Kız Öğrenci Kampüsü Sosyoloji Bölümü, 27-03-2022 Pazar günü Barışçıl Bir Arada Yaşama ve Barışın İnşası İçin Toplumsal Uyumun Güçlendirilmesi Mekanizmaları başlıklı ilk bilimsel sempozyumunu düzenlemiş ve barışçıl ve ortak yaşamı güçlendirmeye yönelik şu tavsiyeler ortaya çıkmıştır:

1.Vatandaşlık ve bir arada yaşama konusunda halk arasında kültürel-sosyal bir bilinç yaratma gerekliliği: Toplumun siyasi değişim sürecini kavraması gerekir; çıkarları veya siyasi rejime bağlılıkları nedeniyle değişim sürecini henüz kavrayamamış veya buna karşı olan kesimler bulunmaktadır.

2.Toplumsal istikrarı sağlayan faaliyetlerin desteklenmesi.

3.Hükümetin, siyasi, dini, aşiret liderlerinin ve sivil toplum kuruluşlarının etnik ve mezhepsel gerilimleri ortadan kaldırmak, sevgi ve işbirliği kültürünü yaymak ve ulusal birliği yeniden tesis edecek her şeyi teşvik etmek için çabalarını yoğunlaştırmaya davet edilmesi.

4.Çatışma durumunda önceliğin vatana bağlılık olması ve ulusal çıkarların etnik grupların, mezheplerin ve kabilelerin çıkarlarının önünde tutulması gerektiğinin vurgulanması.

5.Kapsayıcı Ulusal Kimlik kavramının vurgulanması. Birlikte yaşama burada, devletin kimliği harekete geçirme, kotalara (muhasasa) dayalı ve mezhepçi siyaseti sona erdirmeye, vatandaşlık ruhunu yayma, paylaştıkları hak ve özgürlüklere saygı ve katılımı bir siyasi kültür tesis etme görevini yerine getirmesini gerektirir.

6.Farklılıkları mizaçları, durumları, dilleri, davranışları ve değerleri ile kabul etmeyi varsayan birlikte yaşama kavramını desteklemek için hoşgörünün temel dayanak haline getirilmesi; bu nedenle onlarla barış içinde yaşamayı kabul etmeyi gerektirir. Bu da ancak çoğulculuğu ve kültürel bileşene, insan fikirlerinin ifade biçimlerine saygı duymayı kabul etmekle sağlanır; ötekini tanımayı, ona açık olmayı,

onunla iletişim kurmayı ve onunla muamele ile bir arada yaşamada özgür olmayı varsayar.

7.Barişçıl birlikte yaşamayı engelleyen, çatışmadan çıkan toplumun bireyleri arasında bariş ve uyumu sağlamaya mani olan kanun ve mevzuatların periyodik ve düzenli olarak gözden geçirilmesinin gerekliliği. Yani, hukukun üstünlüğü için eşit uygulamalara dayanan güçlü temeller atılması.

8.Kurumların inşadaki rollerinin gözetilmesinin gerekliliği: Yargı Kurumu; tutumunun bütünlüğündeki herhangi bir sapmanın devleti temelinden sarsacağı bir kurumdur. Eğitim kurumları; eğitim politikasında yaydıkları herhangi bir kusur, tüm bileşenler arasında bir köprü olacak kapsayıcı kimliğin inşasını bozan bir yetiştirmeye zemin hazırlar.

9.Aidiyetleri, bileşenleri ve yönelimleri ne olursa olsun toplumun tüm bileşenleri arasında eşitlik ilkesini somutlaştıarak ulusal kimliğin pekiştirilmesi ve cinsiyet, renk, milliyet, din, mezhep veya siyasi aidiyet temelindeki her türlü ayrımcılığı ortadan kaldırmak için çalışılması.

10.Eşitliği ve fırsat eşitliğini sağlamaya çalışmak, kanunun adil uygulanmasını takip etmek, vatanın idaresine katılım ve diyalog dilini sürdürmek. Bu da herkesin her alanda eşit haklara sahip olması demektir.

11.Sivil toplum kuruluşlarının aktifleştirilmesi, akademik ve araştırma kurumlarının vatandaşlık devleti ve barişçıl birlikte yaşama inşasıyla ilgilenen sempozyumlar, konferanslar düzenleyerek ve araştırmalar yayımlayarak barişçıl birlikte yaşama kavramları ve bununla ilgili her şey hakkında farkındalık yaratmadaki rollerinin etkinleştirilmesi, eğitim müfredatlarının barişçıl birlikte yaşama süreci ve fikrine uygun olarak yeniden gözden geçirilmesi.

12.Geniş bir özgürlük alanına, fikir beyan etme hakkına ve cezalandırılma korkusu olmadan farklı düşünme hakkına sahip uygun bir ortamın oluşturulması. Bu da devlet kurumlarının hukukun üstünlüğü temelinde ve hizipsel, etnik ve mezhepsel kotalardan uzak profesyonel temeller üzerinde inşa edilmesini gerektirir.³⁴⁶

³⁴⁶ Bağdat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Kız Öğrenci Kampüsü resmi web sitesinden alıntılanmıştır.

Araştırmacı Huveyda Salahaddin el-Utbâni ise çalışmasında bu konuyla ilgili bir dizi öneri sunmuştur:

Birincisi: Ümmet ve vatandaşlık kavramının, dini veya kültürü ne olursa olsun insanın haklarını garanti altına alan ve görevlerini açıklayan bir şekilde yerleştirilmesi.

İkincisi: Devletin kültürleri himaye etmesi ve dini azınlıkları garanti altına alması.

Üçüncüsü: Bilişsel ve dini farkındalığın artırılması, herkesi kucaklayan bir vatan için dini hoşgörü ve birlikte yaşama değerlerinin kökleştirilmesi.

Dördüncüsü: Sorunun farklılıklarda değil, farklılıklarla başa çıkmadaki başarısızlıkta yattığı temeline dayanarak, toplumsal dokuyu onarmak için dini oluşumlar arasındaki diyalogun etkinleştirilmesi ve iletişimin genişletilmesi.

Beşincisi: Barış, hoşgörü, dinlere ve kültürlere saygı kültürünü yayarak dini birlikte yaşama sürecinin güçlendirilmesi ve teşvik edilmesi.

Altıncısı: Fikri aşırılığın kontrol altına alınabilmesi için fikri yaklaşımlar ve gözden geçirmeler yapıldıktan sonra ılımlı İslami söylemin canlandırılması.³⁴⁷

Yukarıdakilere dayanarak, hoşgörü ve çoğulculuğun önünde duran çağdaş zorlukların incelenmesinin ve bunların tespit edilmesinin, ortaya çıkacak sonuçların bilimsel ve pratik öneminin boyutu, yakın perspektifte tedavi yolları için öneriler getirilmesi ve orta ve uzun vadede bunlardan korunma yolları belirginleşmektedir. Ana sorunsal burada ortaya çıkmakta ve bu çalışmadaki temel soru kendini göstermektedir; bu da, ister Arap vatani ve İslam dünyası düzeyinde, isterse uluslararası düzeyde olsun, hoşgörü sürecini ve çoğulculuk olgusunu engelleyen bu çağdaş zorlukların neler olduğu ve hoşgörü kültürünün yokluğunun ve çoğulculuğun ortadan kalkmasının, Arap ve İslam dünyasındaki ve dünyanın geri kalan ülkelerindeki toplumsal barış ile güvenliği tehdit edebilecek olumsuz fenomenlerin yayılmasına nasıl yol açacağı sorusudur. Bununla birlikte bu zorluklara ve engellere yönelik çözümler ve

³⁴⁷ Huveydâ Salahaddin el-Utbânî, *Sıyâğatü Rü'yetin İslâmiyyetin Vesatiyyetin li'l-Hıvârî ve't-Teâyüşî'd-Dînî me'a'l-Ekalliyyâti Gayri'l-Müslime* (Hartum: Mecelletü Dirâsât İslâmiyye, Câmiatü'l-Hartûm, Külliyyetü'l-Âdâb, sy. 8, 2016), 248.

alternatifler önerilmiş, çağdaş gerçekliğimize ve geleceğe dönük vizyonumuza uygun olarak bu sorunları çözmek için çok taraflı mekanizmalar geliştirilmiştir.³⁴⁸

³⁴⁸ İsmail eş-Şıgrî el-Bekdûrî, *et-Tehadiyyâtü'l-Muâsıra elletî Ta'teridu't-Tesâmuh ve't-Teaddüdiyye, ve Sübülü Muvâcehetihâ ve't-Teğallübi Aleyhâ* (Birleşik Arap Emirlikleri: el-Mu'temeru'd-Devliyyü'l-Evvel li-Hivârî'l-Hadârât ve't-Tesâmuh bi-Merkezi'l-Ebhâsi'l-İlmiyye, c. 1), 1.

SONUÇ

Bu çalışmadan anlaşılmaktadır ki, barışçıl birlikte yaşama fıkı yeni ortaya çıkmış bir kavram veya soyut bir ahlaki çerçeve değildir; bilakis kökleri vahiy metinlerine ve İslami tarihsel deneyime uzanan, dini ve kültürel çeşitliliğin yönetiminde artan zorluklarla yüzleşen çağdaş gerçeklikteki varlığını da kanıtlayan köklü bir şer'i sistemdir. Kur'an metinleri ve Nebevi Sünnet, Müslümanların diğerleriyle ilişkisinin temelini barış, iyilik ve adalet olduğunu, savaşın sadece zorunluluk ölçüsünde başvurulması istisnai bir durum olduğunu göstermiştir. Oysa adalet, ötekini tanıma, onurunu koruma ve ahitlere vefa, sabit şer'i görevler olarak kalmaya devam eder. İslam toplumlarının tarihi tecrübesi de -Medine'den birbirini izleyen asırlara kadar- dini özelliklere saygı duyulması, erken dönem vatandaşlık ilkelerinin pekiştirilmesi ve dışlama veya ötekileştirme olmaksızın farklı bileşenlerin medeniyet inşasına katılımını sağlayan hassas fıkhi kontroller ile belgeler aracılığıyla ilişkilerin düzenlenmesiyle karakterize edilen bir arada yaşamaya dair rafine modeller ortaya koymuştur. Bu miras Şeriatın ruhundan izole edilmemiş, bilakis onun dini, canı, aklı, nesli ve malı korumaya yönelik makasidî değerlerinin pratik bir somutlaşması olmuştur; bu makasid ise ancak barış ve adaletle dayalı güvenli bir ortamda gerçekleşebilir. Çağdaş gerçeklikte ise dini ve kültürel çoğulculuk devletler ve toplumlar için merkezi bir özellik haline gelmiş ve toplumsal uyumun korunması varoluşsal bir zorunluluk haline almıştır. Bu çalışma, barışçıl birlikte yaşama fıkının, eğer özgün yöntemi ve doğru şer'i temellendirmesiyle yeniden sunulursa; parçalanma ile çatışmayı önlemeye katkıda bulunan, vatandaşlık değerlerini güçlendiren ve milletler arasında medeni işbirliği ufuklarını açan kamu politikaları, medeni kanunlar, eğitim ve medya mekanizmaları oluşturmak için etkin bir çerçeve oluşturabileceğini kanıtlamıştır. Nefret söyleminin artması, kimliğin siyasileştirilmesi ve aşırılık yanlısı örgütlerin yayılması gibi mevcut zorluklar, bu fıkının ihyasını bilimsel, sosyal ve ahlaki bir zorunluluk haline getirmektedir. Buradan hareketle sadece teorik bir sunumdan güvenliği ve istikrarı sağlayan, insan onurunu koruyan pratik uygulamaya geçişi garanti altına alacak şekilde, barışçıl bir arada yaşama ilkelerinin yasama, eğitim ve medyada etkinleştirilmesi konusunda alimlerin, araştırmacıların ve karar alıcıların sorumluluğu ön plana çıkmaktadır. Yukarıda sunulanlara dayanarak bu çalışma, barışçıl birlikte yaşama fıkının modern toplumlarda çeşitliliğin yönetimi için temel

bir dayanak teşkil ettiğini, bu varlığın güçlendirilmesinin Şeriat değerlerine dair farkındalığın derinleştirilmesini, aydınlık tarihi tecrübelerden ilham alınmasını ve çağın gereksinimlerine bilinçli bir şekilde cevap verilmesini gerektirdiğini teyit etmektedir. O, köklülük ve çağdaşlığı birleştiren, uygulanabilir, daha barışçıl, adil ve insani bir geleceğin inşasına katkıda bulunabilecek medeni bir model sunan bir fıkıhtır.

En Önemli Bulgular

a. Barışçıl bir arada yaşama, Şeriatla istisna değil asıldır; nitekim Kur'an metinleri ve Temiz Nebevi Sünnet, gayrimüslimlerle ilişkinin iyilik, adalet ve barış üzerine inşa edildiğini vurgular.

b. Çalışma, Medine Vesikası'nın, tek bir devlet çatısı altındaki dini ve kültürel bileşenler arasındaki ilişkilerin düzenlenmesine yönelik ilk tam tarihi modeli temsil ettiğini ve İslam'ın çeşitliliği adil sözleşmeye dayalı mekanizmalarla yönetme becerisine tanıklık ettiğini kanıtlamıştır.

c. İslami tarihi tecrübe, Ehl-i Zimme için fıkhi sistemin kendi zaman bağlamında ileri bir haklar sistemi olduğunu, hukuki korumayı pekiştirdiğini, ibadet özgürlüğünü garanti altına aldığını, gayrimüslimlerin ekonomik ve sosyal katılımına olanak sağladığını göstermiştir.

d. Çalışma, beş temel şer'î makasıdın ancak barış ve adaletin hakim olduğu istikrarlı bir ortamın gölgesinde gerçekleşebileceğini, bunun da bir arada yaşamayı, insanın aklını, dinini, malını ve ırzını koruma yönündeki dinin gayelerini gerçekleştirmek için şer'î bir zorunluluk haline getirdiğini açıklamıştır.

e. Çalışma, nefret söylemi ve dini taassubun Şeriatın özüyle ve makasıdî ruhuyla çeliştiği, nassların Müslümanı dini ve fikri olarak muhalif olanlara karşı bile adil olmaya mecbur kıldığı sonucuna varmıştır.

f. Çalışma, hızlı küresel iletişimlere barındıran çağdaş gerçekliğin, dini ve kültürel çeşitliliğin yönetimini temel bir zorluk haline getirdiğini, İslam Fıkhi'nın uygulanabilir pratik çözümler sunmasını sağlayan bir esnekliğe ve asıllara sahip olduğunu göstermiştir.

g. Çalışma, din ile siyasi istismarın birbirine karıştırılmasının çağdaş çatışmaların en önemli nedenlerinden biri olduğunu, istidlal asıllarına ve tarihi

tecrübeye dayanan sağlam fıkha dönüşün, dini söylemin şiddete doğru kaymasını engellediğini kanıtlamıştır.

h. Çalışma, modern vatandaşlık ilkelerinin hak ve ödevlerde eşitlik ile adalet üzerine inşa edildiği takdirde Şeriat ile çelişmediğini, bilakis Nebevi ve Raşidi deneyimin yerleştirdiği bir arada yaşama ruhunun doğal bir uzantısı olduğunu vurgulamıştır.

i. Çalışma, eğitim ve medyanın bir arada yaşama kültürünün inşasındaki en büyük iki etken olduğunu, bu iki alanda dengeli bir söylemin yokluğunun stereotiplerin yayılmasına ve toplumsal çatışmaların alevlenmesine katkıda bulunduğu sonucuna varmıştır.

j. Çalışma, barışçıl birlikte yaşama fıkının uygulanmasının; şer'î değerlerin teoriden uygulamaya geçmesini sağlayacak şekilde müfredatların geliştirilmesi, resmi kurumlar için eğitim programlarının hazırlanması, çeşitliliği gözeten yasal düzenlemelerin oluşturulması ve dinler arası diyalog girişimlerinin benimsenmesi gibi pratik projeler gerektirdiği sonucuna varmıştır.

En Önemli Tavsiyeler

1- Eğitim Müfredatlarında Bir Arada Yaşama Değerlerine İlişkin Farkındalığın Güçlendirilmesi: Eğitimin çeşitli kademelerinde barış, çeşitliliğe saygı ve taassubun reddedilmesi kavramlarının müfredata dahil edilmesi ve bunların şer'i metinler ve tarihi modellerle ilişkilendirilmesi yoluyla.

2- Makasıda Dayanan Çağdaş Bir Dini Söylemin Geliştirilmesi: Toplumsal barışı güçlendiren ve metinlerin kısmi veya ideolojik okumalarına değil, şeriatın makasına dayanan bir dini söylem üretmek için vaizlerin ve hatiplerin yeniden rehabilite edilmesi yoluyla.

3- Resmi Kurumlar İçin Eğitim Programlarının Oluşturulması: Devlet kurumlarında özellikle eğitim, vakıflar ve medya alanlarında çalışanların, meşru bir arada yaşama ilkelerine göre çeşitlilik yönetimi mekanizmaları konusunda eğitilmesi yoluyla.

4- Dinler ve Kültürler Arası Diyalog Girişimlerinin Desteklenmesi: Yerel ve uluslararası diyalog programlarının etkinleştirilmesi ve dini sembol isimler ile sosyal aktörler arasında kalıcı iletişim platformlarının oluşturulması yoluyla.

5- Çeşitliliği Gözeten Politika ve Yasaların Çıkarılması: Farklı dini bileşenler arasındaki ilişkiyi düzenleyen, hak ve yükümlülüklerde eşitliği garanti altına alan, nefret söylemini ve dini tahriki suç sayan kanunların tasarlanması yoluyla.

6- Barış Kültürünün Yayılmasında Medyanın Rolünün Güçlendirilmesi: Stereotiplerle yüzleşen ve İslam toplumlarındaki bir arada yaşamanın parlak tarihi ve medeni modellerini vurgulayan medya içeriklerinin üretilmesi yoluyla.

7- Birlikte Yaşama Fıkhi Konusunda Bilimsel Araştırmaların Desteklenmesi: Sosyal Fıkhi'nin incelenmesi ve çeşitlilik yönetiminde eski ve modern hukuk sistemlerinin karşılaştırılması için burslar sağlanması ve uzmanlaşmış merkezlerin kurulması yoluyla.

8- Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolünün Güçlendirilmesi: Gençlik derneklerinin ve inisiyatiflerinin, toplumun bileşenleri arasında karşılıklı anlayış ve saygıyı artıracak projeler yürütmelerinin sağlanması yoluyla.

9- Makaslı Odaklı Dini Eğitimin Teşvik Edilmesi: Şeriat fakültelerinin müfredatlarının bir arada yaşama fıkhi, medeniyet fıkhi ve şer'i siyaset fıkhi derslerini içerecek şekilde yeniden gözden geçirilmesi yoluyla.

10- Aşırılığı ve Nefreti Sınırlandıracak Programların Oluşturulması: Fikri koruma ile ilgilenen ve eğitim, medya, toplumsal diyalog girişimleri aracılığıyla aşırılıkla yüzleşen ulusal planların inşa edilmesi yoluyla.

KAYNAKÇA

Kur'ân-ı Kerîm.

Abdülâtî, Muhammed Abdülkerim Receb. Menheciyyetü'l-Hivâr fi'l-Kur'âni'l-Kerîm. *eş-Şerîa ve'l-Kânûn Dergisi*, Sayı: 35, 2008.

Abdülfettâh, Mutez Billah. *Hel ed-Dîn Sebebu'l-Hurûb*. El-Arabiya Web Sitesi, 29 Aralık 2015.

Abdülhay, Velîd. *el-Mezhebiyye'd-Dîniyye fî'n-Nizââtü'd-Düveliyye: Hâletü Mihveri'l-Mukâveme*. Zeytune Çalışmalar ve Danışmanlık Merkezi Web Sitesi, t.y.

Abdülkadir, et-Ticânî. *el-İslam vel'fidraliyye*. Sosyal Araştırmalar ve İncelemeler Enstitüsü, Dâru'l-Hikme, 2. Baskı, 1995.

Abûra, Rif'at ve Hâil, Abdullatif. *Ahkâmu'l-Alâkât Beyne'l-Müslimîn ve Gayri'l-Müslimîn fî Dav'i'l-Kitâb ve's-Sünne Nemâzic Muhtâra*. Mecelletü Me'âlimi'd-Da'veti'l-İslâmiyye, Sayı: 10, Mart 2018.

Âl eş-Şeyh, Sâlih b. Abdülaziz. *et-Tarîk ile'n-Nübûğî'l-İlmî*. Riyad: Mektebetü'l-Vezîr, 1. Baskı, 1436/2015.

Avâtîy, Fâtıma ez-Zehrâ ve Hazzâr, Vesîle Yaîş. *et-Teâyûşu'l-İslâmî fi'l-Garb ve Tehaddiyâtuhû: Dirâse İctimâiyye fî Dav'i'l-Kur'ân ve's-Sünne*. *Şârika Üniversitesi Şer'î İlimler ve İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 2, Haziran 2023.

Belhâc, Âişe. *el-Müctema'u'l-Medenî ve İmkâniyyâtü't-Teâyûşi's-Siyâsî. Fas Yerel Yönetimler ve Kalkınma Dergisi*, Sayı: 170, 2023.

Bin Beyye, Abdullah b. eş-Şeyh el-Mahfûz. *Sınâatü'l-Fetvâ ve Fıkhu'l-Ekalliyyât*. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1433.

Bûtukûka, Mebrûk. *et-Tenevvu'u's-Sekâfî*. İnternette yayımlanmış makale, t.y.

Cuhayş, Beşîr b. Mevlûd. *Fi'l-İctihâdi't-Tenzîlî*. Katar: Evkaf ve İslami İşler Bakanlığı, t.y.

- Derrâc, Faysal. et-Tâifiyye ve't-Tesâmuh ve'l-Adâletü'l-İntikâliyye mine'l-Fitne ilâ Devleti'l-Kânûn. Editör: Abdülilâh Belkazîz. Beyrut: *Arap Birliğı Araştırmaları Merkezi*, Cilt: 37, Sayı: 424, 2014.
- Düveyrî, Mervân. *et-Teaddüdiyye's-Sekâfiyye/el-Kavmiyye*. Adalet Elektronik Dergisi, 24.09.2012.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. Sayda-Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, t.y.
- Ebû Halîl, Şevkî ve el-Mübârek, el-İslâm ve't-Tefâhüm ve't-Teâyûş Beyne's-Şuûb. Şam: Dârü'l-Fikr, 2011.
- Ebû Havrân, Ali Ahmed. *Hel İntakasa'l-İslâm mine'l-Kerâmeti'l-Beşeriyye*. Al Jazeera Web Sitesi, 27.01.2019.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrahim el-Ensârî. *el-Harâc*. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, t.y.
- Ebû Zehrî, Sâmi. *Yehûdü'l-Medîne fi'l-Ahdi'n-Nebevî: Evdâuhum el-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye ve's-Sekâfiyye*. Gazze: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Ebu'n-Necâ, Muhammed Abdülhakim Muhammed. el-Alâkâtü'l-İctimâiyye ve'l-İnsâniyye fi'l-Kânûni'd-Düvelî. *Hukuki ve İktisadi Araştırmalar Dergisi*, t.y.
- el-Acârime, Muhammed Mahmud el-Ammâr. el-İtârü'd-Dustûrî ve'l-Kânûnî li-Kıyemi'l-Muvâtana ve't-Teâyûş ve't-Tesâmuh fi'd-Dustûr ve't-Teşrîâtü'l-Bahreyniyye. *Dekahliye: Şariat ve Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı: 22, Cilt: 2, 2020.
- el-Acemî, Ebu'l-Yezîd Ebû Zeyd. Min Fihî't-Taayûş. *el-Va'yü'l-İslâmî Dergisi*, Sayı: 641, Muharrem Eylül 2018.
- el-Acemî, Fehd Âmir. *el-Alâkâtü'l-İnsâniyye Beyne'l-Müslimîn ve Gayri'l-Müslimîn ve Eseru Zâlike alâ'd-Da'veti'l-İslâmiyye*. Kuveyt: Temel Eğitim Fakültesi, Kamu Uygulamalı Eğitim Kurumu, t.y.
- el-Atbânî, Hüveydâ Selâhaddin. Siyâgatü Ru'ye İslâmiyye Vasatiyye li'l-Hivâr ve't-Teâyûşî'd-Dînî ma'a'l-Akalliyyâti Gayri'l-Müslime. Hartum Üniversitesi: *İslami Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 8, 2016.

- el-Avvâ, Muhammed Selîm. *Hukûku Gayri'l-Müslimîn fî Fikri Selîm el-Avvâ*. İtidal Web Sitesi, 31 Aralık 2018.
- el-Bedevî, Hâlid b. Muhammed. *el-Hivâr ve Binâü's-Selmi'l-İctimâî*. Riyad: Merkezü'l-Melik Abdülaziz li'l-Hivârî'l-Vatanî, Risâil fi'l-Hivâr (12), 1432/2011.
- el-Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin. *Şuabü'l-Îmân*. Bombay ve Riyad: ed-Dârü's-Selefiyye ve Mektebetü'r-Rüşd, 1. Baskı, 2003.
- el-Bişrî, Târik. *Beyne'l-Câmiati'd-Dîniyye ve'l-Câmiati'l-Vataniyye fî'l-Fikri's-Siyâsî*. Kahire: Dârü's-Şürûk, 1. Baskı, 1998.
- el-Buhârî el-Cu'fî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. Tahkik: Mustafa Dîb el-Buga. Şam: Dâr İbn Kesîr, 5. Baskı, 1414/1993.
- el-Bûtî, Muhammed Saîd Ramazan. *Fıkhu's-Sîreti'n-Nebeviyye*. Şam: Dârü'l-Fikr, t.y.
- el-Bühûtî el-Hanbelî, Mansûr b. Yûnus. *Keşşâfü'l-Kinâ' an Metni'l-İknâ'*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- el-Cemmâlî, Abdülaziz Ali. et-Teâyûşu's-Silmî. San'a: Ulusal Üniversite, Polis Akademisi Dergisi, Sayı: 15, Aralık 2020.
- el-Cevâdî, Muhammed. *Limâzâ Yete'ecceci's-Sirâu'd-Dînî fî Asri'l-Avleme*. Al Jazeera Web Sitesi, 11.05.2017.
- el-Cismî, Sultan Hamîd. et-Teâyûş ve't-Tesâmuh: Cüzûrun Muteşâbike. el-Halîc Web Sitesi, 16 Mayıs 2017.
- el-Cismî, Sultan Hamîd. *Te'sîru't-Tetarruf fî'l-Müctemaât*. el-Halîc Web Sitesi, 11 Eylül 2018.
- el-Elbânî, Muhammed Nâsırüddin. *Sahîhu'l-Câmi's-Sağîr ve Ziyâdâtühû*. el-Mektebü'l-İslâmî, t.y.
- el-Elbânî, Muhammed Nâsırüddin. *Silsiletü'l-Ehâdîsi's-Sahîha ve Şey'ün min Fıkhihâ ve Fevâidihâ*. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1. Baskı, 1416/1996.
- el-Gadban, Münîr Muhammed. *el-Menhecü'l-Harekî li's-Sîreti'n-Nebeviyye*. Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, t.y.

- el-Gāmidî, Nâsır b. Muhammed b. Mişrî. Fıkhu't-Teâyuş fi'l-İslâm ve Davâbituhû. *Irak Üniversitesi Dergisi*, Sayı: 46, Cilt: 3, 2020.
- el-Garavî, Muhammed. *Kur'an ve Hadiste Toplumsal Barış*. Dârü'l-Edvâ, 1. Baskı, 1411.
- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Mustasfâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- el-Gazzâlî, Muhammed. *es-Selmu'l-İctimâî fi'l-Kur'ân ve'l-Hadîs*. Kahire: Dâr Nahdati Mısır, 4. Baskı, 2005.
- el-Hâdimî, Nûreddin b. Muhtâr. *İlmü'l-Mekâsıdî's-Şer'iyye*. Suudi Arabistan: Mektebetü'l-Ubeykân, 1. Baskı, 1421/2000.
- el-Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. nşr. Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1990.
- el-Harbûtî, Ali Hüsnî. *el-İslâm ve Ehlü'z-Zimme*. Mısır: Yüksek İslam İşleri Konseyi, 1969.
- el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1. Baskı, 1412.
- el-Ka'bî, Ali Atıyye. *et-Teâyuşu's-Silmî Beyne'l-Edyâni's-Semâviyye fi'l-Endeliûs mine'l-Fethi'l-İslâmî hattâ Nihâyeti Devleti't-Tavâif*. Bağdat: Mektebetü Adnân, 1. Baskı, 2014.
- el-Kahtânî, Rîmâ bint Ali Muhammed. *Eseru Mekâsıdî's-Şer'îa fi Tahkîki't-Teâyuşî's-Silmî Beyne'l-Müslim ve'l-Müste'men ve'z-Zimmî*. Mecelletü Câmi'ati'l-Melik Abdülaziz, el-Âdâb ve'l-Ulûmü'l-İnsâniyye, Sayı: 3, 2024.
- el-Kallâvî, es-Saîd Ferîc. *el-Hurriyye Beyne'l-İ'tibârî'l-Mekâsıdî ve'l-İlgâ: Dirâse Te'sîliyye Tatbîkiyye Muâsıra*. Katar: Külliyyetü'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, Câmiatü Hamad bin Halîfe, 2017.
- el-Kardâvî, Yûsuf. *Allame el-Kardâvî'nin Vizyonunda İslam Devletinde Gayrimüslimlerin Hakları*. İtidal Web Sitesi, 31 Aralık 2018.

- el-Kâsânî el-Hanefî, Alâüddîn Ebû Bekir b. Mes'ûd. *Bedâiu's-Sanâi' fî Tertîbi's-Şerâi'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1327.
- el-Kâsânî, Ebû Bekr b. Mes'ûd. *Bedâiu's-Sanâi' fî Tertîbi's-Şerâi'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- el-Kîlânî, Şemsüddîn. Şegafu'r-Rahhâleti'l-Arab bi't-Te'arruf alâ Avrupa: et-Te'âruf Sebîlen li-Hivâri'l-Hadârât.. *el-İctihâd Dergisi*, 2002.
- el-Kureşî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Âdem b. Süleyman. *el-Harâc*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.
- el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1374/1955.
- el-Lüveyhık, Abdurrahman b. Muallâ. *Müşkiletü'l-Guliv fî'd-Dîn fî'l-Asri'l-Hâdır: el-Esbâb, el-Âsâr, el-İlâc*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Baskı, 1420/1999.
- el-Mahallî, Celâlüddîn b. Muhammed ve es-Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman. *Tefsîru'l-Celâleyn*. t.y.
- el-Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî. *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*. nşr. Ahmed Câd. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1. Baskı, 1427/2006.
- el-Mehdî, Hânî' Muhammed. Devru'l-Cumhûriyye el-Cedîde fî Tahkîki't-Teâyüşî's-Silmî Beyne't-Teaddüdiyye'd-Dîniyye. *Edebiyat Fakültesi Bilimsel Dergisi*, Sayı: 56, 2024.
- el-Mûmenî, Muhammed Süleyman Şehâde. es-Selmu'l-İctimâî: Dirâse Te'sîliyye. Gazze: *İslam Üniversitesi Şer'î ve Hukukî Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 1, 2018.
- el-Mûsevî, es-Seyyid Yâsîn. *el-usul en-nazariyye ve'l-Ameliyye lil'islam*. El-Ebdâl Web Sitesi, 25 Ekim 2020.
- el-Müntâr, Muhammed. İkâmetü's-Silm fî's-Siyâkı'l-Muâsır: Mebâdiü't-Te'sîl ve Âliyyâtü't-Ta'zîz. Rabîtatü'l-Muhammediyye li'l-Ulemâ, *et-Te'vîl Dergisi*, Sayı: 5, 2020.
- el-Verrâkî, İman. *et-Tayuş el-insani*. Jusur Post Web Sitesi, 4 Şubat 2025.
- en-Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref. *Şerhu'n-Nevevî alâ Sahîhi Müslim*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.

- en-Nevevî, Muhyiddin Yahyâ b. Şeref. *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- en-Nevevî, Yahyâ b. Şeref. *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2. Baskı, 1392.
- es-Sa'dî, Abdurrahman b. Nâsır. *Teysîrü'l-Kerîmi'r-Rahmân fî Tefsîri Kelâmi'l-Mennân*. Tahkik: Abdurrahman b. Muallâ el-Lüveyhik. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, 1420/2000.
- es-Sa'dî, Nevf Yakub. *Furasü't-Teâyûş ve't-Tesâmuh ve Tehaddiyâtuhumâ fî Zillî'l-Î'lâmi'r-Rakmî*. Trends Araştırma ve Danışmanlık Web Sitesi, 5 Mayıs 2022.
- es-Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-Tefâsîr*. Kahire: Dârü's-Sâbûnî, 1. Baskı, 1417/1997.
- es-Sallâbî, Ali Muhammed. *Takrîru Kerâmeti'l-İnsân fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Al Jazeera Web Sitesi, 07.05.2020.
- es-Sedlân, Sâlih b. Gânim. *Esbâbü'l-İrhâb ve'l-Unf ve't-Tetarruf*. İslam'ın Teröre Yaklaşımı Uluslararası Kongresi, 2024.
- es-Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebû Sehl. *el-Mebsût*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.
- es-Serahsî, Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed. *Şerhu's-Siyeri'l-Kebîr*. 1971.
- es-Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekir. *el-Câmiu's-Sağîr ve Ziyâdâtühû*. (E-kitap), t.y.
- eş-Şâtıbî, Ebû İshâk İbrahim b. Mûsâ el-Gırnâtî. *el-Muvâfakât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *es-Seylû'l-Cerrâr el-Mütedeffik alâ Hadâiki'l-Ezhâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- et-Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin. *el-Mizân fî Tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1. Baskı, 1997.
- et-Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cem*. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1995.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*. Kahire: Dâr Hecer, 1. Baskı, 2001.

- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu 'l-Ümem ve 'l-Mülûk*. Mısır: Dârü'l-Meârif, 2. Baskı, 1967.
- et-Tabersî, Ebû Ali el-Fazl b. el-Hasan. *Mecmau 'l-Beyân fî Tefsîri 'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-Mürtezâ, 2006.
- et-Tarîkî, Abdullah b. İbrahim. *et-Teâmül ma'a Gayri 'l-Müslimîn*. Riyad: Dârü'l-Fadîle, 1. Baskı, 1428/2007.
- et-Tüveycirî, Abdülaziz b. Osman. *el-İslâm ve 't-Teâyüş Beyne 'l-Edyân fî Ufuki 'l-Karni 'l-Hâdî ve 'l-İsrîn*. Rabat: İslami Eğitim, Bilim ve Kültür Organizasyonu (ICESCO), 1998.
- Eyyûb, Ahmed b. Süleyman ve diğerleri. *Mevsûatü Mehâsini 'l-İslâm ve Reddi Şübehâtî 'l-Liâm*. Dâr İlâf ed-Düveliyye, 1. Baskı, 2015.
- ez-Za'im, İbrahim Sakr. *Felsefetu't-taayüş*. Al Jazeera Web Sitesi, 22.09.2016.
- ez-Zebîdî, Rukiyye Şâkir Mansûr. *Mezâhiru Vasatiyyeti 'l-İslâm ve Eseruhâ fî 't-Teâyüşî's-Silmî*. Mecelletü Câmi'ati 'l-Enbâr li 'l-Ulûmi 'l-İslâmiyye, Cilt: 9, Sayı: 37, 2018.
- Gâlib, Abdüsselam Hammûd. *Eseru 'l-Hivâr fî 't-Teâyüş ma'a 'l-Âhar*. *el-Hivâru 'l-Mütemeddin Dergisi*, Sayı: 4112, 2013.
- Hâdî, İhsan Muhammed. *el-Fikru 'l-Mutetarriif*. Irak Aşırılık Suçlarını Belgeleme Merkezi Web Sitesi, 4 Aralık 2022.
- Halife, Safâ Sâbir. *ed-Dîn ve 'l-Alâkâtü 'd-Düveliyye Beyne 'l-İtticâhâtî'n-Nazariyye ve Vâkı'i 'l-Mümârâse. İktisadi Araştırmalar ve Siyasal Bilimler Fakültesi Bilimsel Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 16, Temmuz 2023.
- Halil, Ahmed Mahmud Bekri. *Suvarun minettesamuh 'l-İslami*. Asvan: Ezher Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Sayı: 3, Cemaziyelevvel 2020.
- Halil, Âsım ve Tâhâ, Nûrâ. *et-Teaddüdiyye min Vechati Nazarin Kânûniyye ve Dustûriyye: el-Vâkıu'r-Râhin fî Filistîn ve 'l-Meşriki 'l-Arabî*. *el-Likâ Dergisi*, 32. Yıl, Sayı: 1, 2017.
- Hasan, Muhammed Halife. *el-Hivâr Menhecen ve Sekâfe*. Doha: Evkaf ve İslami İşler Bakanlığı, 2004.

- Hassûn, Mustafa Ali. *Esbâbü't-Taassubi'd-Dînî ve'l-Mezhebî*. Çatışma Çözümü İçin Çeşitlilik Merkezi Web Sitesi, 12 Aralık 2015.
- Hemîsî, İmâd. et-Teâyûşu's-Silmî fi't-Tasavvuri'l-Kur'ânî ve Eseruhû fî Tersîhi'l-Kıyemî'l-Hadâriyye. *el-İslâh Elektronik Dergisi*, t.y.
- Hindî, Âdil Abdullah Sebre. et-Teâyûşu's-Silmî ve Mekâsıduhû "Müctema'u'l-Medîneti'l-Münevvere Nemûzecen." Kahire: *İslami Davet Fakültesi Yıllığı*, Sayı: 36, Cilt: 2, 1444/2022.
- Hüseyin, Abdülvehhab. *Keyfe Nuvâcihu'l-Fitneti't-Tâifiyye fî'l-Âlemi'l-İslâmî*. Londra: Dârü'l-Ebrâr, 8 Şubat 2007.
- Hüveydî, Fehmî. *Muvâtınûn Lâ Zımiyyûn*. Kahire: Dârü's-Şürûk, 3. Baskı, 1420/1999.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *Mekâsıdü's-Şerîati'l-İslâmiyye*. Dârü'n-Nefâis, t.y.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Zekerıyyâ el-Kazvînî er-Râzî. *Mu'cemü Mekâyîsi'l-Lüga*. Kahire: Mektebetü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1969-1986.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali. *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dârü'r-Reyyân li't-Türâs, 1986.
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali. *Fethu'l-Bârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, t.y.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Eyyûb el-Himyerî. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. Beyrut: Dârü'l-Hayr, t.y.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebû Bekir b. Eyyûb. *İ'lâmü'l-Muvakkî'in an Rabbi'l-Âlemîn*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemsüddîn Muhammed b. Ebû Bekir b. Eyyûb. *Ahkâmü Ehli'z-Zimme*. Riyad: Dâr Atââtî'l-İlm; Beyrut: Dâr İbn Hazm, 2. Baskı, 1442/2021.
- İbn Kesîr, İsmail b. Ömer ed-Dımaşkî. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Şam: Dâr İbn Kesîr, t.y.
- İbn Kesîr, İsmail b. Ömer ed-Dımaşkî. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. Şam: Dâr İbn Kesîr, t.y.
- İbn Kesîr, İsmail b. Ömer ed-Dımaşkî. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*. Riyad: Dâr Tayyibe, 2. Baskı, 1420/1999.

- İbn Kudâme el-Makdisî, Abdullah b. Ahmed b. Muhammed. *el-Muğnî*. Riyad: Dâr Âlemi'l-Kütüb, 3. Baskı, 1417/1997.
- İbn Kudâme el-Makdisî, Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed. *el-Muğnî*. Kahire: Mektebetü'l-Kâhire, t.y.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâr Sâdır, 3. Baskı, 1414.
- İbn Rüşd el-Cedd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed. *el-Mukaddimâtü'l-Mümeahhidât li-Beyâni mâ İktadathü Rüsümü'l-Müdevvene mine'l-Ahkâmi's-Şer'ıyyât ve't-Tenbîhât*. Beyrut: Dâru'l-Garb el-İslâmî, 1. Baskı, 1988.
- İbn Rüşd el-Hafîd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed. *Bidâyetü'l-Muctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2004.
- İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdülhalîm. *Mecmûu'l-Fetâvâ*. nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım. Medine: Mecmau'l-Melik Fehd, 1425/2004.
- İbnü'l-Esîr el-Cezerî, Mecdüddîn Ebu's-Seâdât el-Mübârek. *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979.
- İbnü'l-Hatîb, Muhammed Muhammed Abdüllatîf. *Evdahu't-Tefâsîr*. el-Matbaatü'l-Misriyye, 6. Baskı, 1383/1964.
- İbrahim, Fâtıma. *et-Teâyuşu's-Silmî ma'a'l-Âhar fî Dav'i'l-Kitâb ve's-Sünne. İslami Araştırmalar Dergisi*, 2021.
- İbrahim, Sa'd Hamîd. *et-Teâyuşu's-Silmî fî'l-Fikri'l-Garbî ve'l-İslâmî el-Muâsır "Dirâse Mukârene."* Mecelletü Kadâyâ Siyâsiyye, Sayı: 74, t.y.
- İbrahim, Sa'deddin. *Teemmulât fî Mes'ele'l-Akalliyyât*. Merkezü İbn Haldûn li'd-Dirâsâti'l-İnmâiyye, 1992.
- İmâre, Muhammed. *Hukûku Gayri'l-Müslimîn fî Fikri Muhammed Amâre*. İtidal Web Sitesi, 31 Aralık 2018.
- İsmail, İsra Ahmed. *ed-din ves'siraat ed-duveliyye. es-Siyâsetü'd-Düveliyye Dergisi*, Sayı: 231, Ocak 2023.

- Komisyon (Çeşitli Yazarlar). *et-Tâîfiyye ve't-Tesâmuḥ ve'l-Adâletü'l-İntikâliyye mine'l-Fitne ilâ Devleti'l-Kânûn*. Editör: Abdülilâh Belkazîz. Beyrut: Arap Birliği Araştırmaları Merkezi, 1. Baskı, 2013.
- Mahfûz, Muhammed. *Nazarât fî't-Teâyûş ve's-Selmi'l-İctimâî*. Kelime Araştırmalar ve İncelemeler Forumu, *el-Kelime Dergisi*, Sayı: 122, 2024.
- Osman, Abdülhakim Ahmed Muhammed. *Ahkâmu't-Teâmül ma'a Gayri'l-Müslimîn ve'l-İstiâne bihim mine'l-Fıkhî'l-İslâmî*. Kahire: *Salih Abdullah Kâmil İslam Ekonomisi Merkezi Dergisi*, Sayı: 18, t.y.
- Ömer, Ahmed Muhtar. *Mu'cemü'l-Lügati'l-Arabiyyeti'l-Muâsıra*. Âlemü'l-Kütüb, 1. Baskı, 2008.
- Reşîd Rızâ, Muhammed. *Tefsîru'l-Menâr*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1990.
- Sadîk, Râmî Atâ. *et-Teâyûşu's-Silmî Beyne Mükvevinâti'l-Müctema': Nahve Bernâmecin Ameliyyin li-Da'mi Mebdei'l-Muvâtanati ve Ta'zîzi Sekâfeti'l-Hivâr*. Atun Araştırmalar Merkezi Web Sitesi, 20 Ekim 2025.
- Sâlih, Muhsin Muhammed. *es-Sırââtü't-Tâîfiyye ve'l-Mezhebiyye: Ru'ye Târîhiyye. Tarihi Bir Bakış*. Al Jazeera Web Sitesi, 05.04.2014.
- Sâlih, Vâil. *Re'sü'l-Mâli'l-İctimâî ke'l-Hudûdi'l-Cuğrâfiyye li'd-Devle*. El-Ayn Haber, 12.11.2020.
- Sav, Muhammed Bûy. *Tehaddiyâtü't-Teâyûşi'd-Dînî fî'd-Düveli Zâtî'l-Akalliyâtî'l-Müslime el-Kübrâ fî'l-Kârreti'l-İfrîkiyye*. Arap Demokratik Merkezi Web Sitesi, 9 Kasım 2024.
- Yelkûy, Abdullah b. Mûsâ. *et-Teâyûş Dirâse Nakdiyye fî Dav'i'l-İslâm*. Yüksek Lisans Tezi, San'a: Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, 2008.
- Zermân, Muhammed. *Vazîfetü'l-İstihlâf fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Dârü'l-A'lâm, 2002.